

AKADEEMIA

4. AASTAKÄIK 1992 NUMBER 9

Hieronymus	Ilmar Vene
Paulinusele	Hieronymus
Aleksander Aspel	Mart Orav
Ilust	Albrecht Dürer
Väited ja antroopsusprintsip	John Leslie
Eesti muinasusund	Tarmo Kulmar
Carcassonne	William Faulkner
Eesti linnastumine	Kaljo Laas
Vastupanuliikumine Eestis 1977—1984	Viktor Niitsoo
Kodanikuühiskonna voores	Edward Shils
Katse seletada Weberit	Tapani Hietaniemi
Mängiv inimene	Johan Huizinga

Kolleegium

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
<i>universalia</i>	Eduard Parhomenko
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
keeletoimetaja	Triin Kaalep
kujundaja	Lea Malin
korrektor	Kristin Haljasorg
sekretär	Tiiu Jõgi
raamatupidaja	Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse address:

Küütri 1, Tartu, Eesti

Telefonid:

31 373, 31 117

Fax:

31 373

Arveldusarve nr 12301797 ERA-Pangas

Account no 5201-8505696 (for SEK)/5553-8200434 (for USD) with Skandinaviska Enskilda Banken (S-10640 Stockholm) or 111 140 448 (for DEM)/000 001 113 (for USD) with Stadtparkasse München (Ungererstraße 75, München) bankcode 70150000 for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia* in ERA-Bank.

Akadeemia avaldab reklaami, Kõige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 19. XI 1992. OÜ «Greif» trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. III. Trükiarv 4400. Tell. nr 2389.

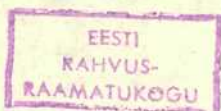
AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

4. AASTAKÄIK 1992 NUMBER 9

Hieronymus: Cicerolasest kristlaseks. II	<i>Ilmar Vene</i>	1795
Paulinusele	<i>Hieronymus</i>	1806
	<i>Tõlkinud Ilmar Vene</i>	
Algus: Sissejuhatus Aleksander Aspelisse I. II	<i>Mart Orav</i>	1822
Ilust	<i>Albrecht Dürer</i>	1857
	<i>Tõlkinud Ain Kaalep</i>	
Väited ja antroopsusprintsiiip	<i>John Leslie</i>	1861
	<i>Tõlkinud Tanel Tammet</i>	
Eesti muinasusundi hingefenomenoloogiast. III: Hingekujutlused Eesti kiviaja arheoloogiaaineses	<i>Tarmo Kulmar</i>	1870
Carcassonne	<i>William Faulkner</i>	1888
	<i>Tõlkinud Lauri Pilter</i>	
Eesti linnastumine	<i>Kaljo Laas</i>	1896

Avalik vastupanuliikumine Eestis aastail 1977–1984. I	Viktor Niitsoo	1917
Kodanikuühiskonna voores	Edward Shils	1934
	Tõlkinud Peeter Riba	
Miks kapitalism ei tekkinud Hiinas?: Katse sel- tada Weberit. II	Tapani Hietaniemi . . .	1957
	Tõlkinud Katrin Raid	
<i>Arvustus:</i> Tunne iseennast, aga tunne ka naabrit! Ka- ti Laine-Sveiby. <i>Rahvuskultuur äristrateegiaks: Soome ja</i> <i>Rootsi — erinevusi ja ühisjooni.</i> Tõlkinud Silvi ja Peep Nemvalts. Stockholm—Tallinn: Mainor—Endo, 1991.	Astrid Reinla	1967
Märkmeid ja täiendusi. <i>Karl Ristikivi: Personaalnimes- tik.</i> Koostanud Anne Valmas ja Vallo Kelder. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, 1992.	Janika Kronberg	1969
Editorial note. Summaries		1975
От редакции		1980
Mängiv inimene. VII	Johan Huizinga	1983
	Tõlkinud Mati Sirkel	

Lk 1805, 1860, 1895, 1916, 1956: Albrecht Düreri (1471–1528) gravüür ja joonistused.

HIERONYMUS

Cicerolasest kristlaseks

Ilmar Vene

Ei ole teada, miks Hieronymusest ei saanud päris eremiiti. Usutülid tema viimastel kõrveaastatel muidugi ägenesid, kuid tõelist erakut poleks sõnasõjad elukohta vahetama sundinud. Ilmselt ei vastanud täielik eraldatus tulevase kirikuisa loomusele, igatahes on ta 379. aastal juba Konstantinopolis, pealinnas, kus tegutsesvad mitmed kogu kristlikus maailmas tuntud inimesed, kellega suheldes loodab äsjane kõrveelanik täiendada oma teoloogilist haridust. Kirju pole kolmeaastasest Konstantinopoli-perioodist säilinud ühtegi, kuid ikkagi on vaieldamatult teada, et selles keskuses teeb Hieronymus usinalt kirjatööd. Muu hulgas tõlgib ta ladina keelde Eusebiose maailma loomisest algava ajaloo teose ning täiendab seda omalt poolt viimaste aastakümnete sündmustega. Töö suur maht sunnib teda kiirustama, liiatigi tuleb tal nõrgenenud nägemise tõttu kasutada kirjutajate abi, mistõttu tulemus, nagu hiljem korduvalt nenditud, osutub mitmeti ebarahuldavaks, kuigi samas on alati tunnustatud ka teose vaieldamatuid väärtusi. Kirjatööst vabal ajal suhtleb tarmukas tõlkija kuulsate kirikutegelastega. Mida tähendab "teineesimene sabat", küsib ta Nazianzose Gregorioselt, soovides selgitust Luuka evangeeliumis esineva arusaamatu sõnapaari kohta, mille möödunud sajandi tekstoloogid on tunnistanud riikutud tekstiosaks. Gregorios keeldub vastamast, kuid

Algus eelmises numbris.

lubab seda teha jutluse järel kirikus, kus Hieronymusel tuleks kuulajate heakskiidu mõjul rahulduda tema vastusega ka siis, kui see peaks näima ebapiisavana. Igal pühades kirjades ettetuleval sõnal oli tollase teadmis-himulise inimese jaoks väga suur tähtsus. Hieronymus soovis selgitust "teineesimese" kohta ning hiljem seletas Roomas ise, miks Vanas Testamendis on Jumala kohta kasutatud kümmet erinevat nimekuju ja milline tähendus sel on. Augustinuse kirjast Hieronymusele selgub, et ühes Aafrika koguduses puhkes tõsine rahulolema-tus, kui jumalateenistusel loeti parandatud tõlkes ette tekstilõik, milles mingi vilja nimetus oli asendatud teisega. Hieronymus oli pidanud õigeks parandada, kuid juudi kirjatundjad Aafrikas otsustasid endise nimetuse kasuks. Seegi näide tõendab, et varakristlikku kogudust ei tohi samastada praegusega. Ka väliselt igati ilmali-kus Konstantinopolis ei tegelnud kõrgemate vaimuelu-küsimustega mitte üksnes vaimulikud. Kui kaupmehelt küsid leiva hinda, kirjutab Nyssa Gregorios, siis ta vas-tab, et Jumal-Isa on suurem ja et Jumal-Poeg on te-ma alluv. Hieronymuse Konstantinopolisse saabumise ajal võis Nyssa Gregorios just kirjutada *Dialogi oma õe Macrinaga hinge ja ülestõusmise kohta*; seega jääb arusaamatuks, miks lihtrahva usuline õhin temas vasta-kaid tundeid tekitab. Väga võimalik, et tema arvustavat hoiakut sobib võrrelda Petrarca omaga, kes ju ka kaldus pilkama oma kaasaegsete antiigivaimustust. Inimeste-ga on ikka nõnda: nad soovivad endale mõttekaaslast, sest esialgu näib, et koos oleks seltsim; kui aga nende jahimaadele juba igast küljest tungima hakatakse, siis muutub ka kõige sallivam hoiak tõrjuvaks.

Kolmele Konstantinopoli-aastale järgneb Hierony-muse eluloos kolm aastat Roomas, kus ristiusu osatäht-sus järjest kasvab; keisrid, sageli noorukesed ja nõrgu-kesed, võtavad meeeldi arvesse piiskoppide arvamust. Õpetatust hindav Damasus suunab Rooma piiskopina, see tähendab paavstina, viimaseid aastaid Õhtumaa ki-riku vaimuelu. Üpris loomulik, et kõrveaastate, heebrea

keele ja teostega tuntuks saanud Hieronymus leiab saabumise järel endale koha tema lähikonnas. Keiser Gratianus viibib parajasti Milanos, kus muutub üha rohkem piiskop Ambrosiuse mõjualuseks. Ambrosiuse mõjul loobub ta *pontifex maximus*'e tiitlist ning seiskab rahalise toetuse paganlikele kultustele; kaasaegsemas keeles väljendudes tähendaks see paganlike usundite lahutamist riigist. Ühtlasi annab ta korralduse, et senati istungisaalist eemaldataks Victoria (võidujumalanna) kuju. Enne teda oli säärase määruse andnud juba keiser Constantius, kuid keiser Julianus taastas endise olukorra. Valentinianus I oli Victoriat kuidagimoodi talunud, kuid Gratianus ei pidanud seda enam võimalikuks. Senaatorite paganlik enamus palub määruse tühistamist ning saadab keisri juurde oma esindajad, kuid paavst Damasuse kehtusel läheb samas teele ka kristlike senaatorite kirjalik läkitus, mille Ambrosius esitab keisrile. Tulemuseks on muidugi, et valitseja ei võta paganlikku saatkonda üldse jutule. Alles 399. aastal tuuakse võidujumalanna kuju taas senati istungisaali, kuid ainult mõneks kuuks.* Olukord on seega tundmatuseni muutunud. Sajandi alguses kiusas Victoria veel kristlasi, sajandi lõpul aga võtavad kristlased kunagiselt tagakiusajalt eluõiguse.

Nii soodsad olud kallutavad arvama, et Rooma-aastail pidi Hieronymuse mõjuvõim saavutama haripunkti. Nõnda see oligi, kuid need iseenesest osakssaanud eelised tõid tulevase kirikuksa ellu ka suuri ebameeldivusi. Suurimat osa etendas seejuures askeetliku suurmehe käredavõitu meelsus, mis tavatses väljenduda sapis keelepruugis. Kõik muu oleks talle ehk andestatud, kuid ta ehtinimlik püüdlus mõjutada võimalikult paljusid endale soovitud suunas sai teenitult pälvida ainult hukkamõistu. Jutt on sedapuhku faktist, et juba tollases tõsises olustikus hakkas üha suuremat osa etendama

*Selle kohta vt *Rooma kirjanduse antoloogia* (Tallinn: Eesti Raamat, 1971), lk 561-565, 668-669, 672. Toim.

niinimetatud ilmalik kleerus, kes paraku polnud ilma-lik mitte ainult oma seisundi, vaid ka soodumuste tõttu. See tähendab muidugi, et nood vaimulikud, kelle kohus oli paljastada patust, langesid pahatihti ka ise maiste peibutiste küüsi. Loomult askeetlikku Hieronymust ei saanud sihuke asi ükskõikseks jätta. Pidevalt poetas ta silmakirjatsejate kohta mürgiseid vihjeid, need aga said arvustaja tähtsa seisundi tõttu otsekohe laialt tuntuks. Paavstile lähedase inimesena muutus range askeet ka pealinna vagameelsete patriitslannade usaldusmeheks; nood maailmast jäägitult ärapöörduvad lesed kuulasid väga meelsasti tema seletusi. Pühamehe suhtluskonna suhteline feminiinsus, mis muide jääb püsima ta pika elu lõpuni, mõjub nii kirgliku askeedi puhul pisut võõrastavalt, on ju tegemist inimesega, kes muude küsitavuste hulgas on sõندانud kirja panna isegi lause "Abielu kõntsa pesi Peetrus maha märtriverega". Varakristlik vendluse vaim ei näinud sugudevahelistes erinevustes ületamatuid tõkkeid, ja nii istuski Hieronymus pidevalt oma suursuguste roomlannade juures, et neile pühade kirjade kohta seletusi anda. Ei jäänud ära isegi heebrea keele õpingud, sest vagad naised soovisid psalme laulda pühas keeles. Loomulikult oli püha keele õpetaja ka mees, kes võis anda nõu kõige mitmekesisemais asjus. Ta koostas terveid traktaate selle kohta, kuidas kujundada tõelist kristlast või kuidas kasvatada tulevast kloostrielanikku. Oma ettekirjutustes oli ta ranguseni vaga, sugugi mitte selline, nagu nood vooruslikkust teesklevad kirikhärrad. Ilmalike kalduvustega vaimulikud säärast suhtumist muidugi ei andestanud. Kui ühe patriitslanna tütar suri, süüdistati Hieronymust, et lapse surma põhjustas just tema oma paastudega. Täie tõsidusega ei võtnud oma etteheiteid ka süüdistajad, kuid see ei muuda tõsiasja, et mõne aastaga oli Hieronymus Roomas muutunud kõige vihatumaks inimeseks.

Paavst Damasuse surm halvendas olukorda veelgi. Suisa tõrjuv polnud küll ka uue kirikupea suhtumine, kuid lähedusest jäi see siiski parajasti kaugemale. Muutu-

nud olukorras oli vaba voli Hieronymuse vaenlastel, tal endal jäi vaid üle jälgida sündmuste arengut. Midagi lausa halba ei järgnenud, kuid pahatahtlik keelepeks ei tahtnud kuidagi vaibuda. Üha sagedamini tabas vaga mees end mõttelt, et taevase Jeruusalemma poole pürgija jaoks pole ilmalik Paabel õige elukoht. Seda suhtumist jagas koos oma tütrega ka Paula, rikas patriitslanna, kelle teise tütre surm oligi Hieronymuse laimamise ajendiks. 385. aastal asusid nad teele pühade paikade poole. Enne lõplikku peatumist külastati Egiptuse kuulsaid kloostreid, kus kõrget külalist, Agamemnoni ja Sciopote järglast, ning teda saatvat kuulsat pühade kirjade tundjat võeti vastu suurte auavaldustega. Teekonna lõpul jäadi paigale Petlemmas, Lunastaja sünnilinnas, kus Paula rahaga rajati endile tagasihoidlikud, kuid igati rahuldavad eluasemed. Senaatori lese varandusest piisas ka ta saatja vajaduste rahuldamiseks; neist kulukaim oli kahtlemata haruldaste raamatute hankimine. Ülikute varanduse suuruse ligilähedasekski adumiseks sobib meenutada, et uusi senaatoreid valiti rikaste ratsanike hulgast, ratsanikuseisusse aga saadi varandusega, mille suuruseks pidi olema vähemalt 400 000 sestertsi. Cicero ajal teenis sulane 4 sestertsi päevas, leegionäri aastapalgaks oli 600 sestertsi. Need arvud näitavad, et erilisi olmemuresid kõrgemate seisuste esindajail olla ei saanud.

Säärases kindlustatud olukorras algabki pühamehe elu viimane periood, mis kestab tervenisti 34 aastat. Ei tundnud ta enam vajadust koha või eluviisi muutmiseks, sest teadis oma kogemuste põhjal, et midagi paremat maailmal pakkuda ei ole. Juba end preestriks pühitseda lastes oli ta pühitsusega nõustunud vaid tingimusel, et sellega ei kaasne mingeid erilisi kohustusi; sõltumatuks jäädes tahtis Hieronymus tegelda vaid sellega, mida pidas kõige tarvilikumaks. Pole kahtlust, et Petlemmas leidis ta oma loomusele kõige kohasema eluviisi. See polnud kõrveelaniku eraldatus, kuid samas ei meenutanud miski ka tavalist linnaelu; pühamees elas erakute,

see tähendab kloostrielanike vahetus läheduses, jäädes nende õpetajaks ja suunajaks, kuid sellena esines ta kalduvuste, mitte kohustuste tõttu. Niimoodi omasuguste-ga suheldes ja lakkamatult omaette kirjutades muutis ta oma elu ülimalt viljakaks. Juba Sulpicius Severus võis ta kohta kirjutada: "Kogu hingega on ta alati oma lugemise, oma raamatute juures; pole tal puhkust ei päeval ega ööl; kas loeb midagi või kirjutab." Ning juba mainitud anonüümsest eluloost võib muu hulgas lugeda küsimust-ki: "Kes meist suudaks nii palju lugeda, kui palju too õnnis mees Hieronymus on kirjutanud?" Väga liialdatud see arvamus polegi, eriti kui veel arvesse võtta ka teoseid, mida suurema mõju saavutamiseks anti välja kuulsa õpetlase nime all, sest nende vagade võltsingute kogumaht ei jää suurt maha ehtsate teoste omast. See peaks kõnekalt tõendama, et kirikuisa mõjuvõim oli erakordselt suur.

Kuid ka võltsinguid arvestamata osutub Hieronymuse loomingu kogumaht väga suureks. Valdav osa sellest on küll nii teoloogiline, et ei saa lugejate laiemat ringi huvitada, kuid külluses leidub ka kirjutisi, mis kultuurilooliste mälestistena on veel praegugi huviga loetavad. Sel puhul tuleb kõigepealt nimetada kirikuisa kirju. Ilmselt märgati juba ammu, et elavuselt ei saa nendega võistelda ühegi varakristliku autori läkitused; sellest siis ka ülevoolav kiitus, mis aja jooksul muutus nii rohkeks, et seda on mainitud ka irooniaga. Kõik suhtumised on õigustatud, kuid kõigutamatuks jääb tõsiasi, et kristlike autorite *epistolaria*'s kõlab Hieronymuse hääl kõige äratuntavamalt. Kirjade hulka on sageli arvatud ka pühakute elulugusid, mida kirikuisa koostas selleks, et kloostrielanikel ei puuduks hingekosutav lugemisvara. Need hagiograafilised palad, olgugi varakristlikus kirjanduses alustrajava tähtsusega, mõjuvad muude kirjadega võrreldes aegunult, kuid võib-olla just selle tõttu on neis esinevad kujundid ja nende intonatsioon juba ammu kasutatust leidnud ajaloolistes romaani-des. Kultuuriloo seisukohalt on ülimalt tähtis ka *Kuul-*

satest meestest, ülevaatlik raamatuke, milles esitatakse andmeid mitmekümne kristliku autori elu ja loomingu kohta. See teos, mille peamiseks puuduseks peetakse ta lühidust, paneb aluse kristlikule kirjandusteadusele. Loomingu kõige mahukama osa moodustavad Vana Testamendi toponüümikat käsitlevad traktaadid ja kommentaarid pühade raamatute kohta. Muis asjus võib olla lahkavamus, kuid vähemalt *Kuulsate meeste* napsõnalisuse all nad küll ei kannata. Kommentaaride külluslik maht sai muidugi teoks hoogsa töö tulemuseks. Oma viljakusest rääkides teatab autor, et ta toodab kuni tuhat rida päevas. Säärane küllus kajastub muidugi mõttearenduste ähmasuses, kuid seda vabandab autor ajanappuse ja kiirustamisega, lisades juurde, et ta oli sunnitud dikteerima, "mis aga pähe tuli". Kuid pealiskaudsusele vaatamata peetakse Hieronymuse kommentaare siiski huvitavamaks teiste kirikuisade omadest, sest algteksti paremini tundes sai ta eksegeedina ilmutada suuremat iseseisvust.

Kommentaaridest hoopis suurema tähtsuse omandas aga üks teine teos — loomulikult pühade kirjade tõlge. Sakraalsete tekstide revideerimise vajadusele oli osutanud paavst Damasus, kes andis ühtlasi mõista, et Hieronymus oma keelteoskusega oleks selleks tööks kõige sobivam inimene. Petlemma eraldatuses ja rahu tuli see osutus pühamehele üha sagedamini meelde. Ta alustas üksikute kirjade uurimisest, kirjutas nende kohta selgitusi, võrdles eri tõlkeid ja ära kirju, kuni lõpuks jõudis omapoolsete tõlgeteni. Kõigepealt said valmis Saalomoni omistatud teosed, mis mahult väikeste ja sisult paeluvaina lausa ahvatlevad end tõlkima. Erilisest huvist nende vastu räägib juba Hieronymuse hindav järjestus: Õpetussõnu pidas ta kohaseks lapseeale, Kogujat küpsemale meheele, Ülemlaul aga oli ta meelest sobiv lugemine raukadele. Lühematele teostele järgnesid pikemad, kuni lõpuks oli väsimatu töömees ära tõlkinud kõik Vana Testamendi raamatud, mille ametlikult määratlemata hulk oli tollal märgatavalt suurem kui prae-

gu. Uue Testamendi puhul piirdus kirikuisa töö kriitilise läbivaatamise ja täiendamisega, kuid need lisandid polnud kuigi rohked. Viisteist aastat kestis Hieronymuse tõlketöö, mille sihiks oli pühade kirjade ladinakeelne esitus "heebrea kirjatõe" vastavalt. Loomulikult mahutasid selle aja sisse ka õpingulise iseloomuga uuringud ja konsultatsioonid juudi kirjatundjatega. Vokaalimärkideta heebrea kirja mõistmine ja tekstide tõlgendamine eeldasid erakordseid teadmisi, neid aga polnud tollastes oludes hõlpus saada. Väga sageli pidi tõlkija lihtsalt uskuma juudi kirjatundjate kinnitusi, suutmata kuidagi kontrollida nende õigsust. Alles kaksteist sajandit hiljem, kui õppevõimalused tunduvalt avardusid, hakati ka Hieronymust õpetama, kuidas tal tõlkides oleks tulnud toimida. Üks väga õppinud protestant tuli välja isegi nõudmisega, et kõigepealt oleks tõlkija pidanud koostama heebrea keele grammatika ja sõnastiku ning alles seejärel asuma tekstide tõlkimisele.

Pühakirja uue tõlkega seotud küsimused ajendasid Hieronymuse poole pöörduma Augustinust, kes ealt noorem, kuid ametlikult seisundilt tähtsamana soovis mitmete asjade kohta selgitust; nii sai alguse kirjavaetus, millele annab tähtsuse eelkõige asjaosaliste suurusaste. Praktiliselt mõtleb Augustinus (kummaliselt kõlab see küll!) oli esialgu heebrea keelest tõlkimise vastu; tema pidas õigemaks lähtuda *Septuagintast*, vanast kreeka tõlkest, sest Pühakirja kaks erinevat redaktsiooni pidid ta meelest kaasa tooma ka kristliku maailma jagunemise kreeka- ja ladinameelseks. Hiljem ta suhtumine muutus, kuigi Kirju tsiteerides lähtus ta põhiliselt ikka vanast redaktsioonist. Tekstide tõlkimine ja tõlgendamine annabki sisu sellele kuulsale kirjavahetusele, mis liiga "elavalt" alates muutub toonilt peagi rahulikumaks, nii et lahkarmumused asenduvad täieliku üksmeelega ja kaks kuulsaimat kirikuisa, nagu katoliiklikud autorid heldimusega kirjutavad, võitlevad lõpuks ühtse rindena ketserite vastu. Hieronymuse võitlus lõppes viienda sajandi kahekümnendal aastal, Augustinus jätk

kas Tõe kaitsmist veel kümme aastat. Mõlemad tegutsesid lõpuni hoogsalt, mõlemast jäid maha lõpetamata teosed. Augustinus ei suutnud lõpule viia oma mahukat dialoogi pelagiaanlaste vastu, Hieronymusel jäi pooleli suurejooneline kommentaar Jeremia raamatu kohta, millest asjatundjate kinnitust mööda oleks võinud saada tema kõige huvitavam eksegees.

Mõlema kirikuisa tähtsus järgnevate sajandite jaoks on nii suur, et selle vääriliseks tunnustamiseks tuleks leiutada erilised mõisted. Augustinusele, ristiusu dogmaatika suurimale arendajale, kuulub kindlasti esikoht, kuid niisama kindel on seegi, et Hieronymus, *Vulgata*, ladinakeelse piiblitõlke looja, tuleb keskaja kultuuri seisukohalt kohe teisena. Teooriat see "kolmekeelne" õpetaja ei arendanud, kuid seda tähtsamaks osutus ta "praktilise teoloogia" jaoks: kloostrite määrused ja juhised koostati ju Petlemma pühaku ettekirjutuste põhjal. Uusajal muutuvad hinnangud mitmekesisemaks; Hieronymust hinnatakse selle järgi, kui suurel määral sarnaneb ta hindaja isikuga. Nii tunnistab Luther, et pole "õpetajat", see tähendab kirikuisa, kellesse ta suhtuks halvemini. Põhjus olevat selles, et õpetamise asemel räägib Hieronymus ainult paastumisest, toidust, neitsilikusest ja muust sellisest. Tõsi ju on, et põhimõttelistes küsimustes eelistas *Vulgata* autor lähtuda teiste seisukohtadest, nii et ka Adolf Harnack on ta kohta kirjutanud: peaaegu võiks temast dogmaatika ajaloos mööda minna vaikimisega, kuid antud juhul osutub määravaks tõsiasi, et needki õpetused, mis askeetlikul kirikuisal esinevad, Lutherile kui inimesele lihtsalt ei meeldi. Teistsuguseid väärtusi aluseks võttes osutub teistsuguseks ka hinnang. Erasmus näiteks, kes dogmade vastavusest uusajale suurt ei hoolinud, hindas eelkõige õpetatust ja ladina keele kasutust ning seepärast kujunes tema hinnang kirikuisale ütlemata soodsaks. "Kui palju on temas muinsust, kui palju kreeka kirjandust, kui palju ajaloolist ainet; seejärel, mis lausestusse, ütlemise kunstipärasusse puutub, siis selle poolest ei jäta ta en-

dast kaugele maha mitte ainult kõiki kristlikke autoreid, vaid näib võistlevat ka Cicero endaga. Hieronymuse kõnet Cicero omaga kõrvutades tundub mulle igatahes, kui armastus ülipüha mehe vastu mind ei eksita, et isegi kõnekunsti vürsti juures jääks justkui midagi vajaka." Nõnda arvas Erasmus, kui juba hakkas mööduma aeg, mil Hieronymust tavatseti kujutleda ja kujutada oma töölaua taga istuvana, küünal ja surnupealuu laual, päsün pea kohal ja rahumeelselt lesiv lövi pühamehel jalgade juures. Võib ju vaielda, kumma sõnaosavus on suurem, Hieronymuse või Cicero oma, sest veidramaidki asju on selles maailmas tehtud, kuid vähemalt selles pole kahtlust, et kultuuriloos kuuluvad nad mõlemad esmajärgulise tähtsusega suuruste hulka.

Albrecht Dürer. PÜHA HIERONYMUS OMA KOJAS
(1514)

PAULINUSELE

Hieronymus

Tõlkinud Ilmar Vene

(1) Sinu pisikinke tuues andis vend Ambrosius mulle üle ka ülimeeldiva kirja, milles räägid äraproovitud sõbrana, kes sa oled olnud meie ammuse sõpruse algusest peale. See on ju tõeline ja Kristuse liimiga kinnitatud lähedus, mis ei saa teoks mitte kasu, mitte vastastikuse juuresolu, mitte petliku ja lipitseva meelitamise, vaid Jumala kartuse ja pühade kirjade uurimise läbi.

Vanadest ajalooetostest loeme, et mõned on läbinud provintse, külastanud uusi rahvaid, ületanud mereid, selleks et neid, keda tundsid raamatute järgi, näha ka palgest palgesse; nii külastas Pythagoras Memphise preestreid; nii rändas Platon suure vaevaga läbi Egiptuse, nägi Tarentumi Archytast¹, jõudis sellele Itaalia rannale, mida kunagi kutsuti Suureks Kreekaks, et ateenlaste õpetajast ja võimumehest, kelle õpetus kajas Akadeemia gümnaasiumides, muutuda võõramaalaseks

S. Eusebii Hieronymi Stridonensis Presbyteri *Epistolae selectae*. Londini: apud David Nutt; Taurini: apud Hyacinthum Marietti; Parisiis: apud Josephum Albanel. — *Sanctorum Patrum opuscula selecta ad usum praesertim studiorum theologiae*. Ed. H. Hurter S. J. Oeniponti, Libraria Academica Wagneriana, 1 870, Vol. 11, pp. 166–168.

Hieronymus pöördub Pontius Meropius Anicius Paulinuse (353–431) poole, kes ca 409 sai Nola piiskopiks ja kelle loomingu on säilinud 49 kirja ja 33 luuletust. (Siin ja edaspidi tõlkija märkused.)

¹Kuulus pütagoorlane, tegutses 4. sajandil eKr. Arvatakse, et pütagoorlik aines on Platoni hilisloomingu ilmunud tema mõjutusel.

ja õpilaseks, kes oma õpetuse söakale esitamisele eelistab tagasihoidlikult õppida teiste omi. Lõpuks, kui ta üürikest kirjatarkust taotledes oli läbinud peaaegu kogu maailma, võtsid mereröövlid ta vangi ja müüsid maha; tal tuli kuuletuda julmale türannile: vang, aheldatu ja orjana. Olles filosoof, oli ta siiski suurem enese ostjast. Loeme, et Titus Liviuse, sõnaosavuse sulnilnoolava allika juurde tulid mõned tuntud isikud Hispaania ning Galliate äärmistelt piirialadelt, ning neid, keda enda vaatlemiseks polnud sundinud Rooma, juhtis kohale ühe inimese kuulsus. Too ajastu nägi ennekuulmatut ja kõigil aegadel ülistusväärset imet, et säärast linna külasthanud võõrad ei nõutanud mitte linna ennast, vaid midagi muud. Apollonios², kas siis too mustkunstnik, nagu lihtrahvas räägib, või filosoof, nagu teatavad pütagoorlased, suundus Pärsiasse, möödus Kaukaasiast, jõudis albaanlaste, sküütide, massageetide juurde, läbis ülikad India kuningriigid ning jättes seljataha määratu Phisoni³ jõe, jõudis lõpuks brahmaanide juurde, et kuulata, kuidas kuldsel troonil istuv ja Tantalose allikast⁴ joov Hiarchas annab vähestele õpilastele õpetusi looduse, kommete ja päevade kulgemise kohta; Elami, Babüloonia, Kaldea, Meedia, Assüüria, Partia, Süüria, Foiniikia, Araabia ning Palestiina kaudu saabus ta sealt tagasi Aleksandriasse, suundus Etioopiasse, et näha gümnsosofiste ning toda ülikuulsat päikeselauda⁵ keset liiva. Kõikjalt leidis see mees, mida õppida, ning lakkamatult teadmisi omandades muutis ta end lakka-

²Uuspütagoorlik filosoof ja imetegija (1. saj.), kelle kuulsus saavutas haripunkti 3. saj., mil Philostratos sai ülesande kirjutada tema elulugu.

³Gangese.

⁴Philostratos, kelle *Tyana Apolloniuse elu* Hieronymus edastab, kirjeldab vastaval kohal tõepoolest Tantalose karikat käes hoidvat kuju; karikas, "ühele janusele piisavas", vahutab vedelik.

⁵Vihje iseenesest toitudega kattuvale lauale, mida kirjeldab Herodotos (*Ajalugu* III, 18).

matult paremaks. Kaheksas raamatus on sellest ülipõhjalikult kirjutanud Philostratos.

(2) Mis ma räägin ilmalikest inimestest, kui apostel Paulus, äravalituse anum ja rahvaste õpetaja, kes teadlikuna jumalikust külalisest endas ütles: "Kas tahate tõendit selle kohta, et minus räägib Kristus?", pärast Damaskuse ja Araabia läbimist saabus Jeruusalemma, et näha Peetrust ning jääda tema juurde viieteistkümneks päevaks⁶. See salapärane seitsme- ja kaheksapäevak oli tarvilik, et õpetada tulevast rahvastele jutlustajat. Ja neliteist aastat hiljem võttis ta kaasa Barnabase ja Tiituse ning esitas apostlitele evangeeliumi, et näha, kas ta mitte asjata ringi ei jookse, kas ta mitte asjata ringi pole jooksnud?⁷ Elaval häälel on mingi varjatud toimejõud, nii et õpetaja huulilt tulevad sõnad kostavad õpilase kõrvus tugevamini. Seepärast ka Aischines, kui ta pagulasena Rhodosel luges Demosthenese kõnet, mille too tema vastu oli pidanud, ütles imetlevatele ja kiitvatele kuulajatele õhates: "Mis veel siis, kui te oleksite kuulnud, kuidas metsloom ise oma sõnu kõmistas!"

(3) Seda ma ei räägi sellepärast, et minus midagi oleks, mida sa võiksid või tahaksid õppida; kuid sinu õppimise lõõm ja kihk peab ka minust sõltumata pälvima heakskiitu. Õpetusele vastuvõtlik vaim on ka õpetajata kiiduväärne. Ärgem vaadeldgem mitte seda, mida sul tuleks leida, vaid seda, mida otsida. Pehme ja kergergi voolitav on vaha; isegi kui taiduri ja kujuri käed tööst loobuksid, oleks *τῆ δυνάμει*⁸ siiski kõik see, mis saab olla. Apostel Paulus hoopleb, et Moosese käsuõpetust ja Prohveteid õppis ta Gamalieli jalgade ees, et hiljem vaimselt relvastatuna südilt öelda: "Meie võitluse relvad pole lihalikud, vaid nad on vägevad Jumala ees maha lõhkuma kindlustusi, hävitades mõistuse targutu-

⁶G1 1, 18.

⁷G1 2, 1.

⁸Kr. k potentsiaalselt.

sed ja kõik kõrgistused, mis tõstetakse Jumala tunnetuse vastu, võttes vangi iga mõtte Kristuse sõnakuulelikkuse alla ja olles valmis nuhtlema kõike sõnakuulmatust.⁹ Ta kirjutab Timoteosele, kellele pühasid kirju on õpetatud lapsepõlvest peale ning manitseb teda püüdlikult lugema, et ta poleks ükskõikne armuanni suhtes, mille ta on saanud presbüteri käe pealepanemise kaudu. Ta kirjutab Titusele ette, et piiskopi muude vooruste hulgas, keda ta napolisõnaliselt kirjeldab, oleks ka Kirjade tundmine. "Ta pidagu kinni ustavast sõnast vastavalt õpetusele, et ta oleks võimeline niihästi manitsema terve oma õpetusega kui ka kummutama vasturääkijate väiteid."¹⁰ Pühast nõmedusest on kasu vaid talle endale, ja nagu ta oma sobiva eluga rajab Kristuse kirikut, nõnda teeb ta kahjuigi, kui selle lõhkujale ei avalda vastupanu. Ütleb prohvet Haggai või õigemini Issand Haggai suu kaudu: "Seaduse kohta küsi preestritelt"¹¹; sel määral on preestri kohus vastata, kui temalt küsitakse seaduse kohta. Ja Deuteronomiumist loeme: "Küsi oma isalt ja ta teatab sulle, küsi oma vanasid ja nad ütlevad sulle."¹² Ning saja üheksateistkümnendast laulust: "Su määrused on mu kiituselauluks mu võöraspõlve majas."¹³ Ja õiglase mehe kirjelduses, kui Taavet teda paradiisis oleva elupuuga võrdleb, lisab ta muude vooruste hulka sellegi: "Issanda käsuõpetuses on tema tahe ning sellest käsuõpetusest mõtiskleb ta päeval ja ööl."¹⁴ Taaniel ütleb oma pühima nägemuse lõpus, et õiglased säravad nagu tähed, ja teadjad, see tähendab õpetatud, nagu taeva-

⁹2 Kr 10, 4.

¹⁰Tt 1, 9.

¹¹Hg 2, 11.

¹²5 Mo 32, 7.

¹³Ps 119, 54.

¹⁴Ps 1, 2.

laotus.¹⁵ Näed, milline vahemaa lahutab õiglast nõmedust õpetatud õiglusest? Ühtesid võrreldakse tähtede, teisi taevaga, kuigi heebrea kirjatõele vastavalt saab mõlemat mõista õpetatute kohta. Nõnda ju nende esitusest loeme: "Kes on õpetatud, need säravad nagu taevaalotuse hiilgus, ja kes õiglust õpetavad paljudele, need on otsekui tähed lõputus igavikus." Miks nimetatakse Paulust äravalituse anumaks? Loomulikult sellepärast, et ta on täis käsuõpetust ja pühasid kirju. Variserid on hämmingus Issanda õpetuse üle ning imestavad, kuidas saavad Peetrus ja Johannes tunda käsuõpetust, kui nad kirjatarkust pole õppinud. Kuid selle, mis teistele tavaliselt osaks saab harjutamise ja igapäevase käsuõpetusest mõtisklemise läbi, sisendas nendele Püha Vaim. Nii et nad olid, nagu on kirjutatud, *θεοδιδακτοι*¹⁶. Kaksteist aastat vana oli Lunastaja, kuid ta pigem õpetas oma arukate küsimustega, kui ta neid templis vanureile käsuõpetuse kohta esitas.

(4) Ega me ometi taha nõmedaks nimetada Peetrust, nõmedaks Johannest, kelledest kumbki võis öelda: "Kuigi vilumatu kõnes, siiski mitte teadmises?"¹⁷ Johannes nõme, kalamees harimatu? Ja kust, palun, siis too kuulus ütlus "Alguses oli Sõna, ja Sõna oli Jumala juures, ja Jumal oli Sõna"¹⁸; kreeka *λόγος* on ju paljutähenduslik. Ta tähendas sõna ja mõistust ja kokkuarvamist ja mis tahes asja põhjust, mille kaudu kõik üksikavalduses saavad olemise. Õigesti mõistetuna käib see kõik Kristuse kohta. Õpetatud Platon seda ei teadnud, sõnaosavale Demosthenesele oli see tundmatu. Öeldud on: "Kaotan tarkade tarkuse ja taunin aru-

¹⁵Tn 12, 3.

¹⁶Kr. k Jumalast õpetatud.

¹⁷2 Kr 11, 6.

¹⁸Jh 1, 1.

kate arukust.”¹⁹ Tõeline tarkus kaotab võltsi tarkuse, ja olgugi kuulutamine ristist rumal, kuid Paulus siiski räägib tarkust täiuslikele. Kuid mitte selle maailma, mitte selle maailma vürstide tarkust, mis hävitatakse, vaid salasusega varjatud Jumala tarkust, mille Jumal on määranud ette enne maailma-ajastute algust.²⁰ Jumala tarkuseks on Kristus. Kristus on ju Jumala vägi ja Jumala tarkus.²¹ See tarkus on peidetud salasusse; sellepärast on üheksanda Laulu pealkirjal eelmärke “poja varjatuse eest”; tema eest, kelles on varjul kõik tarkuse ja teadmise aarded, kes on peidetud salasusse ja kes on ette määratud enne maailma-ajastute algust. Ette määratud ja eelnevalt kujutatud on ta aga Käsuoõpetuses ja Prohveteis. Seepärast kutsutakse prohveteid ka nägijaiks; nad ju nägid seda, keda ülejäänud ei näinud. Aabraham näeb tema päeva ja rõõmustab.²² Hesekei-
le avanesid taevad, mis patustavale rahvale olid suletud. “Võta kate mu silmilt”, ütleb Taavet, “ja ma vaatlen su käsuoõpetuse imepärasusi.”²³ Käsuoõpetus on ju vaimne ning on tarvis kattest vabastamist, et mõista ja katmata pilguga Jumala hiilgust vaadelda.

(5) “Ilmutamises” näidatakse seitsme pitsoriga suletud raamatut;²⁴ kui annaksid selle kirjaoskajale lugeda, siis ta vastaks sulle: “Ei suuda, ta on ju kinni pitseeritud.” Kui paljud peavad end tänapäeval kirjaoskajaks ning hoiavad käes pitserdatud raamatut, kuid ei suuda avada, kui määranud pole too, “kellel on Taaveti võti, kes avab ja keegi ei sule; suleb, ja keegi ei ava.”²⁵ Apostlite Tegudes küsib Filippos pühalt eunuhhilt, ome-

¹⁹ 1 Kr 1, 19.

²⁰ 1 Kr 2, 7.

²¹ 1 Kr 1, 24.

²² Jn 8, 56.

²³ L 119, 18.

²⁴ Ilm 5, 1.

²⁵ Ilm 3, 7.

ti mehelt (nõnda teda ju nimetab Kiri), kui see loeb Jeesajat: "Kas arvad end mõistvat, mida loed?", ning see vastab: "Kuidas seda suudaksin, kui mind keegi pole õpetanud?"²⁶ Mina (et vahepeal endast rääkida) pole ei püham ega õpihimulisem tollest eunuhhist, kes Etioopiast, see tähendab, maailma äärmistelt piirialadelt tuli pühamusse, jättes maha kuningliku saali; ja nii väga armastas ta käsuõpetust ja jumalikku teadust, et luges pühi kirju isegi sõidukis. Ja ometi: raamatut hoides, Issanda sõnu mõistusega lahates, neid keelel veeretades ja huultega hääldades jäi talle tundmatuks, keda ta raamatus teadmatult austas. Tuleb Filippos, näitab talle Jeesust, kes suletuna varjub kirjatähtede taga. Oo õpetlase imelist väge! Otsekohe hakkab eunuhh uskuma, lasseb end ristida, saab ustavaks ja pühaks ning muutub õpilasest õpetajaks; kiriku kõrbetühjuse allikast saab ta rohkem kui kullatud templist-sünagoogist.

(6) Kirja piiratus ei talu pikemaid mõtteuiteid ja seepärast olen seda vaid põgusalt puudutanud, andmaks sulle mõista, et suundanäitava teejuhita ei saa pühade kirjade rajale astuda. Jätan kõrvale grammatikud, reetorid, filosoofid, geomeetrid, dialektikud, muusikud, astronoomid, astroloogid, meedikud, kellede teadused surelikele nii kasulikena jagunevad kolmeks osaks: τὸ δόγμα, τὴν μέθοδον, τὴν ἐμπειρίαν.²⁷ Tulen vähemate kunstide juurde, mida ei valitse niivõrd λόγος²⁸ kui käsi. Põlluharijad ja müüriiladujad, metallsepad ja puulõikajad, ka villatöötledjad ja vanutajad ja muud, kel on vaja mitmesuguseid riistu:

*...seda, mis aga arstimist nõuab, teoks teha töotavad arstid ja sepiseid töötlevad sepad.*²⁹

²⁶ Ap 8, 30.

²⁷ Kr. k õpetuslik, metodoloogiline ja kogemuslik osa.

²⁸ Kr. k sõna, keel.

²⁹ Horatius, Kirjad II, 115–116.

(7) Pühade kirjade teadus on ainus, milles kõik vahet tegemata peavad end asjatundjaks:

Õpetust saanuna ning seda saamata

— *kõik teeme luulet.*³⁰

Lobisemishimuline vanaeit, jampsiv vanur, sõnaohter sofist — kõik arvavad, et nad neid mõistavad; neid nad kisuvad tükkideks, õpetavad neid, enne kui on õpinud. Ühed, kulnud kõrgele kergitatud, filosoferivad suurte sõnadega pühade kirjade üle naisukeste ees; teised, oo häbi! õpivad naistelt seda, mida nood mees-tele õpetavad, ja et sellest veel ei piisa — tõlgendavad ladusalt, jah, südilt seda, mida ise ei mõista. Vaikin enesesarnaseist, kes, kui nad juhtumisi pühade kirjade juurde on jõudnud pärast ilmaliku kirjandusega tegelemist, kütkestavad väljapeetud kõnega rahva kõrvu, pidades kõike, mida ütlevad, Jumala seaduseks ega vaevu tundma õppima, mida prohvetid, mida apostlid on silmas pidanud, vaid kohandavad meelevaldselt nende tunnistusi oma mõtetele, justkui see oleks midagi suurt ja mitte õpetamise kahjulikem viis, kui mõtteid väänates allutatakse tõrkuvad Kirjad oma tahtmisele. Kas pole me lugenud Homeroose ja Vergiliuse katkeid, kas pole väidetud sedagi, et Vergilius oli kristlane Kristuseta, sest ta on kirjutanud:

*Nüüdsest Saturnuse riik*³¹ *tuleb taas ning taas tuleb neitsi,*

*nüüdsest ju lastakse uus sugu taevasist kõrgusist alla.*³²

Ja kui isa pojale räägib:

*Poeg, sa mu jõud, minu ainus suur võimsus.*³³

Ja pärast Lunastaja sõnu ristil:

³⁰ Sealsamas, II, 117.

³¹ Kuldne ajastu.

³² Ekloogid IV, 6–7.

³³ Aeneis I, 664.

Ütles ta nõnda ja jäi oma tahtmises lõpuni kindlaks.³⁴

Lapsik on see ja ringmänguga sarnane, kui õpetatakse, mida ei teata; jah, et sapisemalt öelda: kui ei teata sedagi, et ei teata.

(8) Kõige selgem on muidugi Loomine (*Genesis*), milles kirjutatakse maailma loomusest, inimesoo põlvnemisest, maa jagamisest, keelte ja rahvaste segamisest — kõik kuni heebrealaste äraminekuni. Arusaadav on Lahkumine (*Exodus*) ning selle kümme nuhtlust, selle dekalog, selle saladuslikud ja jumalikul määrused. Lihtne on Ettekirjutuste raamat (*Leviticus*), mille üksikuist ohverdusist, jah, peaaegu igast silbist, ja Aaroni riietest ja kogu ettekirjutuste korrast õhkub taevasi sakramente. Kuid kas Arvud (*Numeri*) ei sisalda kogu loendamist ja Piileami ettekuulutust ja kõrve neljakümmend kaht peatuskohta? Ning kas Deuteronomiumis, teises seaduses ja evangeelse seaduse eelkujus pole kõik see, mis on eelnenud raamatuis, kuid siiski nõnda, et kõik vana on muutunud uueks? Ja see on Pentateuh, mille viie sõnaga koguduses rääkimise soovi arvab apostel endale kiituseks.³⁵

Milliseid saladusi küll sisaldab Iiobi, kannatlikkuse eeskuju, kõne? Proosaga alustab, värsis jätkab, sidumata kõnes lõpetab; kogu dialektika leidub järgmises: eeldus, esitus, kinnitus, järeldus. Kõik selle üksikud sõnad on täis tähendusi. Ning et muud kõrvale jätta: keha de ülestõusmist kuulutab ta ette nõnda, et selgemini ja kindlamini pole sellest keegi kirjutanud. "Tean," ütleb ta, "et minu Lunastaja elab ja et ma viimasel päeval tõusen mullast üles. Ja uuesti antakse mulle ümber mu

³⁴ *Aeneis* II, 650.

³⁵ 1 Kr 14, 19.

Eestikeelses Püübis nimetatakse Pentateuhi, neid Moosesele omistatavaid raamatuid viieks Moosese raamatuks; vastavalt: 1. — *Genesis*, 2. — *Exodus*, 3. — *Leviticus*, 4. — *Numeri*, 5. — *Deuteronomium*.

nahk ning oma lihas ma näen Jumalat. Mina ise näen teda, minu silmad saavad teda nägema, ja mitte keegi teine. See minu lootus puhkab mu põues.”³⁶

Tulen Nave Jeesuse³⁷ juurde, kes Issanda kujutisena mitte ainult tegude, vaid nimegi poolest ületas Jordani, purustas vaenlaste riigid, jagas võitjale rahvale maa, üksikud linnad, väikesed külad, mäed, jõed, mäestikuojad ja rajad, tähendades nõnda kiriku ja taevase Jeruusalemma vaimset riiki.

Kohtumõistjate raamatus on nii palju võrdpilte, nagu on rahvapealikuid. Moabi naine Rutt viib täide Jesaja ettekuulutuse, kes ütleb: “Issand, saada tall, maailma valitseja, kivikõrbest Siioni tütre mäe juurde.”³⁸ Elija surma ja Sauli tapmisega näitab Saamuel, et Vana Käsuõpetus on tühistatud. Siis aga, Saadoki ja Taavetiga, annab ta tunnistust uue preestriameti ja uue riigi sakramentidest.³⁹

Melahim, see tähendab Kuningate kolmas ja neljas raamat, kirjeldab Juuda ja Iisraeli riiki Saalomoni ja Jeroboami ja Nabati pojast kuni Hooseani, kes viidi vangina assüürlaste juurde. Kui pead silmas ajalugu, siis kõlab kõik lihtsalt. Kui kirjatähtede taha peidetud mõtet uurid, siis jutustatakse sulle tõsiusuliste vähesusest ja hereetikute sõdadest kiriku vastu.

Kaksteist prohvetit, ühe kõite kitsusse kokku surutud, esitavad sootuks muud, kui sõnasõnalise tähenduse põhjal võiks arvata. Hoosea nimetab tihti Efraimi, Samaariat, Joosepit, Iisraeli, kõlvatut naist ja kõlvatusest sündinud poegi ja abikaasa kambrisse suletud abielurik-

³⁶ Ii 19, 25–28. (Iseäranis just VT puhul tuleb arvestada, et Hieronymuse tõlgendus ei kattu kaugeltki mitte alati praegusega.)

³⁷ Praegune lugem: Nuuni (poeg) Joosua.

³⁸ Js 16, 1.

³⁹ “Sakrament” kuulub varakristlikus kirjanduses kõige laialivalgavamale tähendusega sõnade hulka, kuna ebamäärase “pühaduse” tähistusena sobis ta hõlpsasti igasugusesse “sakraalsesse” konteksti.

kujat naist, kes kaua aega istub lesena, oodates leinarüüs oma mehe tagasipöördumist. Joel, Petueli poeg, kirjeldab kaheteistkümne suguvõsa maad, mida on laastanud röövikud, rändtirtsud, rohutirtsud, rooste, kuid pärast varasema rahva hävitamist valguvat Jumala sulaste ja ümmardajate, see tähendab saja kahekümne uskliku nime peale Püha Vaim, mis peab välja voolama Siioni mäel; saja kahekümne, milleni jõutakse järkjärgulise kasvamise teel ühest alustades ja viieteistkümnega lõpetades,⁴⁰ saades viiesteist astet tähendava arvu, mis saladuslikul moel sisaldub Lauluraamatus. Amost, karjast ja maameest, kes korjab põldmurakaid,⁴¹ ei saa väheste sõnadega seletada. Sest kes suudaks kohaselt väljendada Damaskuse ja Assa ja Tüürose ja Edomi ja Amoni Poegade ja Moabi kolme ja nelja üleastumist ja seitsmendal ja kaheksandal kohal Juuda ja Iisraeli ülesastumist? Ta räägib rasvunud lehmadele, kes on Samaaria mäel, ning annab tunnistust, et nii suur kui väike maja varisevad kokku. Ta näeb rändtirtsu loojat ja Issandat, kes seisab krohvitud või teemandist müüril, ja puuviljade konksu, mis tõmbab patustajaile karistusi, ja nälga maa peal; mitte nälga leiva, mitte janu vee, vaid Jumala sõna kuulmise järele. Obadja, kelle nimi tähendab Jumala sulast, müristab Edomi, verise ja porise mehe vastu. Oma vaimse odaga läbib ta ka vend Jakobi alatise vaenlase. Joona, imekaunis tuvi, kujutab oma mereõnnetusega Issanda kannatamist, kutsub maailma patukahetsusele ning kuulutab Ninive nime all rahvas-tele pääsemist. Morastlane Miika, Kristuse kaaspärija, teatab röövli tütrele, et teda piiratakse ja laastatakse, sest ta on Iisraeli kohtunikule andnud kõrvakiilu. Nahum, maailma lohutaja, sõitleb verist linna ning selle purustamise järel ütleb: "Vaata, mägedel on selle jalad,

⁴⁰ Mõte on: $1+2+3+\dots+13+14+15=120$.

⁴¹ Am 7, 14.

kes kuulutab rahu rõõmusõnumit.”⁴² Habakuk, tugev ja kange võitleja, seisab oma valvepostil, astub kindlusele, et Kristust ristil vaadelda ja öelda: “Tema sära on kantud taeva ja tema kiitust on täis maa. Tema hiilgus saab olema nagu valgus; sarved on tema kätel, seal on varjul tema tugevus.”⁴³ Sefanja, vaatleja ning Issanda saladuste tundja, kuuleb Kalade värava juurest kisa, ja ulumist Teise juurest, ja purustamist küngastelt. Ta määrab hädakisa ka uhmrise elutsejaile,⁴⁴ sest vaikunud on kogu Kaanani rahvas, sest hukkunud on kõik, kes olid kaetud hõbedaga. Haggai, meeldiv ja lõbus, kes külvas pisarais, et rõõmus lõigata, ehitab purustatud templi taas üles ning laseb Isandal ja Isal rääkida nõnda: “Veel pisut ja ma raputan taevast ja maad ja merd ja kuivpinda, ja raputan kõiki rahvaid, ja tuleb, keda kõik rahvad ihkavad.”⁴⁵ Sakarja, oma Issandat mäletav, on ettekuulutustes mitmekesine: ta näeb räpaselt riidetud Jeesust⁴⁶ ja seitsme silmaga kivi, samuti kuldset kandelaabrit, millel lampe on sama palju kui silmi, täheldab ka kaht õlipuud, üks kandelaabrist vasakul, teine paremal; siis mitmesuguseid hobuseid, punaseid ja valgeid, siis Efraimi purustatud nelikrakendeid ja Jeruusalemma hobust; ta kuulutab ja ennustab ette vaest kuningat, kes istub noorel koormakandja eeslil. Malakia, kõigist prohveteist viimane, kuulutab avalikult Iisraeli kõrvalleheitmist ja rahvaste kutsumist: “Mul ei ole teist hea meel, ütleb vägede Issand, ja kinki ei võta ma teie käest vastu. Sest päikesetõusu poolt päikeseloojangu poole on

⁴²Nh 2, 1.

⁴³Hb 3, 3–4. Praegune tõlgendus: “tema kõrval on kiired, seal on ta võimsuse loor”. Et “sarvi” ja “kiiri” tähistati algtekstis sama sõnaga, siis ilmus *Vulgata*’sse kuulus viga, mille üldtuntud väljenduseks on Michelangelo Moosese sarvedega kuju.

⁴⁴Loomulikumas sõnastuses: Ta kuulutab ette, et appi karjuda tuleb ka neil, kes oma linnas tambitakse sodiks nagu uhmrise.

⁴⁵Hg 2, 7.

⁴⁶Ülempreester Joosuat.

mu nimi suur rahvaste hulgas ja igas paigas ohverdatakse mulle ja tuuakse mu nimele puhast urja.”⁴⁷ Kes suudaks mõista või tõlgendada Jesajat, Jeremiat, Hesekieli ja Taanieli? Mulle näib, et esimene nendest ei kirjuta mitte ettekuulutust, vaid evangeeliumi. Teine näeb mandlipuu oksa ja hõõguvat sulatusahju, mille pealis paistab põhja poolt, ja oma värvid kaotanud leopardi ning põimib neli korda erinevais mõõtudes tähestikku. Kolmanda algus ja lõpp on mähitud nii suurde tumedusse, et heebrealaste juures neid osasid, nagu Loomise algustki, enne kolmekümnenda eluaasta täissaamist ei loeta. Neljas aga, kes neljast prohvetist on ka viimane, aegade tundja ja kogu maailma φιλόιστωρ⁴⁸ kuulutab selges kõnes ette, et inime abita mäe küljest löigatud kivi paiskab ümber kõik kuningriigid.

Taavet, meie Simonides, Pindaros ja Alkaios, samuti Flaccus, Catullus ja Serenus, mängib Kristust lüüral ning laseb tal kümnekeelses Psaltris surnuist üles tõusta. Saalomon, Issanda teenrina rahu- ja sõbrameelne, parandab kombeid, õpetab loomust, ühendab kiriku Kristusega ning laulab pühade pulmade auks sulnist pulmalaulu. Ester, mõista tuleb kiriklikus tähenduses, vabastab rahva ohust, tapab Haamani, kes tähendab ebaõiglust, ning saadab järelopõlvedeni mälestuse võõruspeost ja tähtsast päevast.

Ajaraamat, see tähendab Vana Testamendi ἐπιτομή⁴⁹, on säärase tähtsusega, et see, kes temata tahab omandada Kirjade tundmist, teeb ennast naeruväärseks. Tõepoolest, üksikute nimede ja sõnaühenditega puudutatakse selles Kuningate raamatuis vahelejäetuid lugusid ning selgitatakse arvutuid evangeeliumide küsimusi.

Esra ja Nehemja, Issandalt tulev abi ja lohutus, mis on kokku surutud ühte köitesse, taastavad templi, püs-

⁴⁷Ml 1, 10–11.

⁴⁸Kr. k tundmaõppimist ihkaja.

⁴⁹Lühiesitus.

titavad linna müürid; kõik see kodumaale tagasipöörduv rahvahulk ja preestrite, israeli leviitide, proselüütide kirjeldus ja üksikute perekondade vahel jagatud müüride ja tornide ehitamise töö näitab üht pealispinnalt, teise aga jätab nii-öelda üdise.

(9) Sa näed, et Kirjade armastusest haaratuna olen ma ületanud läkituse mõõdu, kuid ei saavutanud siiski, mida tahtsin. Saime vaid kuulda, mida peame teadma, mida ihkama, et meiegi võiksime öelda: "Minu hing ihkas igal ajal Sinu õigeksmõistu."⁵⁰ Muidu aga kehtib meie kohta too Sokratese: "Tean vaid seda, et ei tea."

Puudutan lühidalt ka Uut Testamenti. Matteus, Markus, Luukas ja Johannes, Issanda ja tõeliste keerubite nelikrakend, millega tõlgendatakse teadmise paljusust, on tervenisti kaetud silmadega; nad pilluvad sädemeid, helendavad välkudena, neil on õiged ja kõrgusse püüdlevad jalad, seljad on tiivulised ja nad lendavad kõikjale. Vastastikku üksteist toetades hoiavad nad end koos, pöörlevad otsekui ratas rattas ning liiguvad, kuna Püha Vaimu puhang neid juhib.⁵¹

Apostel Paulus kirjutab seitsmele kogudusele, kaheksanda, Heebrealastele saadetud kirja jätavad ju paljud sellest hulgast välja. Ta õpetab Timoteost ja Titust; ta palub Fileemonit ärakaranud orja pärast. Selle kohta vaikida arvan paremaks kui napilt kirjutada.

Apostlite Teod näib küll kõlavat vaid sündiva kiriku lapsepõlve loona, aga kui võtame teadmiseks, et nende kirjeldaja Luukas on arst, "kelle kiitus on evangeeliumis", siis mõistame, et kõik tema sõnad tähendavad ühtlasi ravivahendit haigele hingele. Apostlid Jakoobus, Peetrus, Johannes ja Juudas on välja saatnud seitse kirja, niihästi saladuslikke kui kokkusurutuid, lühikesi ja ühtlasi pikki: lühikesi sõnade, pikki mõtete poolest, nii

⁵⁰Ps 119, 20.

⁵¹Hs 1, 7-12.

et harva esineb sellist, kes neid lugedes endale pimedana ei tunduks.

Johannese Ilmutamises on sakramente sama palju kui sõnu. Ütlesin vähe, kui raamatu väärtust silmas pidada. Ta on kõrgemal igast kiitusest: üksikuil sõnadel on mitmekordne tähendus.

(10) Palun sind, kalleim vend, ela selle keskel, sellest mõtiskle, ära otsi, ära õpi muud; kas sulle ei tundu, et juba siin maal on taevariigi asupaik? Ärgu solvaku sind pühade kirjade lihtsus ja nii-öelda sõnade odavus; nõnda edastatud on nad kas tõlgendajate vea läbi või siis tahtlikult, et lihtsameelset rahvahulka kergemini õpetada, ning et sedasama mõtet mõistaks ühtmoodi haritu, teistmoodi harimatu. Pole ma nii ülbe ja rumal, et pida ennast selle teadjaks; ei suuda ma haarata puude vilju, mille juured on kinnitunud taevasse, kuid tunnistan, et seda tahaksin. Tulen esile istuja tagant; õpetajaks olemisest keeldun, kaaslane olla töotan. Palujale antakse, koputajale avatakse, otsija leiab. Õppigem maa peal seda, mille teadmine ootab meid taevas.

(11) Embuseks avatud kätega võtan su vastu ning (et midagi tobedat ja Hermagorase⁵² ülespuhutusega öelda) kõike, mida otsid, püüan teada saada sinuga koos.

Sul on siin sind väga armastav vend Eusebius, kes su kirja meeldivust minu jaoks kahekordseks muutes rääkis su kommete puhtusest, maise maailma põlgamisest, sinu sõpruse ustavusest ja armastusest Kristuse vastu. Su arukuse ning su sõnaosavuse ilu edastab ka temata kiri ise. Kiirusta, palun sind, ning laevukest reidil hoidev kõis pigem lõika läbi kui haruta lahti! Ükski maisest maailmast loobuda kavatseja ei saa hästi müüa seda, mida ta müüb ärapõlgamise tõttu. On muistne ütlus: ahnel jääb puudu niihästi sellest, mis tal on, kui ka sel-

⁵²Vihje kõnemehele, keda arvustab Cicero (*De inventione rhetorica* 1, 6).

lest, mida tal ei ole. Usklikul on kogu maailma rikkused, uskmatul pole oobolitki.⁵³ Elagem nõnda, justkui meil midagi poleks, kuid kõike haldaksime.⁵⁴ Toit ja riie- tus on kristlaste rikkus. Kui su omand on su valduses, siis müü ta ära; kui ei ole, viska minema. Vammuse võtjale tuleb jätta ka kuub. Kas arvad, et kui sa alati homsele lükates ja päevast päeva venitades oma vara- natukest ettevaatlikult ja vähehaaval ei müü, siis pole Kristusel, millega oma vaeseid toita? Kõik on Jumalale andnud see, kes on end andnud. Apostlid jätsid maha vaid laeva ja võrgud. Lesknaine laskis korjanduskarpi kaks vaskraha ja seda peetakse suuremaks Kroisose rik- kustest. Kerge on kõike põlata sellel, kes alati mõtleb, et tal tuleb surra.

⁵³Tsitaat *Septuaginta* Õpetussõnadest (pt 17).

⁵⁴₂ Kr 6, 10.

ALGUS

Sissejuhatus

Aleksander Aspelisse. I

Mart Orav

8. 1925. aasta alguses registreeriti Aleksander Elango (Juhanson), August Annisti ja Nigulas Käbini algatatud Kultuuritahtelise Noorpõlve Koondis. Et seista vastu vaimsele kriisile ja jätkuvale reaktsiooni pealetungile, oli eesmärgiks seatud

1). Eesti parema ja kultuursema tuleviku jaoks inimeste koondamine ja kasvatamine; 2). ses sihis välisolude parandamiseks võitluse korraldamine. (ERA, 14, 3, 1602, 2; vt Vallner 1975.)

Kuigi see oli mõeldud vaid vähemalt 18-aastastele noortele ja juhtorganeisse võisid kuuluda ainult täisealised, ei arvestatud neid piire koondise tegevuses, tegevus oli suunatud kõigile. Tegevliikmeks võeti neid,

kelle tegevus näidand, et nad põhimõtteis määrat kultuurideaale pooldavad ja aktiivselt nende hääks töötada võivad ning tahavad. (Kultuuritahtel. Noorp.... 1926: 14.)

Koondis on Eesti kultuurilukku nähtava jälje jätanud ajakirjaga *Uudismaa* (1926–1927) ja albumitega *Tulirynd* (1927) ning *Dynamis* (1928).

Kultuuritahtelise Noorpõlve Koondise peakoosolekul 5. detsembril 1926. aastal Tartus võeti liikmeks ka Aleksander Aspel. Organisatsiooni kuulus siis 93 tegevliiget ja 34 kaastöötajast liiget, esimeste hulgas peamiselt õpilased ja üliõpilased. Õieti oli Aleksander Aspeli

..Algus eelmises numbris.

põhikirja järgi juba varem KNK liikmeks võtnud koondise juhatus viie tegevliikme soovitusel (neist üks juhatuses). Soovitajate nimesid ma ei tea. Ise on Aleksander Aspel soovitajaks olnud Paul Rummole aastal 1927, Heinrich Heinrichsonile (sünd. 1909) 1927, Elmar Siimanile (sünd. 1910), Herbert Rüüsonile (sünd. 1902) ja Alvi Grosstalile (Köök) (sünd. 1905) 1927 (kõik võeti vastu 1928) (ERA, 2686, 6, 9, 49–52&54–54p). Paul Rummot soovitas Aleksander Aspel koos Nigol Andreseni, Karl Freibergi, Albert Marmor ja Mihkel Mihkelsoniga, ülejäänute puhul asendas Mihkel Mihkelsoni Aleksander Antson. Alvi Grosstali soovitajaiks olid veel Alfred Kulmar, Aleksander Elango, Karl Saaret ja Aleksander Küng. Kõik need soovitajad tegutsesid samal ajal aktiivselt noorte sotsialistlikus liikumises.

Kuigi koondise juhatus asus Tartus, loodi hiljem eraldi Tartu ja Tallinna osakond oma juhatusesega (osakondi loodeti avada ka teistes linnades). 24. aprillil 1927. aastal registreeris juhatus Tartu osakonna. Samast aastast on viimase juhatuse liikmeks olnud ka Aleksander Aspel koos Leida Mägiste (Leeman), Alfred Kulmari, Richard Viidalepa (Viedebaum) ja Aleksander Küngiga (EAA, 1770, 1, s 64, 142; s 65, 148, 54, 75; s 66, 185; s 68, 177, 179; ERA, 2686, 6, 12, 18). Tartu osakonna tegevusest informeeris Aleksander Aspel koondise liikmeid KNK viimasel aastapeakoosolekul 18. märtsil 1928. aastal. Vaid kolme koosoleku toimumise tõttu pidi ta selle tunnistama tagasihoidlikuks (ERA, 2686, 6, 3, 17). 25. novembril 1928. aastal on Nigol Andresen kutsunud Aleksander Aspelit referendiks Kultuuritahtelise Noorpõlve Koondise Tallinna osakonda, et selle tegevust elustada, kuid kutsutu jäi nõusoleku andmisega hiljaks (N. Andresen A. Aspelile 25. XI 1928. — KM KO, 169, 190:14, 7/11–8/13.)

Kogu koondise tegevuses tekkinud probleemid kajastusid ka Tartu osakonna töös. 19. novembril 1928. aastal on osakonna juhataja Aleksander Küng jätnud üliõpilas-

seltsi "Veljesto" päevikusse sõna Aleksander Aspelile ja Richard Viidalepale, agiteerides endid "liigutama hakkama" (EAA, 1770, 1, 67, 202). 1929. aasta kevadsuvel on veel korraldatud ühisväljasõit Otepääle koos Õppurite Enesearendamise Rühma liikmetega (EAA, 1770, 1, 69, 107&128).

18. märtsi 1928. aasta peakoosolekul valiti ka Kultuuritahtelise Noorpõlve Koondise uus juhatus. Seitsmest liikmest viis pidi olema Tartust ja kaks Tallinnast. Tartlastest esitas juhatus kandidaadiks Aleksander Aspel (sai 14 häält), Alfred Kulmari, Albert Marmor, Peeter Tarveli (Treiberg) (kõik 13 häält) ja Richard Viidalepa (8 häält). Koosoleku poolt ülesseatuist sai Leo Kents 5 ja Linda Raun (Leeman) 17 häält. Juhatus kandidaatideks jäid seega Leo Kents ja Richard Viidalepp. Tallinlastest esitas juhatus Nigol Andreseni (sai 16 häält), Karl Freibergi (12 häält), Mihkel Mihkelsoni (3 häält) ja Rudolf Põldmäe (4 häält). Neist jäid juhatuse kandidaatideks kaks viimast. Valitud juhatus jaotas hiljem ametid järgmiselt: esimees Linda Raun, abid Peeter Tarvel ja Karl Freiberg, sekretär Aleksander Aspel, abid Nigol Andresen ja Albert Marmor, laekur Alfred Kulmar. (ERA, 2686, 6, 3, 18p&19; Kultuuritahtelise... 1928.) Koondisse kuulus siis 127 liiget (neist 26 olid kaastöötajad).

Kultuuritahtelise Noorpõlve Koondise sekretäriks on Aleksander Aspel end ise nimetanud 1934. aastani, mil tema sõnutsi koondis likvideeriti (KM KO, 63:1, 1/2). Tegelikult vaibus tegevus juba 1929. aastal sise- ja välisideoloogiliste lahkkelide tõttu n-ö Tartu ja Tallinna suuna vahel, teisisõnu noorsotsialistliku orientatsiooniga *Tuliryinna* ja teisiigi võimalusi nägeva *Dynami* suuna vahel (viimase avaldasid koondise samanimelist ajakirja koostama pidanud toimetuse liikmed, kuid KNK Tartu osakond ei nõustunud albumit võtma oma väljaandeks (ERA, 2686, 6, 13, 17p)). Neid pooluseid oli raske viia ühtse ideoloogilise programmi alla ning samu-

ti oli koosseis suurearvuline ja hajali. Kuigi 1933. aasta veebruaris pidi Johannes Tavast üliõpilasseltsi "Veljesto" kuuris oleva KNK arhiivi üle andma Eesti Noorsoo Karskusliidule (mille juures oli ka Eesti koolinoorsoolikumise keskarhiiv) (EAA, 1770, 1, 76, 144), võis väidetav likvideerimine 1934. aastal olla vaid koondisesisene. Ametlikult loeti Kultuuritahtelise Noorpõlve Koondis likvideerituks riikliku aktiga 19. veebruaril 1940. aastal (ERA, 14, 3, 1602, 23&p).

9. Tartu üliõpilasseltside vasakusse tiiba (koos "Ühendusega") kuulunud "Veljestot" iseloomustas kultuuriradikaalsus ja järjekindel tuginemine demokraatia põhimõtetele. Elimineeriti nii kommunistlik kui ka vabadussõjalaste mõtteviis ja nende esindajad ning 1930. aastate teisel poolel vastanduti ka Konstantin Pätsi juhitud autoritaarsele võimule.

Aleksander Aspeli kutsus "Veljestosse" veidi varem selle liikmeks saada soovitud koolivend Karl Saaret.

Olin mõelnud varem "Veljestole", kuid teadmata midagi lähemat, ei omanud kyllaldaselt julgust säada ise omi samme sinna poole,

on meenutanud Aleksander Aspel (EAA, 1770, 1, 110, 11p). Ta 13. novembril 1927. aastal kirjutatud avaldusele andsid soovitusallkirja Aleksander Küng, Linda Raun, Leida Mägiste, August Palm, Ants Särev ja Julius Mägiste (EAA, 1770, 1, 119, 27). Liikmekandidaadiks kinnitati Aleksander Aspel 17. novembri üldkoosolekul ja võeti täisõiguslikuks liikmeks ühel hääl 16. veebruaril 1928. aastal.

Hiljem on ta ise olnud üheks soovitajaks viiest järgmistele sõtsidele-velledele: Alvi Grosstal, Salme Kimask (Köök), Linda Tohvelman, Juhan Kärje (1928); Leida Loone (Rebane), Nora Humal (Luiga), Leida Tarand (Karu), Bernard Kangro, Helmut Tarand (Takenberg) (1929); Johannes Tavast, Friedrich Olup, Paul Vihalem, Gustav Must (1930); Artur Vassar, Leo Tedre, Paul Noot, Aleksandra Aavik (1931); Ilmar Rebane (1932). 8. oktoobri 1931. aasta üldkoosolekul on Aleksander As-

pel onuna soovitanud liikmeks võtta Gerda Laugaste (Kink). Nigol Andresengi on Aleksander Aspelile kui "Veljesto" esimehele soovitanud uusi liikmeid "Veljestosse":

Sygiseks soovitan Sulle mõnd uut liiget. Esijoones Leida Kutser, minu õpilane (Kaarli gymn.) — kui Marmor ei protesteerigi ta näo pärast! Väga arenend ja intellektuaalne tydruk! Hüigla veendund sotsialist! Teiseks Tavast (Paidest), kes tuleb ka Tartu, siis sygisel loodab tulla ka Paul Vihalem. Loodetavasti need kõik osutuvad kord täiesti vastuvõtavaiks. Peaks tulema uusi juurde, kyllap kirjutan. (N. Andresen A. Aspelile 10. VI 1930. — KM KO, 169, 190:14, 15/25.)

Seltsi valikut põhjendas Aleksander Aspel 1928. aasta märtsis järgmiselt:

"Veljestosse" astumisel ei kaalunud põhimõttelisi kysimusi. Iga tahes ei astunud seltsi ka seepärast, et olla organiseerit kusagil. Metsiku seisus vastas mu olemusele hüigla hästi. Et ma siiski astusin, sai selgeks esimese kylastusega. Veljesto õhkkond haaras oma vaimse erksusega. Esimene mulje laskis oletada, et kõige taga oli palju seda mida ma veel ei näind ega kuulnud. Tahtsin seda kuulda. "Veljesto" põhimõtted tundusid udustena niikaua kui ei tundnud "Veljesto" *inimesi*. (EAA, 1770, 1, 163, 2.)

Mõni aasta hiljem kirjeldas ta, kuidas organiseerumine oli haaranud ta täielikult, sest tundis end

selles ringis sõna tõsisel mõttes õnnelikuna ja kulutasin temale, õieti kyll sellega just endale, palju rohkem aega, kui üks "korralik" tudeng oleks tohtinud. (EAA, 1770, 1, 110, 11p.)

"Veljesto" olevat aidanud teda järjele ka ülikooliõpin-guis.

Aega, mil Aleksander Aspel astus "Veljestosse", on ta kaaslased iseloomustanud kriisiajana seltsi elus. 1928. aasta alguses korraldati seltsi siseelu tervendamiseks ankeet, millele Aleksander Aspel kui üks korraldajaid ka ise vastas. Ta esmamuljed seltsist olid järgmised:

Veljesto on juba kyllalt suur selleks, et võtta vastu uut juuretu-lijat risttulega, vaimulaadide risttulega. Esialgu arvasin leidvat yhises tahtes kokkusuland sõpruskonna. Seda arvamist ei lasknud kõigutada tykk aega, päämiselt seepärast, et nii oli omal kõige parem. Nyud olen säet juba positsioonivõtmise ette. Ma ei luba seda nimetada veel pettumuseks, või ehk ainult süs, kui osutub, et selts on tõeliselt lõhestet. Praegu, nii näib, on tegu ainult liik-mete arvurikkusest tingit yheiseloomuliste grupeerumisega, mis ei

ulatu põhimõtete murdmiseni, küll aga vahel siseelu intensiivsustamiseni. Ent sattudes mõnel juhul täielikule passiivsusele, see on suretand igasuguse meeleolu.

Puudustest seltsi elus ja nende kõrvaldamise teedest kirjutas ta samas:

Ma pole otsind kunagi vigu ja eitan iga teisegi suhtes selle tarvidust, ent mis puutub yldiseloomustusse, siis märgiksin inimeste liig nõrka elutunnet, tahteid sytitava huvi puudust. See huvi ei pruugiks olla ei tea kui laiatiivaline idee, see võib olla nii väga lihtne ja igapäine. Ent nüpea kui see huviteritus oleks saavutat, ta tooks kaasa uusi sädemeraksatusi seltsi ellu. [...] Inimeses on varul võimeid, väärtusi. Kuid suuremalt osalt nad surevad oma- ja enese teadmata või siis tagasihoidlikkuse tragöödiasse. Tihti oleks tarvis olnud puudutada vaid õiget erku, et panna tegevusse huvidejoa. Võib olla "Veljestos" on olnud ükskõikne selle provotseerimisega, võib olla on jäädud ootama spontaanseid pursanguid, mis jäävad tulemata. Abinõusi selle vastu näeksin: 1) Referaatide korraldamises. 2) Yhishuviliste koondumises tegevaisse gruppesse. Kõnehuvilised, spordihuvilised, poliitikahuvilised, teatrihuvilised. Lauluvõimelised ongi juba koondund.

"Veljesto" siseelu ja ideoloogia arenemissuunda kujutles Aleksander Aspel nii:

Asi seisab praegu kõigepäält selles, et igayks teeks oma töö, ent ta seisab ka selles, et inime leiaks töö järele värskenduse vaimuerksas keskkonnas, kuid veelgi edasi asi seisab selles, et inime ei unustaks yhiskonna tõukejõude. On olnud väga kultiveerit. Arvan, et on tarvis, et omataks praegu kõigepäält loomuliku elu tõlgitsuse, et omataks jõudu, isegi viha. Enese omapära säilitamine nõuab seda. See loomulik elutõlgitsemine oleks vastukaaluks poseerivale diletantismile ja diletantlikule skeptitsismile. Ei ole tarvis tunda liig palju asju (või süis, et omataks juba kuradiväärt võimsa vaimu), kuid tuleks tunda nad kogu olemusega. Rõhutaksin veel laiade ja vabade [sõna vahele jäänud — M. O.] tarvidust iga yksiku suhtes — ei karpi pistmist. (EAA, 1770, 1, 163, 2&p.)

1920. aastate lõpp ja 1930. aastate algus sai "Veljesto" ideoloogilise elavnemise ajaks tänu uue sugupõlve noorsotsialistlike ideaalidega esindajate astumisele seltsi liikmeks. Tõusutendentsist 1928. aasta alguses on paar aastat hiljem kirjutanud Voldemar Erm:

Viiimaseil aastail kalduvad referaatide teemid ikka enam ühiskundlikkude küsimuste valda, et äratada inimestes huvi kaasaja kõige elulisemate küsimuste vastu ja kasvatada ühiskundlikku mõttevõisi. [...] Selles võib märgata teatavat murrangut "V-o" noorema

põlve elukäsitluses ja huvi suundades üldse, võrreldes varasema ajajärgu harrastustega. (Erm 1930: 10.)

Hiljem on Julius Mägiste tõdenud:

Seltsi monotoonseks muutuma kippuv algaegade apoliitiline-höimumeelis-karskusaateline värving sai aga igatahes 1928–1930 vahemail tagantjärele vaadates juurde diskussioone elustava, realistlikuma yhiskondlik-sotsiaalsete huvide nyansilisandi. (Mägiste 1975: 19.)

Oluline oli ka juurdetulijate kogemus koolinoorsoolii-kumises. Elevust jätkus küll vaid mõneks aastaks, 1930. aastate teise poole alguses tekkis seltsi tegevuses uus madalseis.

Juba koosolekul, kus Aleksander Aspel võeti "Veljesto" liikmeks, soovitati ta valida majaisaks (üldkoosolekul ta kohal ei olnud, ameti võttis vastu Alfred Kulmar). Seda ametit pidas Aleksander Aspel 1928. aasta kevadsemestril. Sama aasta sügissemestriks valiti Aleksander Aspel juhatuse sekretäriks (esimees Voldemar Erm, laekur Karl Saaret). 1929. aasta esimesel poolaastal oli ta abiesimehe ja laulumeistri ametis (esimees Rein Nurkse, sekretär Rudolf Põldmäe, laekur Karl Saaret). Laulumeistrina pidi ta koos majavanematega tegelema seltsielu klubilise küljega ja on korraldanud lauluharjutusigi, näiteks õpetanud "Gaudeamust". Tõsi küll, sama aasta septembris toimunud üldkoosolekul ei peetud ta teeneid miskiks ja talle sõna ei antud.

25. aprillil 1929. aastal valiti üldkoosolekul juhatuse ettepanekul 1929. aasta teiseks semestriks Aleksander Aspel juba seltsi esimeheks (abi Karl Saaret, sekretär Voldemar Eller, abi Arnold Humal (Tudeberg)) (EAA, 1770, 1, 13, 104; juhatuse ja esimehe töökava vt 1770, 1, 20, 41 ja 1770, 1, 13, 107p). 5. detsembril 1929. aastal valiti Aleksander Aspel "Veljesto" esimeheks erandlikult ka 1930. aasta kevadsemestriks (üle ühe semestri on "Veljestos" esimehe ametis olnud veel vaid August Annist) (EAA, 1770, 1, 13, 126p; töökavad 1770, 1, 20, 56 ja 1770, 1, 13, 129). Seekord oli ta abi Helene Vau (Bachmann), sekretär Martha Viidalepp (Strand-

berg), siis Herbert Tampere, laekur Eduard Laugaste (Treu), siis Rudolf Põldmäe, siis Eduard Arend (Albrecht). 1930. aasta suvijuhatuse on juhatus ette pannud Aleksander ja Helmi Aspeli ning Jaan Kangilaski, valiti aga kaks viimast ning lisaks Nigulas Loone (Treu-muth). 1930. aasta teisel semestril oli Aleksander Aspel revisjonikomisjoni (koos Richard Viidalepa ja Aleksander Küngiga) ning laenude korraldamise komisjoni liige (koos Aleksander Künigi ja Salme Prüüsiga (Perv)). 2. mai 1931. aasta üldkoosolekul valiti Aleksander Aspel sügissemestri juhatuse onuks (esimees Rudolf Põldmäe) ja 26. novembri 1931. aasta üldkoosolekul 1932. a kevadsemestri revisjonikomisjoni kandidaadiks. 6. mai 1932. a valimistel revisjonikomisjoni sügiseks on ta keeldunud "oma kõlbmatuse pärast" (EAA, 1770, 1, 14, 2p). 26. novembri 1936. a üldkoosolekul valiti Aleksander Aspel 1937. a esimeseks semestriks seltsi onuks (vanaonu Rudol Põldmäe), kuid 1937. aasta oktoobris nenditi, et mõlemal onul on olnud väga vähe aega seltsis viibida.

Mitmel aastal on Aleksander Aspel seotud olnud Tartu ülikooli üliõpilaskonna edustuse valimiste eeltöoga "Veljestos". Edustusse ta ise siiski ei jõudnud, kuigi oli mitu korda sellele üsna lähedal.

25. veebruaril 1929. aastal otsustas "Veljesto" juhatus minna edustuse valimistele radikaalsete ja sotsialistlike üliõpilaste ühisnimekirjas. "Veljestost" taheti sinna esitada Albert Marmor, Evald Kadak, Aleksander Aspel, Aleksander Küng, Karl Saaret, Arnold Humal, August Palm, Alvi Grosstal ja Rein Nurkse. Valimiste eeltöid pidi korraldama Voldemar Erm (EAA, 1770, 1, 20, 33-35). Märtsis pidid Evald Kasak, Aleksander Aspel ja August Palm Albert Marmorile andma nõusolekuallkirjad kandideerimiseks, kuid Evald Kadak loobus (EAA, 1770, 1, 68, 187). 15. märtsil 1929. aastal pidi toimuma rühma agitatsioonikoosolek Mihkel Martna ja Albert Marmorile kõnedega. "Veljesto" päevikusse jäetud sõnas on Aleksander Aspel pidanud vajalikuks, et sin-

na läheksid kõik ja võtaksid tuttavadki "kraetpidi kaasa" (EAA, 1770, 1, 13, 102p). 16.-18. märtsini toimunud valimisi reklaamides on sotsialistide ajaleht *Rahva Sõna* ühisnimekirjas kandideerijate hulgast nimetanud just Albert Marmorit, Aleksander Aspelit ja Aleksander Künghi (Üliõpilaskonna... 1929). "Veljestost" osutus edustusse valituks Albert Marmor, ilmselt siis esimene kandidaat. 18. mail 1929. aastal on ta aga jätnud seltsi päevikusse teate Aleksander Aspelile, et temal on osutunud võimatuks edustuses töötada ning järgmine kandidaat Aleksander Aspel arvestagu seda (EAA, 1770, 1, 69, 146). Albert Marmor jäi siiski edustusse edasi.

1930. aastal mindi edustuse valimistele seltside ühisrindena, mille ühisnimekirjas "Veljesto" pidi saama 7. ja 23. koha. 6. märtsil toimunud "Veljesto" üldkoosolekul jäi seltsi poolt esimeseks kandidaadiks Albert Marmor ja teiseks Aleksander Aspel. Viimase sõnutsi oldi teadlikud erinevusest seltside vahel, kuid valitud teed peeti parimaks korporatsioonide hegemoonia vastu (EAA, 1770, 1, 13, 135p-136p).

1931. aasta edustuse valimistel oli "Veljestol" jällegi seltside ühisrindes 6. ja 21. koht. Seltsi üldkoosolekul 19. veebruaril valiti kuuendaks Albert Marmor ja kahekümne esimeseks Aleksander Aspel (EAA, 1770, 1, 13, 156).

1932. aasta üliõpilaskonna edustuse valimistele eelnenud arutelud "Veljestos" olid väga pingelised. Seda põhjustas üsna oluliselt Aleksander Aspeli poleemika.

11. veebruaril 1932. a toimunud üldkoosolekul valiti seltsis valimiseelseid töid organiseeriv toimkond: Volde-
mar Erm, Paul Vihalem, Aleksander Aspel, Friedrich Olup, Eduard Laugaste ja Rudolf Põldmäe. Arutati ka erinevaid koostöövõimalusi (EAA, 1770, 1, 13, 178p-180). 18. veebruari üldkoosolekul on Aleksander Aspel aga vaielnud ägedalt vastu juhatuse esitatud kandidaadile Paul Vihalemale ja juhatuse teguviisile. Ise pooldas ta Albert Marmorit, kes soovis jätkata tööd edustuses ja

kellel olid selleks head võimalused ning eeldused. Aleksander Aspel ei pidanud opositsioonis olekut edustuses ainutähtsaks.

Nyydses edustuses ei saa enam tööd teha kõrgete lööksõnadega, kinnitas ta. Ka võorastas ta juhatuse seisukoha resolutsioonina esitamist, sest olevat mõttetu esitada otsuseid üldkoosolekule, kui tuleb hääletada vaid poolt, sest muidu astub juhatus tagasi. Seda, mida ei tea, ei saavat ka usaldada. Tema sõnavõttud olevatki mõeldud selgituse saamiseks. Juhatus pidanuks enne ise asjas selgust saama, samuti peab enne selge olema, mida kaitsta, ja alles siis tuleb esindajad valida. Jätkuv vaidlus viis juhatuse (esimees Nigulas Loone) tagasiastumiseni, mida Aleksander Aspel nimetas demokraatia vähesuseks.

Võorastav, et juhatus pisemagi raskuse puhul tagasi kokkub. See ei ole mitte hää vaim,

märkis ta. Juhatus vastu ei tahtnud Aleksander Aspel olla, sest pooldas seda enam kui ühtki varasematest. Siiski lahkus juhatus ning Nigulas Loone tegi Aleksander Aspelile ettepaneku uue moodustamiseks, kuid viimane ei pidanud oma vastuseisu nii oluliseks ja kahetses loo sellist arengut. (EAA, 1770, 1, 13, 181p–185).

Diskussiooni jätkati 22. veebruaril. Paul Vihalem oli keeldunud kandideerimast, Nigulas Loone pakkus Friedrich Olupit, kuid Aleksander Aspel endiselt Albert Marmorit, kellel olevat kogemused ja autoriteet millegi korrasaatmiseks, mitte vaid hääletusega esindamiseks. Albert Marmorit mõnda tegu on siiski temagi tauninud. Hääletusel valiti seekord siiski Ferdinand Olup. Teiseks kandidaadiks valiti Nigulas Loone ettepanekul Aleksander Aspel. Samal koosolekul valiti ka uus "Veljesto" juhatus, mispuhul Aleksander Aspel ei saanud aru, miks Nigulas Loone koos teistega juhatuses olla ei saa, pidades sellist teguviisi solvavaks kaaslastele. (EAA, 1770, 1, 13, 185p–188).

Seltsid siiski koos edustuse valimistele minna ei suutnud. "Veljesto" uues nimekirjas olid nüüd järjekor-

ras Nigulas Loone, Albert Marmor, Paul Vihalem, Aleksander Aspel, Rudolf Põldmäe jt. Koos "Ühenduse" ja organiseerimatute üliõpilastega saadi 140 häält, millega ühiselt saadi kaks kohta edustusse. Aleksander Aspel tunnustas Nigulas Loone teguviisi, kes püüdis arvestada poolte erimeelsust ja esitas oma kandidatuuri (EAA, 1770, 1, 13, 190p–192p).

Veel 27. veebruaril 1936. aasta üldkoosolekul esitas juhatus edustuse kandidaatideks järjekorras Heinrich Marki, Artur Vassari ja Aleksander Aspeli. Neid koos hääletades ükski liige vastu ei olnud (EAA, 1770, 1, 14, 138p).

Edustuses võinuks Aleksander Aspel sattuda aga ka SELLi (Soome, Eesti, Läti ja Leedu üliõpilaskonna esinduse) keskbüroo asjaajajaks, s.t saksa keeles toimuva töö tegelikuks korraldajaks (ühisüritused, konverentside ja nõupidamiste, läbikäimise, spordi ja infovahetuse korraldamine) (*Üliõpilasleht*, nr 5, 30. IV 1933, lk 87). 30. oktoobril 1929. aastal on edustuse juhatus esitanud kõik sooviavaldused otsustamiseks. Kandidaate oli kolm: Alfred Kulmar, Aleksander Aspel ja Peet. Korporant Leesmenti sõnutsi polnud ükski "eriti vastuvõetav", aga et koht tuli täita, jättis korporatsioonide rühm vabaduse valida. Herman Everti avalduse järgi toetas seltside rühm Aleksander Aspeli. Kinnisel hääletusel sai Alfred Kulmar -19, +10, Aleksander Aspel +10, -10 ja Peet +8, -12. Kahest viimasest seega kumbki vajalikku enamust ei saanud (Edustuse... 1929).

Suur[t] tüli teeb SELLi Keskbüroo asjaajaja valimine,

tunnistati edustuse järgmise, 12. novembri koosoleku avalikus informatsioonis. Kandidaadid olid nüüd Peet ja Aleksander Aspel. Herman Everti sõnutsi toetasid seltsid endiselt viimast,

kuigi mõlemad on neile lähedal seisvatest ringidest. Aspel on varem üliõpilane ja ta tegevus üldiselt tuntud.

Vastuväiteid on olnud üliõpilasel Siilil:

Üliõpilaskonna töös meie Aspel ei tunne, kuid Peet'i tunneme. Aspel pole SELLi Keskbüroo tööga kursis sel määral kui Peet, kes olnud välistoimkonna liikmeks.

Hääletusel sai Aleksander Aspel +10, -11, Peet +10, -10. Jällegi tuli määrata uued valimised. (VIII Edustuse.. 1929). Kuu lõpuks olid Herman Evert, Eduard Roos ja Kull lahkunud edustusest ning Aleksander Aspel enam kandidaadiks ei olnud (VIII Edustuse koosolekud. 1930; SELLi Keskbüroo... 1929).

"Veljestos" on Aleksander Aspel tegelnud seltsi väl-jaannete avaldamisega. 8. oktoobril 1929. aastal otsustas juhatus 10. aastapäeva puhul ilmuva *Üliõpilaslehe* erinumbri toimkonna kandidaatideks esitada Vol-demar Ermi, Karl Saareti, August Annisti ja Ants Orase. 10. oktoobri üldkoosolekule on esitatud siiski Vol-demar Erm, Karl Saaret ja Aleksander Aspel, vilistlasist soovitas koosolek August Annistit ja Julius Mägistet. 1930. aasta jaanuaris asendati Karl Saaret toimkon-nas Aleksander Küngiga. Pikemalt kõneldi valmistata-vast erinumbrist üldkoosolekul 6. veebruaril 1930. aastal (vt EAA, 1700, 1, 13, 131-131p). *Üliõpilaslehe* kohta ütles Aleksander Aspel oma arvamuse 1930. aasta märtsis:

"Yliõpilasleht" ei tohi mitte olla ajaviite ja pilke ajakiri, vaid te-mas peaksid rohkem aset leidma kultuurikysimused. (EAA, 1770, 1, 13, 136p.)

"Veljesto" 15. aastapäeva *Üliõpilaslehe* erinumbri toimkonda valiti 26. aprilli 1934. aasta üldkoosolekul Rudolf Põldmäe, Aleksander Aspel ja Eduard Laugaste. Erinevate arvamuste puhul numbri vajaduse ja võima-luste kohta kinnitas Aleksander Aspel möödunud viie aasta kohta:

Praegu on palju uut õelda. (EAA, 1770, 1, 14, 83.)

5-liikmelisse toimkonda vajati veel kahte vilistlaskogu liiget. Sügisel otsustati erinumbri komisjon muuta 4-liik-meliseks ja kõnelda sel puhul Juhan Käosaarega. Või-malikult mitmekülgsena kavandatud erinumbris otsusta-

ti keskenduda probleemile "Millised on yliõpilas- ja haritlaskonna suhted ja ylesanded muutunud olukorras". 31. jaanuaril 1935. aastal arutati üldkoosolekul põhjalikult numbri saatust, sest demokraatliku mõtte süveneva ahistamise juures polnud enam võimalik aktuaalsete teemade käsitus ja vaba mõtteavaldus (EAA, 1770, 1, 14, 97p-98p). 2. märtsil 1935. aastal *Üliõpilaslehe* "Veljesto" erinumber siiski ilmus, kusjuures lõplikus toimikonnas olid August Annist, Juhan Käosaar (tegevtoimetaja), Rudolf Põldmäe ja Eduard Laugaste. Aleksander Aspel jäi ettevalmistustöist eemale Prantsusmaal õppimise tõttu. Seekord polnud ta ka erinumbri kaastööliseks.

Üks Aleksander Aspeli osavõtul kavandatud väljaanne ei jõudnud ilmumiseni. 5. detsembril 1929. aastal teatas Aleksander Aspel "Veljesto" üldkoosolekul, et Soomes õppiv Linda Raun on kirjutanud soomlaste ettepanekust "Veljesto" ja Helsingi ülikooli maakondliku üliõpilasorganisatsiooni *Satakuntalainen osakunta* vahelise kontakti loomiseks (EAA, 1770, 1, 13, 127p; vt L. Leeman "Veljestole" 10. XII 1929. — EAA, 1770, 1, 125, pagineerimata). Viimast peeti ideeliselt "Veljestole" kõige lähemaks ja teda oli soovitanud ka Lauri Hakulinen ja "Veljesto" vilistlaskokku kuuluv Aarne-Miikael Tallgren. 1930. aasta jaanuaris loodi "Veljestos" suhete kava ja üksikasju kaaluv komisjon. (Hiljem on loetud sõpruslepingu alguseks siiski 1929. aasta detsembrist.) Juba veebruaris oli soomlaste esindus Tartus "Veljesto" aastapäeval. 13. märtsil 1930. aastal arutati "Veljesto" üldkoosolekul soomlaste kutset saata 24. märtsiks *Satakuntalainen osakunta* 26. aastapäevale üks veljestolaste esindaja. Koosolekul valiti selleks seltsi esimees Aleksander Aspel, kes

ei läheks mitte ainult pidutsema, vaid ka pinda valmistama sõpruslepingule. (EAA, 1770, 1, 13, 137.)

3. aprillil informeeris ta üldkoosolekul velli-sõtsi sõidu tulemustest. Soomes oli tehtud ettepanek avaldada

kahe organisatsiooni ühisalbum, mis sisaldaks põhjalikult käsitletud hõimuküsimusi, üliõpilaselu, ilukirjandust, pilte, oleks üldse "hästi elav". Soomlased olid valinud juba toimkonna, "Veljesto" hääletas sellesse samal üldkoosolekul Aleksander Aspel, Voldemar Ermi, Aleksander Küngi ja Heiti Talviku, kandidaatideks Bernard Kangro ja Linda Vihalema (Kuusler). Avaldamist sooviti sügisel Soome—Eesti üliõpilaspäeviks. (EAA, 1770, 1, 13, 138p.) Nagu Aleksander Aspel 8. mai üldkoosolekul toimkonna tööst kõneles, taheti tutvustada Eesti kultuuri Soomes, paigutades albumi ilukirjandust, reproduktsioone, ülevaateid vaimuelust jne. Kirjandusest kavatseti esitada aktuaalsemaid autoreid: August Jakobson, Juhan Sütiste, Peet Vallak, Albert Kivikas, lisaks viimasele teisigi "Veljesto" ringidest. Honorarita pidi selleks kuluma 1000 krooni, kusjuures paberit loodeti saada kingiks. Kahes keeles ilmuva albumi tiraaž pidi olema 2000, Eestit käsitlev osa soome keeles ja vastupidi. (EAA, 1770, 1, 13, 139p.) 25. septembri üldkoosolekul parandas Aleksander Aspel oma eelmist sõnavõttu: ta ei olnud mõelnud August Jakobsoni, Juhan Sütiste ja Peet Vallaku esindamist nende aktuaalsuse tõttu,

vaid soovitas neid, sellepärast et vanematest kirjanikkudest on paremad Soomes tuttavad, siis tuleb võtta noorematest kõige paremaid. (EAA, 1770, 1, 13, 140p.)

23.-24. juunini 1930. aastal olid Soomes *Satakuntalainen osakunta* suvipäevad ühes järgnenud ringsõiduga. "Veljestot" esindas seal jällegi Aleksander Aspel, kes käigust kõneles seltsi 25. septembri üldkoosolekul (EAA, 1770, 1, 13, 141). Albumiküsimus kerkis "Veljesto" üldkoosolekul taas aga alles aasta pärast, 24. septembri 1931. aasta üldkoosolekul. Rudolf Põldmäe kõneles, et tuleb uuesti läbi vaadata senised seisukohad — ei olnud saadud tasuta paberit jne, kõik oli jäänud lah-tiseks. 4. veebruaril 1932. aastal informeeriti "Veljesto" üldkoosolekut aga soomlaste kirjast, kust selgus, et albumi avaldamisest ei tule seekord midagi välja (EAA,

1770, 1, 13, 176). Põhjuseks oli majanduskriis ja seetõttu väike raamatulevik Soomes. Olude paranedes loodeti üritust jätkata (*Satakuntalainen osakunta* "Veljestole" 2. II 1932. — EAA, 1770, 1, 136, 33), kuid küsimus enam päevakorda ei kerkinud.

Aleksander Aspelil on "Veljesto" esimehena tulnud tegelda mitme olulise küsimusega seltsi elus.

Algatuste ja ettevõtete raske koorem pole murdanud mehe optimis-
mi,

kinnitatakse ta kohta 1930. aastal (*Üliõpilasleht*, nr 1/2, II 1930, lk 3).

1930. aasta alguses oli "Veljesto" 52 liikme hulgas (46 tegevliiget ja 6 noorliiget) 20 naist (vilistlaskokku kuulus 38 inimest) (vt Erm 1930: 10). 1929. aasta sügisel on Aleksander Aspelil kui esimehel seltsi ühtsuse huvides tulnud lahendada Albert Marmor, Mihkel Toomse jt algatatud küsimust "Veljesto" liikmeskonna arvulisest naisestumisest. Albert Marmor ettepanekul arutati seda väga ägedalt 31. oktoobri 1929. aasta üldkoosolekul, 21. novembril 1929. aastal samamoodi aga Mihkel Toomse ja Albert Marmor käitumist (vt EAA, 1770, 1, 13, 113–118p&121p–124). Oma arvamuse selle kohta on Aleksander Aspel kirja pannud ka "Veljesto" päevikusse.

Nähtavasti on kadunud muud jutuvained, nähtavasti ei suuda miski muu enam inimeste vaimusid ja meeli liikuma panna, kui et võetaks suure sydidusega kätte põhimõte, mis on meile kõige väiksema tähendusega (peaks olema!) ja heidetakse ta pommina inimeste keskele. Haartakse kinni veel väga vähe ytlevatest tõsiasjadest ja tahtes olla kaugel enägelikud, tehakse neist elukysimus,

on ta sinna kirjunud kolmetunnise koosoleku puhul pealkirjaga "Meie seltsi põlvkysimus" (EAA, 1770, 1, 70, 49–51). Tema arvates peaksid põhilised olema sõtsivellesid ühendavad, mitte lahutavad küsimused. Kui neid leiduks, vaibuks nüüd üles kerkinud küsimus kui ebaoluline.

Näib, et meil ei ole enam vaimustust ideede vastu, need ideed mis kandsid meie seltsi eelmisi põlvi on jäänud meile ainult ilusaks ryyks selga, meie ei tunne neid enam läbi, ei *ela* neis enam. Ja

uusi, nende endiste asemele ei ole tõusnud, meie ei ole suutnud neid luua. (Või suudaksime siiski?!),

arvas ta. Koosoleku terav toon polnud tingitud paanikast, vaid selle aluseks olid

igavus ja tyhjus, mis suunas mõtted pisiasjule, tyhisusele, mil oli ainult see väärtus et ärritas meeli.

Selles tühjuses pidas ta süüdlaseks kõiki:

Moodustasime selle yldise lameda pinna, mille loomuliku järeldusena sai põlevkysimuseks meie seltsis sellane kysimus, millele me teistsugused, tõeliselt radikaalid ja idealistid olles, ei oleks kinkinud yhtki mõtet.

Aleksander Aspel nägi seltsi liikmeis algeid olukorra muutumiseks. Ja kui Albert Marmor jäi ootama Aleksander Aspeli "kõrgeid ideid ning nende rakendust", pidas viimane kysimuse tuumaks just seda ootamist, mis aga ei segavat, sest mingis mõttes olevat seegi hea.

Et ta aga demagoogiliselt minu poole nende ootuses pöörab, on sant kuulda ja nyud on mul tõesti kahetsus et yldse kirjutasin mida arvasin yldise seisukorra kohta, kahetsus, kuna sellest võis välja lugeda yks veli ja isegi mõttekaaslane jällegi isiklikku,

resümeeris ta. Vähemalt seekord jäi kysimus üsna pea kõrvale.

Seltsi ühtsuse ja omapära probleem kajastus samuti arutlustes "Veljesto" välistegevuse ning teiste üliõpilasorganisatsioonidega suhtlemise üle. Kui Aleksander Aspel 1929. aastal sai seltsi esimeheks, märkis ta oma töökavas, et aeg on selleks sobiv. Järgmisel semestril algatas Eesti Üliõpilaste Selts normaalsete suhete taastamise kahe organisatsiooni vahel. Suhted oli EÜS lõpetanuks kuulutanud 1925. aasta *Üliõpilaslehe* "Veljesto" erinumbri avaldamisega tekkinud konflikti tagajärjel (vt EAA, 1770, 1, 17, 18p&21p-23). 20. veebruaril 1930. aastal teatas Aleksander Aspel suhete taastamise võimalusest üldkoosolekul, soovitades seda teha ilma tingimusi seadmata. Ühel häälel volitatigi esimeest selleks ning 21. veebruaril anti leppimiseks käed (EAA, 1770, 1, 13, 134p&149). Kui aga Eerik Laid tegi 30. oktoobri 1930. aasta "Veljesto" üldkoosolekul mitu ettepa-

neku teiste seltsidega suhtlemise aktiveerimiseks (uut viisi referentide vahetamine, lauluvõistlus, seltside ühise maja ehitamine), ei püdanud Aleksander Aspel ühendust teiste seltsidega enam endastmõistetavaks. Kui pole seesmist vajadust, jäävat see vormiliseks ühenduseks, millest

pole külma ega sooja, vaid veidike piinlikku jutuajamist.

Lähenedamine olevat mõeldav vaid "Veljestole" vastava ning külastusi sooviva seltsi leidmisel. Protokollis on sõrendatult kirjas Aleksander Aspeli väide, mis oli olnud ühtlasi tema "Veljestosse" astumise põhjus:

On ainult Veljesto ja teised üliõpilasorganisatsioonid.

Õigeks ei pidanud ta ka arvamust seltside ja korporatsioonide ideoloogilisest sarnastumisest "Veljestoga"; viimasele toovat lähenedamine teistele seltsidele kahju, sest liikmed sarnastuvat teiste organisatsioonide omadega. Albert Marmor võrdles Aleksander Aspeli seisukohta pühade meeste kõrbesse minekuga ning esitas teisigi arvamusi, millele Aleksander Aspel vastas — enda sõnutsi inspiratsioonist lähtudes — nii:

Marmor arvas nägevat meis neid inimesi, kes vastu rinda löövad. Ta ei tunne inimesi või ei taha tunda. Miks Marmor siis tuli? Kas sellepärast, et meil on ülespuhutud tühjused? Me teotseme siiski ideoloogia põhjal. Eitan kategooriliselt, et võiksime teistelt seltsidelt õppida. Teed liigetele nende tundmaõppimiseks on kõrtside ja kohvikute kaudu lahti, selts ärgu tehku marsruute. Meie oleme siiski nõrgad, kui tihedasse läbikäimise astume, võime kaotada. Meil kui seltsil on rohkem põhjust isoleeruda.

Koosolekul jäi Aleksander Aspeli seisukoht vähemusse. (EAA, 1770, 1, 13, 146p–148.)

12. veebruari 1931. aasta üldkoosolekul toimunud edustuse valimise kavade arutlusel on Aleksander Aspel siiski tunnistanud näiteks EÜSis märgatavaid muutusi, sest saadud siiski mõju avaldada. Korporatsioonidevastases võitluses oli ta meelest seekord "olupoliitiliselt" seltsidega liitumine õigustatud (EAA, 1770, 1, 13, 155).

"Veljestos" on Aleksander Aspel oluliseks pidanud

seltsi sisetegevuse vaimsustamist referaatide tähtsuse rõhutamisega. Iseloomulik on ta poolt 20. septembri 1928. aasta üldkoosolekul tehtud ettepanek jätta kavast välja telefon ja ventilatsioon ning määrata selleks mõeldud summa raamatukogu täiendamiseks (EAA, 1770, 1, 13, 90). Aleksander Aspeli kui seltsi esimehe 1929. aasta sügissemestri kava nägi olengute asemel ette rohkem referaate (põhjuseks küll rahapuudus) ning 1930. aasta esimese semestri juhatuse kavas oli muu hulgas õpiringi küsimus ja suurema referaatide seeria kava koostamine ja väljajagamine (EAA, 1770, 1, 13, 107; 1770, 1, 20, 41&56). 30. jaanuari 1930. aasta üldkoosolekule esitatud töökavas oli see pealkirjastatud "Isik ja ühiskond"; olid ette nähtud veel ka kõneõhtud, kus iga osaleja kõneleks viis minutit (EAA, 1770, 1, 13, 129p). 13. märtsi 1930. aasta üldkoosolekul on Aleksander Aspel tutvustanud kaaslasi laupäevaste ja neljapäevaste referaatide seeriaga (EAA, 1770, 1, 13, 137). 30. märtsi juhatuse protokollis on kirjas juhatuse koostatud esialgne referaatide kava:

- 1) Yhiskonna probleemi ajalooline ylevaade
- 2) Haritlaskonna seisukoht yhiskonnas ja tema ylesanded
- 3) Isiku ja yhiskonna vahekorid praegusajal
- 4) Mis määrab yhiskondliku elu arengu?
- 5) Yhiskondliku õigluse ja rahuidee kandjad viimase aja ilukirjanduses
- 6) Tänapäeva yhiskondlikud voolud. (EAA, 1770, 1, 20, 60-61.)

1935. aastal kirjutati *Üliõpilaslehe* "Veljesto" erinumbris sellest referaatide seeriast, et seal oli käsitletud

peamiselt intelligentsi ülesandeid ühiskondlikus elus, kuna selleaegsel liikmeskonnal vast kõige rohkem huvi leidis sotsiaalpoliitiliste küsimuste vastu. ("Veljesto" ... 1935: 79.)

25. septembri 1930. aasta üldkoosolekul kuulutas uus esimees referaatide temaatika taas vabaks, sest temade andmine ettekandjaile, kes neist huvitatud ei ole, ei tööta midagi head,

sest huvitavalt võib kõnelda ainult sellest ainek, mis huvitab referenti ennast. (EAA, 1770, 1, 13, 141p.)

1931. aasta septembris on palutud "Veljesto" päevikusse jäetud sõnumis esmaspäeval tulla seltsi neid, kes

on huvitatud

sotsiaal-poliitiliste küsimuste harutamiseks asutatavast õpiringist. (EAA, 1770, 1, 72, 52.)

Päeviku informatsiooni järgi 21. septembril õpiring ka loodi.

Tegevuse keskpunktiks otsustati valida tutvumine sotsialismiga ja sotsialismi puudutavate küsimustega,

kirjutati samas. Koos oli tehtud ja päevikus avalikustati kava semestriks:

1. "Kapitalistlik kord" (Paul Vihalem), 2. "Sotsialiseerimine" (Johannes Tavast), 3. "Diktatuur ja demokraatia" (Helmut Tarrant), 4. "Reformism ja radikalism" [nimi kustutatud loetamatuks], 5. "Kultuur ja sotsialism" (Leida Loone), 6. "Bolševism Venemaal" (Aleksander Aspel), 7. "Faschism" (Nigulas Loone).

Alates 30. septembrist pidid referaadid toimuma igal kolmapäeval kell 21. Osaleda soovitati kõigil huvilistel, ettevalmistavaks tutvumiseks teemaga lubati panna seltsi välja vastavad raamatud. Kontaktipidajaks jäi Leida Loone, temale pidid endast teada andma ka aktiivselt osaleda soovijad. (EAA, 1770, 1, 72, 57.) Septembri lõpul ongi Paul Vihalem kõnelnud teemal "Kapitalismi arengu sihtjooni". Kuulajate soovil on ta päevikusse kirjutanud ettekande teesid (EAA, 1770, 1, 72, 69–70). Oktoobri alguses refereeris väljakuulutatud teemal Johannes Tavast ja samal kuul veel Leida Loone teemal "Materialistlik ajalookäsitlus" (EAA, 1770, 1, 72, 82&98). 28. oktoobril pidi käsitletama teemat "Demokraatiast ja diktatuurist!: Kuidas vallutada riigivõim", kuid see lükkus edasi, saamata ka ülejärgmisel nädalal esitamisküpsiks (EAA, 1770, 1, 72, 113–114). Et "Veljesto" arhiivis puudub järgmine päevik, on õpiringi edasine tegevus mulle teadmata. Referentide agar juhendaja oli Paul Vihalem, kelle soovitatud kirjandusest on "Veljesto" päevikus mitmes kohas informatsiooni.⁷

⁷ Õpiring on ilmselt identne V. Joakimovi töös ekslikult aastavahetusega 1932–1933 dateeritud õpiringiga, kus kõnelenud Paul Vihalem, Leida Loone ("Ajaloolisest materialismist"), Leonhard Illisson,

Mitmel teiselgi puhul on Aleksander Aspel pooldanud "Veljesto" vaimsustamist, eriti arutlusi ja seisukohavõtte ideoloogilise suuna kohta. Näiteks esimees Paul Viidingu esitatud tegevuskavas 29. jaanuari üldkoosolekul 1931. aastal toetas ta eriti ideoloogilisi vaidlusõhtuid,

sest praegu tunduvat seltsi liikmete keskel ükskõiksust ja huvi puudust.

Tema arvates puudus "Veljestos"

tõsidus ideoloogiliste küsimuste harutamisel. Me liigetes on küll seda tõsidust, kuid me räägime neist asjust väga vähe. (EAA, 1770, 1, 13, 154.)

19. oktoobri 1931. aasta juhatuses koosolekul (onuks Aleksander Aspel) ei ole näiteks peetud Julius Mägiste ettepanekut osaleda rahvuslaste klubi tegevuses

loomulikuks praeguses olukorras, kuna [juhatus] peab rahvusliku vaenu- ja kihutusajajärku minevikuliseks, ja ei näe praegusel momendil kasvavat mingitki hädaõhtu eesti rahvuslikule mõttele. (EAA, 1770, 1, 20, 86.)

Sama suhtumise küsimuse on Aleksander Aspel üles tõstnud 22. oktoobri 1931. aasta üldkoosolekul (EAA, 1770, 1, 13, 180p). Kui 11. veebruari 1932. aasta üldkoosolekul kerkis küsimus Vabaduspäeva kõnedest, võis Aleksander Aspeli meelest vastukaaluks marurahvuslusele neis väga hästi demokraatiast kõnelda (EAA, 1770, 1, 13, 180p). 5. novembri 1932. aasta üldkoosolekul on Aleksander Aspel soovinud üliõpilaskonna hõimuesinduse kohta informatsiooni selle asemikult Eduard Laugastelt (EAA, 1770, 1, 13, 173).

Ise on Aleksander Aspel "Veljestos" esinenud järgmiste referaatidega:

"Upton Sinclair 50. aastane" (29. IX 1928); "Clarté'st" (18. II 1928); "Sotsioloogilistest kunstiuurimisest" (27. IV 1929); "Sõjamotiive maailmakirjanduses" (pealkirjastatud ka "Sõjakirjandusest"; 18. X 1930); "Yhiskonda suhtumise kriisist" (26. IX 1931); "Mõnda uuemast kriitikast" (29. IX 1934); "Pariis tudenti vaatevinklist" ("Veljesto" suvipäevadel Virumaal Peetri vallas

Ott Kangilaski ("Marksismist ja esteetikast") jt. (Vt Joakimov 1959: 115; vrd Tartu ülikooli... 1982: 70.)

Sissejuhatus Aleksander Aspelisse

Anelo talus 20. VII 1937); "Moliere'ist" (õhtul "Üks tund Moliere'i" (lisaks katke Ants Orase tõlgitud *Misanthroobist* Paul Vihalema esituses) 14. IX 1935); "Möödunud aasta luulest" (lisaks esitasid oma luulet Bernard Kangro ja Heiti Talvik, muusikapalu Aino Undla-Põldmäe (Krimm) ja V. Kangro 5. II 1938).

Ka on Aleksander Aspel osalenud 15. oktoobril 1932. aastal "vilistlasprouade soola-leiva õhtu" kiirkõnevõistlusel koos Eerik Laidi, Leida Loone, Paul Vihalema, Peeter Tarveli, Nigulas Loone ja Harald Pelloga (EAA, 1770, 1, 165, 48).

Kaks kõnet jäidki ilmselt kavatsuseks. 10. märtsil 1928. aastal toimunud vaidlusõhtu koguteoste *Dynamis* ja *Tulirynd* kohta pidid algatama Aleksander Aspel, August Palm ja Linda Raun, hiljem on aga algatajate-na nimetatud kahte viimast (EAA, 1770, 1, 120, 190; 1770, 1, 164, 170). 15. veebruaril 1932. aastal on seltsi juhatus otsustanud aastapäevaks kõnelema paluda kas Aleksander Aspeli või August Palmi (EAA, 1770, 1, 20, 90).

Aleksander Aspeli ettekandeist on näha ta sotsioloogilise ja esteetilise huvisuuna ühendust, kusjuures varasemais ettekandeis on valdav sotsioloogiline lähenemisviis. Ühte ettekannet on Jakob Koit meenutanud järgmistest sõnadega:

Esimesel koosolekul, millest osa võtsin, [--], pidas Aleksander Aspel ettekande prantsuse kirjandusest. Järgnevatel läbirääkimistel ründas teda teravalt Valmar Adams, minu arvates ebaõiglaselt. (Koit 1975: 61.)

"Veljesto" siseelu elavdamiseks on Aleksander Aspel 1920. aastate lõpul ja 1930. aastate alul teinud ka teistlaadi ettepanekuid. Juba 1928. aasta alguses on ta majaisa ametis soovinud enam mitmekesisust laupäevaste ettekande- ja ajaviiteõhtute lõpuosale (EAA, 1770, 1, 65, 90). 3. aprilli 1930. aasta üldkoosolekul on ta esimehe ametis informeerinud laupäevase ettekandekoosoleku soovitusel osaleda rohkem seltsivälises kultuuritöös: võtta ühendust rahvaülikoolide, Haridusliidu, Töölis- ja Haridusliidu jt organisatsioonidega (Rudolf Põld-

mäe oli soovitanud osaleda ka Tartu Töölisteatri tegevuses). Küsimuse kaalumiseks valiti komisjon (Rudolf Põldmäe, Aleksander Kung ja Eduard Laugaste) (EAA, 1770, 1, 13, 138p). Seltsielu edendamiseks asutas Aleksander Aspel esimeheks olles hulga komisjone. Seda nenditi 25. septembri 1930. aasta üldkoosolekul, kui uus esimees Arnold Humal kavatses likvideerida rahvapideude korraldamise komisjoni. Sellele vaidles Aleksander Aspel vastu, pidades komisjonide varjusurma põhjuseks nende uudsust ning juhatuse ülesandeks neid tööle õhutada (EAA, 1770, 1, 13, 142&142p). 23. aprillil 1931. aastal on Aleksander Aspel omakorda üldkoosolekul olnud vastu Friedrich Olupi mõttele seltsis karskusrühm asutada, sest uutele liikmetele mõjuda ei saavat, vastuvõtmatu oli talle ka põhimõte: kui ei kuulu meie hulka, oled vastane. Ta soovitas koonduda karskustöök võrmitta, sest organisatsioon tegevat "tuimaks ja mehaaniliseks". Liigset organisatsioonilisust pidas ta eesti karskusliikumise puuduseks üldse. (EAA, 1770, 1, 13, 159p-160.)

"Veljesto" materjalide alusel saab Aleksander Aspeli loomuomadusist esile tõsta ta distsipliinitunnet, korrapärasoovi, selge- ja kindlasõnalisust. Nõnda on ta 31. jaanuari 1929. aasta üldkoosolekul toetanud Mihkel Toomset, kes väitis, et kohustuste täitmine seltsis on nõrk ning et hiljem viib see kohusetundetuseni (EAA, 1770, 1, 13, 96p). 21. novembri 1929. aasta üldkoosolekul on ta hoiatanud purjus inimeste seltsi toomise eest ja kõnelnud mõne nokastanud veljestolase seltsi ruumes viibimise lubamatusest (EAA, 1770, 1, 13, 124). Ka 1. oktoobri 1931. aasta üldkoosolekul on ta nimetanud, et kohustuste puhul on oluline ka tähtaeg, mis tagaks täitmise, ning et on vaja rakendada abinõusid, mis seltsi liikmeid distsiplineeriks (EAA, 1770, 1, 13, 166p-167). Ta vaimset disponeeritust näitab 22. oktoobri 1931. aasta üldkoosolekul esitatud soov, et protokolle kirjutataks ühtlasemas stiilis (EAA, 1770, 1, 13, 171). Kindla sõna taotlust kajastavad 1932. aasta kevade arutelud seltsile uue korteri otsimise puhul. 6. mai üldkoosolekul on

Aleksander Aspel sõna võtta soovitanud vaid konkreet-selt ning samast on jäädvustatud protokollid ta sõnad ühe kaaslase solvumise puhul:

Iga inimest ja tema tegevust võib arvustada, ilma et arvustatu veel haavuda pruugiks. (EAA, 1770, 1, 14, 3-4.)

Ka kuu varem, 28. aprilli üldkoosolekul oli ta soovinud, et ei kõneldaks mitte asja ümber, vaid asjast (EAA, 1770, 1, 13, 199p). Samuti on "Veljesto" pabereis jäädvustatud ta sportlikud sümpaatiad: võrkpall, uisutamine ja üleskutse velledele minna võimlemistundidesse.

"Veljesto" päevikud võimaldavad informatsiooni saada ka Aleksander Aspelit huvitanud sotsioloogilisest ja erialasest kirjandusest: Jättes kõrvale enamiku eestikeelseid teoseid, loetlen neid. 1927. aastal on ta seltsi raamatukogust laenutanud muu hulgas N. Kulbini brošüüri *Kubism eesti tõlke*, sama aasta detsembris toonud Aleksander Küngile Henri Barbusse'i *Die Kette* (Ahelad) ja W. Kuchleri tööd Romain Rolland'ist ja Henri Barbusse'ist. Samal ajal on ta seltsi raamatukogust laenutanud väljaande *Die neue Rundschau* numbreid (nr 1 ja 2, 1923). 1928. aasta märtsis on Aleksander Aspel seltsist koju võtnud *Arbeiter Zeitung*'id, ilmselt Austria sotsialistliku partei ajalehe, mais tagastanud Mart Lepikule kellegi *Style*'i, juunis 1928 tagastanud Akadeemilise Kirjandusühingu raamatukokku *Nouvelles Littéraires*'i neli numbrit, juulis on Ants Särev jätnud Aleksander Aspelile või Mart Lepikule kolm numbrit *Monde*'i, detsembris 1928 on Aleksander Aspel soovinud *Päevalehe* numbrit Katri Vala artikliga "Soome uuemast kirjandusest". 1929. aasta märtsis on Ants Särev tagastanud Aleksander Aspelile Nikolai Buhharini ühe teose ja Aleksander Aspel uurinud Rudolf Põldmäelt, kas tema käes pole mõnda Nigol Andreseni *Krasnaja Nov*'i numbrit. Samal ajal on Ants Särev tagastanud Aleksander Aspelile mingi John Dos Passose teose. Augustis 1929 tagastas Aleksander Aspel omakorda Ants Särevile *Die neue Gesellschaft*'i. 1930. aasta märtsis on ta Linda Bakisele

(Luigale) midagi tagastanud "protsentidega", märkmes on sulgudes Bebel. Ise palus ta Bernard Kangrolt Stefan Zweigi Romain Rolland'i elulugu, mida vajas oma referaadiks. 1929. aasta septembris on ta otsinud Curtiuse teost *Balzac*. 1930. aasta jaanuaris võttis Aleksander Aspel "Veljesto" laualt kellegi *The Oxford Book of English Prose*'i. 1931. aasta septembris on ta laenutanud seltsist Carl Michael Bellmani *Epistlid*. 1932. aasta märtsis tõi Aleksander Aspel Paul Vihalemale August Annisti tagastatud Otto Baueri teose *Kapitalismus und Sozialismus und der Weltkrieg*. 1932. aasta aprillis andis ta seltsi raamatukogule edasi kaks seni tema käes olnud Eerik Laidi kingitust: V. Gruškovi *Kadry* ja F. Gladkovi *Novaja Zemlja* ning tagastas K. Borinski teose *Deutsche Poetik*. Samal ajal tõi Artur Vassar Aleksander Aspelile tagasi *D-Fr. W*'i ja *Veraeines*'i ning paar lehte Unamunot. 1932. aasta detsembris on Aleksander Aspel lugemistoast kaasa võtnud *Der Kampf*'i numbrid 6, 8/9 ja 10, ilmselt Viinis ilmunud sotsiaaldemokraatliku ajakirja. Samal kuul jättis Leida Loone seltsi päevikuse sõna Aleksander Aspelile, et ei saa talle hetkel tuua *Kampf*'e, ja palunud tagastada tema käes olevad numbrid. 1936. aasta sügisel on Aleksander Aspel soovinud "Veljesto" raamatukogust Voltaire'i venekeelse jutustus-tekogu kahte köidet (leiti üks).

10. Aastail 1929–1938 kuulus Aleksander Aspel tegevliikmena noorsotsialistide poolt 1927. aastal asutatud Akadeemilisse Sotsialistlikku Ühingusse (A. Matsulevitsi teade). See polnud eesti noorema humanitaarintelligentsi hulgas sugugi erandlik: ühingusse olid koonduvad paljud üliõpilasseltside "Veljesto" ja "Ühendus" liikmed. ASÜ sihiks oli

koondada sotsialismist huvitatud Tartu ülikooli üliõpilasi, et ühiselt ja isetegevalt kaasa aidata sotsialismi kui teaduse uurimisele ja arendamisele. (Joakimov 1959.)

1932. aastal olid Akadeemilise Sotsialistliku Ühingu juhatuses kõrvale jäetud nn parempoolsed sotsiaalde-

mokraadid Jaan Vainuga eesotsas. 1936. aastast alates saunas EKP ülesandel Akadeemilise Sotsialistliku Ühingu tegevust Ilmar Kruus (*Tartu ülikooli ajalugu...* 1982: 76). Samal aastal võtsid varjusurmas oleva ühingu juhtimise ja pitsati üle kommunistliku liikumisega seotud Johann Tamm, Boris Konstantjuk, Nikolai Duplevski ja Mihhail Sõštšikov. Kõigile ASÜ parempoolseile liikmeile saadeti järelepärimine, kas nad soovivad ühingu liikmeks edasi jääda või mitte ja jäeti vastamiseks väga lühike aeg. Enamik saadetud lehist jäi tagasi tulemata, vastamata jätnud aga kustutati ühingu nimekirjast (Kuuli 1971). Ajendatuna Max Laossoni referaadist 6. juunil 1938. aastal suleti ühing 25. juunil sisekaitse ülema otsusega, sest ta arendas ja levitas poliitilisi ideid, mis kahjustavad üliõpilaste

üldise kasvatusedendamist ja takistavad üliõpilaste rahvusliku üksmeele ja ühtekuuluvuse saavutamist ja süvendamist. (A. Matsulevitši teade.)

Aleksander Aspel jäi ASÜ liikmeks kuni selle sulgemiseni, asudes nõnda ühingu vasakpoolsel tiival. Enda kuulumist Akadeemilise Sotsialistliku Ühingu pahempoolsesse ossa on ta 1933. aastal ka otsesõnu kinnitanud (EAA, 1770, 1, 14, 25p). 1934. aastal võttis poliitiline politsei Aleksander Aspeli kui ASÜ tegevliikme arvele (A. Matsulevitši teade).

1929. aasta kevadel on Aleksander Aspel olnud Akadeemilise Sotsialistliku Ühingu juhatuses vähemalt koos Alvi Grosstali, Karl Saareti ja Albert Marmoriga. Kui ta aga sama aasta veebruaris pidi esitama ühingu liikmete nimekirja, teadis ta vaid paari-kolme juhatuseliikme nime (EAA, 1770, 1, 68, 147; 1770, 1, 69, 25).

14. märtsil 1929. aastal kutsus Nigol Andresen Aleksander Aspelit noorsotsialistide kongressile, lubades Akadeemilisele Sotsialistlikule Ühingule kutse saatma (N. Andresen A. Aspeli 14. III 1929. — KM KO, 169, 190:14, 12/20.) 23.–24. märtsil 1929. aastal toimu-

nud Eesti Noorsotsialistliku Liidu III kongressi esimesel päeval oligi tervitajate hulgas ka Aleksander Aspel Akadeemilise Sotsialistliku Ühingu ja Kultuuritahtelise Noorpõlve Koondise poolt,

kes tahavad koos noorsotsialistidega püüda sotsialismi poole. (Eesti Noorsotsialistliku... 1929: 38.)⁹

Aleksander Aspelit võib näha ka 13.–14. aprillil 1930. aastal toimunud Eesti Noorsotsialistliku Liidu IV kongressist osavõtjate fotol (vt *Rünnak*, nr 4, 1930, lk 87). Muide olid seekordki kutsutud Kultuuritahtelise Noorpõlve Koondise esindajad.

Loodame et osaliselt samu sihte taotlevate organisatsioonide lähenemiseks aitab kaasa ka koostöö kongressil,

kinnitati kutses (ERA, 2686, 6, 12, 31).

Koos Akadeemilise Sotsialistliku Ühingu liikmete ja Tartu noorsotsialistidega on Aleksander Aspel Alice Steini juhtimisel osalenud 8.–9. juunil 1929. aastal Tallinnas Eesti Noorsotsialistliku Liidu, Töölisteriatri ja Tööliispori Liidu korraldatud I töölisnoorpõlve suvepidustustel (EAA, 1770, 1, 69, 186&191; vt Esimesed... 1929).

13. märtsil 1932. aastal toimunud Akadeemilise Sotsialistliku Ühingu 5. aastapäeva aktusel Tartus üliõpilaskonna edustuses saalis on öelnud üliõpilasseltsi "Veljesto" nimel sooje sõnu Aleksander Aspel (Akadeemilise... 1932).

Akadeemilisse Sotsialistlikku Ühingusse kuulus palju "Veljesto" liikmeid, kuid teise maailmavaatega inimeste leidumise tõttu oldi seltsis kahe organisatsiooni samastamise vastu. 1933. aasta kevadel vaieldi "Veljestos" juhatuse ühekordse keelu üle ASÜ seltsi ruume kasutada ning oma "Veljesto" aadressiga kirjadel seltsi nime tarvitada. 9. märtsil 1933. aastal toimunud üldkoosolekul pooldas Aleksander Aspel sotsialistlikule ühingule "Veljesto" ruumide keelamist järgmise põhjendusega:

⁹ Teisal on nimetatud teda vaid ASÜ poolt tervitajaks (Noorsotsialistliku Liidu... 1929: 5).

Nii ei peaks see ettepanek äratama kelleski kibedust, kuna ta pole juhitud kellegi vastu, vaid on mõeldud ainult Seltsi ühtluse huvides, mis näikse eeldavat sellist ettepanekut. Ja kui siiski tekiks kibedustundeid liikmeis, siis tuleb selles algatus veeretada juhatusele.

Ettepaneku tegi Aleksander Aspel ASÜ liikmena ja "Veljesto" huvides,

sest kuigi ma olen ise As. Yhingu liige ja kuuludes pahempoolsemasse äärde on selts mulle palju rohkem kui As. Yhing.

Ta ettepanek sai 9 poolt ja 18 vastuhäält. Vaieldi ka juhatuses keelu üle osaleda Eesti Noorsotsialistliku Liidu kongressil. See viis "Veljesto" juhatuses tagasiastumiseni (Leonhard Illisson, Juhan Käosaar, Gustav Must ja Harald Pello). Aleksander Aspel pooldas Julius Mägistet, kes sel koosolekul oli rääkinud, et õhkkond aetakse meelega ärevaks. Julius Mägiste ütles:

Peab ytlema Veljesto juhtivate isikute kohta, et nad toimivad isiklikel motiividel. Juhatuses peab olema üksmeelt rohkem. Meil on ju väga lai vabadus ja liikmete vahel suured erinevused, kuid just sellepärast peame olema seltsi juhtimisel yksteise vastu leplikumad.

Vaidluse lõpetas Aleksander Aspel protokollitu järgi nii:

Leiab sarnase tagasiastumise olevat enda vägevuse ja mehisuse näitamine. Lõpetab: meil peab viimase sõnana jääma pysima veljelikkus ja lahkuib koosolekult. (EAA, 1770, 1, 14, 24p-26p.)

Justkui selle vaidluse järelkajana läks 28. märtsil 1933. aastal "Veljesto" fuajeest kaduma 11 eksemplari ajakirja *Sotsialistlik Võitlus* 4. numbrit, kus oli ka Aleksander Aspeli kaastöö. Sedagi poliitilise mündiga küsimust pidid lahendama seltsi onu Julius Mägiste ja seltsi juhatus (EAA, 1770, 1, 14, 31p; 1770, 1, 20, 127).

Kuigi mitu Aleksander Aspeli sõpra olid Eesti Noorsotsialistliku Liidu aktiivsed liikmed (Karl Saaret, Albert Marmor, Alfred Kulmar jt), ei kuulunud ta ise sellesse organisatsiooni. Noorsotsialistide tegevus aga huvitas teda küll (N. Andresen M. Oravale 13. III 1983). Tegutsemine Akadeemilises Sotsialistlikus Ühingu võimaldas suhelda inimestega, kes väga erinevalt tõlgendasid sõna "sotsialism". Näiteks on 1930. aasta jaanua-

ris soovinud Aleksander Aspeliga kõnelda parempoolseks sotsialistiks nimetatud Aleksander Mekkart (EAA, 1770, 1, 70, 112).

Pärast Westholmi-aega jätkus Aleksander Aspeli tihed kontakt noorsotsialistide juhi Nigol Andreseniga, kellest hiljem sai Marksistliku Tööraha Ühenduse liige. Endiselt vahetati raamatuid. 8. detsembril 1927. aastal on Nigol Andresen saatnud talle Daudisteli (?) *Das Opfer*'i ja John Dos Passose sõjaromaani *Drei Soldaten*, samuti mõned *Europe*'i numbrid. Aleksander Aspel oli ise soovinud Pierre Hamp'i teoseid (Nigol Andresenil olid mõned vene tõlked). Aleksander Aspeli käest küsis Nigol Andresen omakorda temale kuulunud Henri Barbusse'i *Force*'i, mille "Habenichts ja Co, mu armsad sõbrad" koos mõnede teiste tema raamatutega ära olid kaotanud. (N. Andresen A. Aspelile 8. XII 1927. — KM KO, 169, 190:14, 1/1.)

Nigol Andresen oli pärinud ka Aleksander Aspeli käekäigu järgi: mida teeb, mida loeb jne. 17. detsembril 1927. aasta kirjutatud kirjas on ta kinnitanud soovi ühendust jätkata:

Tahaksin meelsasti pidada yhendust edasi — seda enam, et yhendus mitmegi vana sõbraga näib katkevat. Ei ole midagi, mis lahutaks — kuid vist liigne kahepoolne egoism. Igatahes mulle ei meeldi kui minu pääle vaadatakse yleõla kui taganeja pääle. Armastan iseseisvust, mitte mannekeeni tantsimist. Ja seepärast ehk on loomulik, et olen jäänd kaunis yksindusse — mis on ka tarvilik asi.

Omaenda töö huvides soovis ta näha Aleksander Aspeli tõlgitud Barbusse'i *Tuld*, muu hulgas selleks, et seda originaali ja tõlgetega võrrelda. Aleksander Aspeli käes oli eelmises kirjas mainitud Henri Barbusse'i *Force*. Ka küsis Nigol Andresen, kas Aleksander Aspel ei sooviks just valmimas olevat *Tuliryndu* Tartus käest kätte müüa.¹⁰

¹⁰ 12. jaanuaril 1928. aastal kirjutatud kirjas on Nigol Andresen nõustunud Aleksander Aspeli negatiivse hinnanguga *O. Kurmiste* (Karl Freibergi) *Tuliryynnule* kirjutatud eessõnale. (N. Andresen A. Aspelile 12. I 1928. — KM KO, 169, 190:14, 9/15.)

(N. Andresen A. Aspelile 17. XII 1927. — KM KO, 169, 190:14, 2/2.)

Eelmist kirja jätkas Nigol Andresen 22. detsembril 1927. aastal, kirjeldades pikemalt oma elu lahus oldud ajal. Peale selle, et ta valgustab oma suhteid Töölisteatri, *Rahva Sõna* ja teistega, kirjutab ta seal:

Läind aastal olin peaaegu vastu enda tahtmist isegi noorsotsialistide kulissidetagune "liider". Anti mõnelegi poisile "nõu ja abi", ise uskusin, et on võimalik luua *tõeline* sotsialistide ring. Näete: suund oli tihtigi ysna bolševisantlik, ja ma ei kahjatse seda. Kui mõned olid valmis hakkama *palgakommunistideks* — mis mina sääl võin, kuna mina päälegi propageerisin "kasinust", s.o. esialgu veel mitte liidrikspyydmist.

Nyyd ei ole mind sääl enam vaja. Mul ei ole muidugi tunnet, nagu keegi mind oleks hyljand. Ei, suurt "organiseerijat", "liiderit", minust muidugi ei ole, on kadund "kasvatetavad" objektid.

[---]

Parteisotsialismi ma muidugi ei harrastaks, hoopis vastupidi nende ootustele, kes arvasid pyydvat mind parteitippudesse — kas või teatava suguluse abil Martnaga. (N. Andresen A. Aspelile 22. XII 1927. — KM KO, 169, 190:14, 3/3.)

12. jaanuaril 1928. aastal tänab Nigol Andresen Aleksander Aspelit *Tule* tõlke eest ning arutab pikemalt selle kirjastamise võimalusi. (N. Andresen A. Aspelile 12. I 1928. — KM KO, 169, 190:14, 9/15.) 14. aprillil 1928. aastal saatis ta tõlke Aleksander Aspelile tagasi.

Ei viitsind teha märkeid. Kuid igatahes jätka usinasti: nyyd suurel tõlkekirjanduse avaldamise hooajal ehk saab kirjastada. Ise tahan tõlkida suve kestes "Force", või vähemasti novelli "L'au-delà", mis mulle on hakand meeldima pööraselt. Minu arust (et "Loodus" lubab avaldada "Põrgu") oleks vajaline "Tule", "Ahelate" (Les enchainements) ja "Jää" avaldamine. Ega Sa ei tunne veel "Faits divers"? Huvitav asi — tõesti, faktide kogu.

Muid prantsuse asju pole lugend viimasel ajal — isegi "Europe" märtsi number pole tulnud. Ja hullem veel: *Monde* ei tule veel, pole mingit teadetki. Võib olla, H. B. on liig kinni oma *komiteedega*.

Selle eest on "Вестник" ja "Красная Новь". Tellisin hiljuti "Новый Леф", "На литературном посту" ja "Литература и марксизм", kuid need vaevast saabuvad enne mai kuud.

Saadan nyyd, mis on. John dos Passose "Mannhattan Transfer", mis mul praegu pooleli, saadan hiljem.

Peaksime igatahes võtma lähemate aastate programmiks luua marksistlik-sotsioloogiline kirjanduse käsitlemine — ja vastav loo-

mingki!? — Eestis. Häda on näha “revolutsioonilisi” kirjanikke Antsonist Hiireni: nende revolutsioonilisus on torm teeklaasis (või ölleklaasis — ykškõik!), nad usuvad (Hiir!), et kui luuletaja pillub revolutsioonilisi fraase, manifeste, siis ta on revolutsiooniline! Või samuti: kuulasin Visnapuu “sotsioloogilist” käsitlust Marie Underist — taevas hoiat! Parem jänuks oma egofuturismi juure! Peab tekkima kolm-neli poissi, kes saavad yle loomingulisest metafüüsikast ja jõuavad konstruktiivse kirjandusloomingu ning marksistliku loominguanalüüsi juure. Sest teisiti kui klassivõitlusest (-vahedest) lähtudes on ikka raske suhtuda esteetilisele loominguale.

Kahjatsen nyd tõsiselt oma lyhikest ja väikest kaasaminekut Antson ja Co-ga — ja see teadmine on mul pärit juba läinud kevadest. Tööprogrammi jätkub — kuid teostajaid on vähe! (N. Andresen A. Aspelile 14. IV 1928. — KM KO, 169, 190:14, 4/6.)

15. aprillil 1928. aastal on Nigol Andresen saatnud Aleksander Aspelile teate *Monde*'i ilmumahakkamise kohta kuu lõpul ning küsinud uute tellimiste leidmise võimaluse kohta, sest nyd on teada ka *Monde*'i kaastöölised. (N. Andresen A. Aspelile 15. IV 1928. — KM KO, 169, 190:14, 5/8.) Nigol Andreseni andmeil on Aleksander Aspel olnud *Monde*'i ilmumise puhul koguni ühenduses Henri Barbusse'iga ([N. Andresen] A. Perovile 19. XII 1940. — ERA, R-14, 1, 933, 28). Nagu kirjutati *Rahva Sõnas* 1927. aastal, oli *Monde*'i ülesanne

“võidelda reaktsioonilise vaimu ja propaganda vastu”, pääle ühiskondlikkude ja moraali küsimustega tegutseb ka kunstide ja kirjandusega ning tahab olla *rippumatuks tribüüniks* vaimutöölisele. (Henri Barbusse. 1927)

Prantsuse keele oskajate hulgas levis *Monde* arvukalt ka Eestis (Andresen 1945).

11. novembri 1928. aasta kirjas on Nigol Andresen palunud Aleksander Aspelil tõlkida inglise keelest Upton Sinclairi *Laulvate vangide* (Singing jailbirds) järelsõna, et avaldada see Töölisteatri etenduse eelseks tutvustuseks. (N. Andresen A. Aspelile 11. XI 1928. — KM KO, 169, 190:14, 6/9.)

Noorsotsialistide ajakirjale *Rünnak* palus Nigol Andresen Aleksander Aspelil muretseda hea referaat teemal “Kunsti ja kirjanduse seisukoht” vms, “Klassivahed ja

klassivõitlus", "Demokraatia" — "muidugi vastuvõetavast suunast". Samuti soovis ta Aleksander Aspeli tõlke-seeriat *Monde*'i ankeedi parimaist vastuseist. (N. Andresen A. Aspelile i.a. — KM KO, 169, 190:14, 10/16.) Ka ootas ta igasugust kaastööd Aleksander Aspelilt endalt, palus seda taas muretseda teistelt ning aidata ka *Rün-naku* kuulutuste osas (N. Andresen A. Aspelile 17. II 1930. — KM KO, 169, 190:14, 14/24.)

14. märtsil 1929. aastal on Nigol Andresen saatnud Aleksander Aspelile *Monde*'i tellimisraamatu, lubades ise uuendada Tallinna tellimused. Igaks juhuks palus ta uuesti ka üliõpilasseltsi "Veljesto" tellimust. (N. Andresen A. Aspelile 14. III 1929. — KM KO, 169, 190:14, 12/20.) Nigol Andresen oli ka ise *Monde*'i autoreid. Seda kaastööd hindas Aleksander Aspel järgmiselt:

Sinu *Monde*'is ilmunud artiklit lugesin, lugesin nyd uuesti. Oled teinud ta suupäraseks *Monde*'i lugejaskonnale ja sellest olenebki kõik mida võidaks öelda ta vastu. Öieti aga ei ole ta viga mitte selles mida oled sääl öelnud, vaid selles mida ytle mata jätnud. Ta on ju puhtalt horitsontaalne, seda laiust aga vähe kitsendades oleksid võinud haarata ka vertikaalsusse. Ja teiseks, lähtekoha enese oled säädnud liig yhekylgse, selle alla ei mahu mitte kõik. [---] See aga, et yskord ometi võis näha tervet meie kaasaja kirjandust sotsioloogiliselt vaatekohalt, selge yldpildina tegi sydame rõõmsaks. (A. Aspeli kirjamustand N. Andresenile 11. IX 1929. — Koopia KM KOs.)

1929. aasta mais on Nigol Andresen näinud Aleksander Aspelis kindlat sõitjat Viini *Jugendtreffen*'ile, paludes leida ka teisi huvilisi (N. Andresen A. Aspelile 19. V 1929. — KM KO, 169, 190:14, 13/22).

11. septembril 1929. aastal on Aleksander Aspel ka vatsenud lähetada Nigol Andresenile järgmised read:

Tegin eksami, kuid see yksi ei oleks neelanud osagi sellest ajast, mis aga võttis, sellele ma ei leia praegu paremat väljendust kui "Lesewut". Tunne on umbes niisugune, et oled jooksnud pää ees raamatute sisse ja ei näe enam muud. Neelad. Realt reale, lehekyljelt lehekyljele, raamatult raamatule. Kas selleks et syya ennast välja? Võib olla tuleb see, võib olla on see kusagil all, veel nägematu, alateadvuses, kuid see mis on liikmetes ja mis ajab on tung syya sisse. On aluskivid, on yldjooned, ehitus ise aga puudub, või on ainult kavas. Ja just see: pole hirmu enam syya sisse, pole kar-

tust et see kaotab, on ainult teadvus, et selle kaudu ehituvad jõud aluskividele. Siin on ka vastus sellele kysimusele, et miks ei löö ma ise sõnamõõgaga vahel sekka. Ma ei ole usaldanud iseenda sõna, ta on olnud poolik. Poolikud sõnad (neid on ju kuuldud kyllalt) aga on sama hääd kui tuulde visatud, tihti pahemadki. (A. Aspel kirjamustand N. Andresenile 11. IX 1929. — Koopia KM KOs.)

16. juulil 1930. aastal on Nigol Andresen palunud kaastööd Noorsotsialistliku Liidu jõulualbumile, milles oluiks ilukirjandust, teoreetilisi artikleid, pilte jm. Teemadest pani ta Aleksander Aspelile ette "Sõjavastasest kirjandusest", "Proletaarlikust kirjandusest" vm. Samuti palus ta hankida ilukirjandust, eelkõige algupärast (luuletusi, väikesi novelle jm):

Kas ei võiks loota kergemat kaastööd mõnelt nooremalt kirjanikult, ainult album peaks saama rahvalik ja karmilt marksistlik — ka ilukirjanduse osas. Loodan, et teed omalt poolt kõik võimaliku ses asjas. (N. Andresen A. Aspelile 16. VII 1930. — KM KO, 169, 190:14, 16/27; vt ka 30. VIII 1930. — KM KO, 169, 190:14, 17/28.)

Aleksander Aspel oli üks esimesi, keda Nigol Andresen pühendas uue sotsialistliku sisuga ajakirja väljaandmise kavatsusisse. 29. augustil 1931. aastal saatis ta välja kolmes eksemplaris üleskutse, mille kaaskirjas Aleksander Aspelile ta kirjutas:

Kui sa ei pea seda üritust lapsikuseks, ja kui Sul tõesti on energiat "müttamiseks", aita kaasa. See töö vajab tegijaid!

Mul on palju lootusi (ikka meie napi praktika piires!): katsuda soetada sellegi ajakirja abil väike teoreetikute vägi, päale selle muidugi harjutada meie organisatsiooninimesi asetama ja lahendama probleeme. Ja siin ehk need "elustvõõrdunud" akadeemikud aitavad pisut kaasa.

See nõuab pisut ohvreid. Kuid — kui ka mõni meist peaks satuma vanglasse või jääma pankrotti: "Rünnaku" senine mõju on pannud mu arvamusele, et iga trükitud poogen marksistliku teadvuse kasuks katab selle! (N. Andresen A. Aspelile 29. VIII 1931. — KM KO, 169, 190:14, 18/29.)

Üleskutses võimalikele abilistele öeldi muu seas:

Meie endiste mõttevahetuste aineks oli uus ajakiri. Olen olnud mures selle levitusvõimalustega, ja asi omandab ikka enam sellise pöörde: sel peab olema mingi organisatsiooniline alus, kui ta üldse tahab saada mingit mõju, ei taha aga teha odavat sensatsioon. Meil puuduvad sellised rühmitised — kui ka kirjastajad —

kui Saksas "Klassenkampf-i" või Hollandis "De Socialist-i" omad; selle asemel aga — pikemate kaalutluste järele oleme tulnud mõne sõbraga järgmistele tulemustele:

1. On vaja, et noorsotsialistlik ajakiri eraldataks *kaheastmeliseks*, kusjuures üks (Rünnak) muutuks kergemaks ja mitmekesisemaks, kohaldatuks 15–16-aastaste jaoks (eeskujud: Austria "Der jugendliche Arbeiter" või ka Sveitsi "Die Rote Jugend");

2. Vanemale astmele — alates umb. 18. aastast, noortele kuni 30. aastani, kelle psüühika paratamatult on teine, oma ajakiri; see oleks populaarne *probleemide* ajakiri. Selle eeskujuks on "Jungsozialistische Blätter", olgugi, et meil tuleb olla kergem üldise teoreetilise hariduse madaluse tõttu. See aga võib teenida hästi ka vanemaid. Ainult ta psühholoogiline kohanemine oleks noorte kohane.

Mis puutub selle teostamisele, siis ta käsitletavad alad püüaksid olla mitmekesised ja pakutud võimalikult laiadele hulkadele, nii töölistele kui intelligentidele. Välismais[t] toetust on loota piisavalt, pääle selle muidugi veel ajakirjad ja ajalehed mitmelt maalt, milles algab juba väike tööjaotus.

Äriline külg? jaa, see on raskeim! Kuid see lahendagem primitiivselt: esialgu (ühe aasta kestes) uus ajakiri (ütleme, et ta nimi oleks "Sotsialistlik Võitlus", nii prantsuse huvitava "La Bataille Socialiste" tõlge) ilmuks "Rünnaku" kaasandena. See ei vajaks erilist aparaati ja leviks sellega politiseerima kõiki noorsotsialiste. Neile vanemaile, kes tahaksid tellida teist ajakirja, "Rünnak" tuleks kaasa ja aitaks hoida sidet noorsotsialistidega.

Minu arvates see tähendaks revolutsioonilise marksismi intensiivset pesitsemist N. Liidus, samuti ne[n]de põhimõtete teostamist, mida on rõhutatud eriti Saksa organisatsioonipedagoogid (Engelbert Graf, Anna Siemsen, Kurt Löwenstein). (N. Andresen A. Aspelile 29. VIII 1931. — KM KO, 169, 190:14, 18/30.)

16. novembril 1931. aastal teatasid Nigol Andresen ja Oskar Pärn ka Aleksander Aspelile, et Eesti Noorsotsialistliku Liidu juhatus oli eile otsustanud jaatavalt esialgu kuus korda aastas ilmuva ajakirja *Sotsialistlik Võitlus* ilmumise, kusjuures korraldustöid jäi tegema *Rünnaku* toimetusele. Nad lootsid, et adressaat pole loobunud mõttest toetustellijate ja üldse tellijate kogumisest, sest ainult toetustellijate abil saakski see ajakiri ilmuda.

Aga vajadus ajakirja järgi just nüüd on suur, otse kisendav: sise- ja väikekodanlik ähvardab omandada väikekodanlik-anarhilise suuna, ja nii partei kui ametiühingute juhtivad tegelased

ega ametlikud keskkohad ei näi tegevat endale suurt muret sellest. (N. Andresen ja O. Pärn A. Aspelile 16. XI 1931. — KM KO, 169, 190:14, 19/32.)

Sotsialistlikus Võitluses avaldas Aleksander Aspel kaks artiklit: "Proletaarlise kirjanduse probleemist" (nr 3, 1932, lk 74–80) ja "Ideoloogilised päälisehitised Marx'i teoorias" (nr 4, 1932/1933, lk 93–99). Sotsialistide kirjastuse "Sõprus" väljaandel ilmunud ja Nigol Andreseni koostatud koguteoses *Ring Esimene* (Tallinn, 1936) avaldas ta artikli Romain Rolland'i 70. sünnipäevaks ning oli koos Nigol Andreseni ja Erik Tuimaniga sama kirjastuse avaldatud Karl Marxi ja Friedrich Engelsi *Valitud teostes* (Tallinn, 1937) ilmunud *Kommunistliku partei manifesti* tõlkija. Ka on Aleksander Aspel Nigol Andresenile saatnud Tartu ülikooli raamatukogust lugeda võetud Karl Marxi varasemaid teoseid (N. Andresen M. Oravale 13. III 1983). Aleksander Aspeli nimi leidub ka Nigol Andreseni eestvõttel 1935. aastal avaldatud koguteoses *Mihkel Martna 1860–1934* (Tallinn, 1935) leinajate hulgas. 31. mail 1936. aastal kirjutatud kirjas on Aleksander Aspel hilinenult tänanud Johannes Vares-Barbarust viimase poolt koguteoses *Ring Esimene* avaldatud artikli eest "Ideelisest vastutustundest loomingu",

mis elustas rohkem mõtteid kui ajakirjanduse vaikus laseks oletada. (A. Aspel J. Barbarusele 31. V 1936. — ERA, R-39, 1, 28, 100.)

Nigol Andresen on 1940. aastal kirjutatud soovitusel iseloomustanud Aleksander Aspelit sõnadega:

Oma läbikäimises oli ta tuntud kui tagasihoidlik, kuid seejuures radikaalne ja nõukogudesõbralik teadlane, kes tundis huvi eriti marksistlikule kirjandusteadusele. ([N. Andresen] A. Perovile 19. XII 1940. — ERA, R-14, 1, 933, 28.)

Nagu paljudele eesti demokraatlikust intelligentist, mõjus ka Aleksander Aspelile "kommunismi" areng N. Liidus eemaletõukavalt. Hiljem on ta kirjutanud *Kirjandusliku Orbiidi* ja sellele järgnenud perioodist:

Stalinism polnud siis veel selgunud. See hakkas selguma 1935. nda paiku ja päriselt Moskva enesepaljastusprotsessidega alates

1936-ndast ja 1937 aastast. André Gide'i "Retour de l'URSS" (1937) kinnitas juba avastunud lõhet inimliku ühiskondliku õigluse taotluse ja bürokraatse terrori vahel. (Kangro 1985: 214; siin ja edaspidi on Aleksander Aspeli kirju Bernard Kangrole tsiteeritud originaali kserokskoopia järgi.)⁸

(Järgneb)

⁸ Toon ära ka Aleksander Aspeli juhuluules reageeringu "Veljesto" päevikus Mihkel Toomse luuletusele "Võetagu tähele panna" (EAA, 1770, 1, 66, 129–131), mis kodanluse seisukohalt arvustas ilmselt 1. aprillil 1928. aastal "Vanemuises" toimunud "Elava Rahva Sõna" koosolekut (vt "Elav Rahva Sõna"... 1928). Aleksander Aspeli luuletas: "Ju jälle oled algatanud joru,/ Sa kodanlase kopitanud puru./ Mu meelest mahalyya kyps,/ Et julenud su pegasuse lyps/ Taas mõnita me haljast sotsi muru./ Kuid olgu see, ei mahalööc mind kisu/ Kus kõigil lihavõtte isu./ Sest laulgem nyid ja ikka kaa-a/ See "Illusioon" on meie hingemaa-a." (EAA, 1770, 1, 66, 131.)

ILUST

Albrecht Dürer

Tõlkinud Ain Kaalep

Ja on loomulik, et maalija, kelle hooleks antakse teha üks pilt, teeb sellesinatse nii ilusasti, kui tema oskab. Mis aga on ilu, seda ei tea mina mitte. Ometigi võtan mina siinpaigas ilust juttu teha: meie peame hoolet kandma sellesama eest, mida inimsoo eluaja jooksul suurem jagu on ilusaks pidanud.

Ja ükstakõik mis asja puudumine on viga. Nõnda et niihästi liiga palju kui ka liiga vähe rikub iga asja ära.

Ühte mõõtu asjad, üks teise kõrval, on ilusad, ja tarbetuma eest tuleb hoida. Aga tarvilikkus on suur osa ilust. Tuleb leida suurt ühemõõdulisust isemõõtu asjades. Aga et teada oleks, mis on tarbetu, siis: tarbetu on lonkamine ja veel palju niisarnast. Sellepärast ei ole lonkamine ja sellesarnane mitte ilus.

Ja selleks, et ilusat asja uurida, läheb igatahes üht head nõu vaja. Ju tuleb sedasinast nõutada nende käest, kes on head käsitöörihvas. Sellepärast et teiste õppimata inimeste eest on see niisama salajas nagu üks võõras keel. Aga seda võib teha igaüks, kellel mõni töö valmis, et ta näitab sedasinast mõnele lihtsale inimesele ja lasseb sellel otsust anda. See näeb harilikult nurjaläinut, aga head tema ära ei tunne. Kui sina nõndaviisi mõnd tätt kuuled, võid sina oma tööd sedamööda parandada. Ja ilul on mitmesuguseid iseviisisid ja aluspõhjasid. Kes

Van Schönheit. — Albrecht Dürer. *Schriften und Briefe*. Leipzig: Verlag Philipp Reclam jun., 1989, S. 144–146.

neid oma tööga tõestada suudab, seda peab lihtsalt uskuma. Sest see töö, milles mitte ühtegi viga ei ole, on ilus.

Ja see peaks käima niimoodi, et saaks öelda: kes iganes võtab oma peale kõik selle töö ja vaeva, millest edaspidi juttu tuleb, kulutagu palju aega, kuni üks ühtlane pilt valmis saab. Mismoodi peaks tegema see, kellel ühe tahvli peale tuleb panna kakssada asja, millest mitte kui üks teisega ühte sarna ei ole? Selle kohta ei arva mina mitte, et igaüks oma eluaega just pikendama peaks. Aga siia juurde kulub ära, mis ma edaspidi kirjutan, nii et sa seda õpid ja ka meelde jätad, et sa teadlik oleksid, kuidasmoodi asi olgu. Kui siis sinu käed sind vabalt tegutsema ja kiiret tööd tegema peaksid kiskuma, siis saab sul olema mõistust, mis õige silmamõõdu ja otstarbekohase kunsti läbi sinul palju eksida ei lase ja annab sulle jõudu sinu töös ja päästab sind suurtest eksitustest ja sinu maalimg tuleb alati niisugune, nagu õige on. Aga kui sinul õiget põhja ei ole, siis ei ole võimalik, et sa midagi head teeksid, olgu sul pealegi kui lahtised käed tahes.

Ja õige kunsti läbi saad sa oma töös palju söakam ja hakkajam olema kui ilma selleta.

Ja kui sina õppust saad, mis viisil üht inimesekuju mõõta, siis aitab see sind mistahes omadustega inimese puhul. Sest et on olemas palju inimeste kokkupanused [Kumplex], nagu sellest sulle võivad teadust anda arstid. Neidsinaseid kõiki võid sina mõõta nende viiside varal, mida edaspidi kirjeldatakse. Ja oleks vaja, et sina palju inimesi üles maaliksid ja neist kõikidest kõige ilusama võtaksid ja välja vooliksid ja ühe pildi sisse paneksid. Meie peame väga ette vaatama, et inetus oma jõuga ei punuks ennast ikka ja jälle meie töösse sisse. Ja see ei ole mitte võimalik, et sina saaksid teha ilusa pildi ükspäinis ühestainsamast inimesest. Sest seda ei ole olemas maa peal, kui ilus tema ka olgu. Ei ole ka mitte olemas ühtegi inimest maa peal, kes ütelda või teadust anda võiks, missugune on see kõige ilusam inimesekuju. Mitte keegi

peale Jumala ei oska ilu kohta otsust anda. Selle üle tuleb aru pidada, iga asja sisse tuleb seda panna [selle asja] omaduste järgi. Sest et me peame mõnedes asjadest ilusaks ühte asja, mõnes teises ei oleks see mitte ilus. Isemoodi asjadest, mis mõlemad ilusad on, ei ole kerge ära tunda, kumb on ilusam.

Ja kui palju osasid kokku panna, paljudest ilusatest inimestest, siis võib sellest saada midagi head.

Ja sina ei pea ka mitte arvama, et mina seda, mis järgnevas on kirjeldatud ja mõdetud, kangesti kiitma hakkaksin, nagu mina ka seda maha teha ei taha. Ei ole mina ka seda meelt, et sellest kõige halvemini arvatama peaks. See ei pea ju olema täpselt nõndamoodi ega mitte teisiti. Aga sina võid selle järgi teha niimoodi, nagu sinule meeldib. Ja sellepärast võtan ka mina edaspidi teed juhatada, mismoodi sa igat asja oma meelt mööda pöörata võid ja nõndaviisi parema töö välja mõtelda. Ometigi pean mina igat oma arvamist senikaua heaks, kuni selle asemel midagi tõepoolest paremat õpetatud ei ole.

Ja mõõtmise läbi võid sa kättesaadavaks teha igasuguse inimesekuju, tigateda või lahke, ehmatanu või lustilise, ja mismoodi iganes sul seda tarvis minema juhtuks.

ALBRECHT DÜRERI (1471–1528) erakordselt suur osa Euroopa renessansiaegses kujutavas kunstis (nii maalisis kui graafikas) on üldiselt teada. Tema tegelikult algab vaselõikekunsti viljelemine, niisiis uusaegsete graafiliste tehnikate hoogus areng — aluseks uusaja iseloomulikumaid leiutisi, nimelt trükkikunst.

Vaevalt on aga meie kunstihuvilistel, kui nad just spetsialistid pole, olnud võimalust tutvuda Düreriga kui teoreetikuga. Ometi on öeldud, et ta on esimene tõeline kunstiteoreetik põhjapool Alpe.

Kirjalik eneseväljendus kuulub Albrecht Düreri karakteristikasse lahutamatult. Ta jätkas isa alustatud perekonnakroonikat, pidas päevikut oma Madalmaade-reisi ajal, kirjutas huvitavaid kirju, tegi mitmesuguse sisuga fragmentaarseid märkmeid ja harrastas põgusalt värsikunsti. Keskkel kohal tema kirjanduslikus pärandis on aga kolm suurt raamatut: *Sirkli ja nurklauaga mõõtmise õpetus* (1525), *Linnade, losside ja alevite kindlustamise põhjalik õpetus* (1527) ja *Proportsiooniõpetus* (postuumselt, 1528). Tervet oma loome- ja mõttetöö kogemust ei jõudnud Dürer kirja panna, kuid selle põhijooned, rikkalikuma sisuga, kui mingi lühikommentaari seda edasi suudaks anda, tohiks olla aimatavad eespool tõlgitud lõigustki, mis on pärit viimati nimetatud raamatust.

Ain Kaalep

Albrecht Dürer. AUTOPTREE POISINA
(1484)

VÄITED JA ANTROOPSUSPRINTSIIP

John Leslie

Tõlkinud Tanel Tammet

I. ANTROOPSUSPRINTSIIP

1974. aastal formuleeris Brandon Carter antropusprintsibi — “see, mille täheldamist me võime loota, peab olema piiratud meie tähelepanemisvõimeliseks kohalolekuks tarvilike tingimustega”. Hoolimata sõnast “antropus” ei pidanud ta seda kehtivaks mitte ainult inimeste, vaid kõigi universumis leiduvate intelligentsete olendite kohta.

Antropusprintsiiip on ilmselgelt õige — täpselt samamoodi nagu printsiiip, et igal abielunaisel on mees. Sellegipoolest võib ta olla üpris oluline. Me ei tohiks kunagi unustada, et see koht ja aeg, mida meie jälgime, ja see universum, mida meie jälgime, võivad olla vägagi “erilised”. Võib-olla on peaaegu kõik kohad ja ajad sellised, milles vaatleja ei või eeldada oma kohalolu: kõik vaatlejad hukkuksid seal silmapilkselt. Samuti eksisteerib võib-olla väga palju “universumeid”, millest peaaegu ühessegi ei ilmu iialgi vaatlejaid (Leslie 1989, 1990).

Õeldes “palju universumeid”, mõtlevad kosmoloogid paljusid hiiglaslikke piirkondi. mis on suuremalt jaolt või

Tõlgitud käsikirjast “Predictions and the Anthropic Principle”.

isegi täielikult üksteisest eraldatud. Nad ei kasuta sõna "universum" tähenduses *üldse kõik, mis eksisteerib*.

Antroopsusprintsiiibi *nõrk* versioon seisneb tähelepanekus, et **meie poolt jälgitav koht ja aeg** peavad kahtlemata olema sellised, kus jälgija saab eksisteerida. Printsiiibi *tugev* versioon väidab, et **meie universum** peab, jällegi kahtlemata, olema selline universum, kus jälgija saab eksisteerida. *Nõrka* ja *tugevat* versiooni ei olegi nii lihtne eristada, sest vahel kutsub mõni teadlane tohutuid piirkondi "lihtsalt kohaks ja ajaks", kuna teine nimetab neid "universumiteks".

Mõned inimesed kasutavad mõistet *tugev antroopsusprintsiiip* väljendamaks ideed, et meie universum pidi tingimata jälgijaid sisaldama, näiteks seepärast, et Jumal soovis nende kohalolekut. Kuid midagi sellist Carter ei mõelnud.

Paljud teadlased kaebavad, et antroopsusprintsiiip ei väida mitte midagi.

Ma olen nõus, et see printsiiip — samuti nagu väide, et igal abielunaisel on mees, — **ei ütle iseenesest mitte midagi**. Aga ta võib vägagi oluliselt **julgustada** paljude väidete püstitamist. Ta võib meid julgustada omaks võtma teooriaid, mis peavad meie asukohta, aega või universumit "eriliseks" kõigi aegade, asukohtade ja universumite seas. Ta võib meid julgustada uskuma, et me jälgime ebatavalisi olukordi.

Kui antroopsusprintsiiip julgustab millegi väitmist, nimetan ma selliseid väiteid *antroopseteks väideteks*.

II. VARIEERUVAD FÜÜSIKALISED 'KONSTANDID'

Väga oluline antroopne väide on, et **eksisteerib palju erinevate omadustega universumeid**.

Seda väitma julgustab asjaolu, et meie universum paistab olevat "täpselt häälestatud" elusolendite tekita-

miseks. Kujutlege väikesi muutusi meie universumis — varase laialipaiskumise kiiruses, nelja peamise jõuvälja (gravitatsioon, elektromagnetism, tugev ja nõrk tuuma-interaktsioon) tugevuses, osakeste massides (prootoni mass, elektroni mass jne) ja muudeski omadustes. Õeldes, et meie universum on “täpselt häälestatud elusolendite tekitamiseks”, mõtleme, et kui need suurused oleksid pisutki teistsugused, siis ei oleks mitte mingisugused eluvormid saanud tekkida.

Kuidas seletada “täppishäälestust”? Levinud hüpoteesi järgi on paisumiskiirus, väljatugevused, osakeste massid ja teised suurused eri universumites suuresti varieeruvad. Uurijad saavad jälgida ainult selliseid universeid, kus kõik on elu tekkimiseks “täpselt õige”.

Ilmselt võib sellisel “antroopsel” seletusel olla edu vaid sel juhul, kui leidub füüsikalisi mehhanisme, mis tõepoolest loovad palju erinevaid universeid ja varieerivad nende omadusi. Pakutud on mitmesuguseid loomismehhanisme. Antroopse väite kohaselt **peab vähemalt ühe sellise mehhanismi olemasolu olema teaduslikult tõestatav.**

Ühe niisuguse mehhanismi on pakkunud John Wheeler. Ta oletas, et kosmos on igavesti ostsilleeruv: Suured Paugud vahelduvad Suurte Kollapsitega ja järgmiste Suurte Paukudega. Osakeste massid, jõuväljade tugevused ja paljud muud omadused varieeruvad juhuslikul viisil iga uue Paugu jaoks, mida võib vaadata kui “uue universumi sünni”.

Teistsuguse mehhanismi (mis mulle endale kõige rohkem meeldib) esitas Andrei Linde. See kombineerib paisumisteooriat juhuslike sümmeetriamurrangutega.

Kosmoloogide seas kaasajal levinud **paisumisteooria** ütleb, et Suure Paugu alghetkedel paisus kosmos tohutu kiirusega. Seetõttu on praegu teleskoopidest jälgitav ainult suure kosmose imeväike osa. Kui me seda osa

nimetaksime *meie universumiks*, võiksime öelda, et horisondi taga on veel miljardeid universumeid.

Sümmeetriamurrang leiab aset siis, kui üks kindel füüsikaline jõuväli ja üks kindlat tüüpi osake asendatakse paljude erinevate jõuväljade ja erinevate osakesetega — jõudude ja osakesetega, mis on justkui üksteise moonutatud peegelpildid.

Arvatakse, et sümmeetriamurranguid tekitavad **skalaarväljad** — väljad, mida on äärmiselt raske märgata, sest neil ei ole "suunda", nagu on näiteks magnetväljal, ja nende jõud on kõikjal siinpool meie horisonti täpselt sama tugev. Interaktsioonis skalaarsete väljadega muutuvad üldjuhul massita osakesed (nagu footonid) massiivseteks. Sel on omakorda mõju jõuväljade tugevusele, sest jõuvälju kannavad "kulleritest" osakesed. Sümmeetriamurrang on **juhuslik**, kui skalaarväljade erinevused universumites on juhuslikud. Füüsikutele on nüüd muidugi selge, miks olukord võiks tõepoolest selline olla.

Pange tähele, et "universumid" ei pruugi üksteisest täielikult eraldatud olla. Nad võiksid ääripidi üksteist puudutada, just nagu järvejää kristallid. Hiiglaslikud kosmosepiirkonnad võiksid üksteisest juhuslikul viisil erineda, umbes nii, nagu erinevad üksteisest jääkristallid. See annaks meile eriti selge põhjuse kõnelda neist ruumiosadest kui "eri universumitest".

Oletusele, et juhuslik sümmeetriamurrang on tõepoolest aset leidnud, võib paista tõsise vastuargumendina küsimus, et miks toimus see täpselt samamoodi igal pool kuni horisondini. Paisumisteooria annab sellele küsimusele vastuse. Iga väike piirkond, kus sümmeetriamurrang mingil viisil on toimunud, võis lihtsalt paisuda, kuni oli piisavalt suur selleks, et sisaldada kogu meie poolt praegu jälgitavat universumit.

Kõik see annab tuge antroopsele väitele, et **paisumisteooria** tunnistatakse õigeks.

III. ELU EELTINGIMUSED

Antroopsusprintsiiip julgustab väitma, et **intellektiga elu on raske tekitada**. Ka siis, kui selline elu tekib väga-väga harva, võiksid uurijad leida ennast ikkagi ainult niisugustest paikadest, aegadest ja universumitest, kus see on kord juba tekkinud!

Seetõttu võiksime julgelt väita, et **intellektiga elu tekkimine on harukordne, seda isegi ideaalselt elamiskõlblikes paikades**. Enamik elu tekkeks ideaalseid planeete, millel on näiteks piisavalt süsinikku ja vett ning sobivat tüüpi atmosfäär, ei pruugi kunagi sünnitada mõistusega olendeid, sest geneetilise koodi tekkimine on niivõrd ebatõenäoline. Nii et vähemasti kosmoselae-vade ehitamiseni leiavad vaatlejad end vaid neil taevakehadel, kus geneetiline kood juhtus tekkima.

Edasi võiksime julgelt väita, et **mingeid üliveidraid eluvorme** nagu avakosmoses ujuvad intellektiga pilved või Päikeses elavad "plasmobid" ei ole olemas. Nii veidrate eluvormide tekke võimatuse tõttu on elu teke veelgi harukordsem — meenutagem, et antroopsusprintsiiip julgustab meid oletama elu tekkimise ülimalt keerukust.

Fred Hoyle on esitanud mõned kuulsad antroopsed väited eeldusel, et elu peab rajanema süsinikul. Ta väitis, et **füüsikalised konstandid on "täpselt häälestatud" moel, mis hõlbustab süsiniku teket tähtede sisemuses**.

Hoyle'i ja süsiniku lugu illustreerib olulist üldist tähelepanekut. Kui me mõistame "antroopset" arutlusviisi — kui me mõistame, et efektid, mis on seotud selekteerimisega vaatlemisvõime põhjal, võivad aidata seletada, miks me näeme enda ümber elu võimaldavat olukorda —, siis see võib julgustada meid uskuma, et paljud asjad on elu tekitamiseks täpselt häälestatud.

Näiteks Stephen Hawking sai "antroopsest" mõtteviisist julgust uskuda, et **galaktikaid ei oleks saa-**

nud tekkida, kui universumi varane paisumiskiirus oleks kasvõi miljondiku võrra tegelikust erinevad. Hawking oletas, et eksisteerib palju erineva paisumiskiirusega universumeid. Elusolendid saavad jälgi-
da vaid täpselt õige kiirusega paisuvaid universumeid.

Näib, et elu võimalikkuseks peavad meie universumi taolistes universumites väga paljud asjad olema väga täpselt häälestatud. Võiksime öelda, et selline täppishäälestus on *antroopselt väidetav*.

Loetelu täppishäälestust vajavatest parameetritest sisaldab muu hulgas tõenäoliselt ka järgmisi:

1. Nähtava universumi ühtlus. Arvutuste järgi võiksid vaid üliharvad universumid olla nii ühtlased ja sujuvad kui meie universum. Kosmoloogid nimetavad seda "ühtluse probleemiks". Paisumine võiks asja selgitada, kuid näib siiski, et paisumine ise nõuab selleks erilist häälestust, ehk täpsusega umbes kümme astmes viiskümmend ühe vastu.

2. Nõrk tuumainteraktsioon. Selle parameetri täpne häälestus võimaldab universumil üldse vesinikku sisaldada ja tähtedel töötada elu võimaldaval viisil.

3. Tugev tuumainteraktsioon. Täpne häälestamine on vajalik, et leiduks piisavalt süsinikku, et tähed töötaksid parajas, elu võimaldavas tempos, ja et eksisteeriksid prootonid.

4. Gravitatsioon ja elektromagnetism. Nende kahe jõu tugevuse häälestus (täpsusega umbes kümme astmes nelikümmend) teeb võimalikuks Päikese-taoliste tähtede olemasolu. Väikesed muutused elektromagnetilise jõu tugevuses oleksid muutnud võimatuks aatomite olemasolu või teinud keemiliste reaktsioonide toimumise kohutavalt raskeks.

5. Mitmesuguste üliiraskete osakeste massid peavad samuti olema täpselt õiged. Vastasel korral oleks universum oma varases staadiumis toimunud aine—

antiaine kokkupõrgete tagajärjel koosnenud ainult valguskiirtest või mustadest aukudest.

6. **Elektroni mass** peab olema palju väiksem kui prootoni mass, et saaksid eksisteerida tahked ained ja keemilised reaktsioonid.

7. **Ülemise kvargi mass** peab olema täpselt häälestatud, vältimaks muutusi varem kirjeldatud skalaarsetes väljades, millest sõltub ka meie elusolemine.

Toodud nimekiri pole kaugeltki täielik. On avastatud palju konkreetseid täppishäälestuse võimalusi. On "antroopselt väidetav", et veelgi suurem hulk ootab alles avastamist.

IV. MITTE ÜLE HÄÄLESTADA

Kuigi antroopsusprintsiiip julgustab uskuma väga erinevat tüüpi parameetrite täppishäälestust, julgustab ta meid ka **eitama** enamat häälestatust, kui meie olemasoluks parajasti tarvis on.

See asjaolu on paljudele teooriatele tõsiseks komistuskiviks. Näiteks rikub see ära Ludwig Boltzmanni teooria, mille järgi me jälgime ennast kohas ja ajas, kus entroopia on madal ja ühtlasi kasvav, — sest kohas, kus entroopia ei kasva, ei saa olla ka vaatlejaid. Tolle teooria nõrkuseks on, et me täheldame **veelgi väiksemat** entroopiat, kui oleks hädapärast tarvis.

Hiljuti pakkus Steven Weinberg välja idee, et Einsteini *kosmoloogiline konstant*, mis on tõenäoliselt oluline universumi kasvukiiruse jaoks, võiks "antroopselt" põhjendatuna olla väga väike, kuid ainult tingimusel, et meie universum on lõputult paisuvat sorti. Vastasel korral nõuaks tema poolt pakutud antroopne seletus liiga täpset häälestatust.

V. INIMKONNA TULEVIK

Carteril on üpris rahutukstegev antroopsusprintsiiibil rajanev arutlus, mis julgustab väitma, et **inimkond sureb varsti välja** ja ei jätkagi olemasolu oma praeguses suuruses veel palju sajandeid ega kasva tohutuks, galaktikat koloniseerivaks inimhulgaks.

Carteri arvamust mööda saab näidata, et inimkonna kiire väljasuremise tõenäosust on pidevalt alahinnatud. Juhul kui keskkonna saastumine ja tuumasõjad meid praegu piisavalt ei hirmuta, peaksid nad meid hirmutama **pärast** Carteri mõttekäikudega tutvumist.

Nimetagem tema argumente *maailmalõpu argumentideks*. Carter on neid oma loengutes ja seminarides kaitsnud juba kümme aastat, kuid trükki on need toimetatud alles hiljuti, füüsik Nielsen ja minu enda poolt (Leslie 1992).

Maailmalõpu argumendid tuletavad meelde, et antroopsusprintsiiipi saab rakendada situatsioonides, kus elusolendid ennast **kõige tõenäolisemalt** leiavad. Üks järeldustest on see, et meil **pole** alust uskuda, et tingimustes, kus elu arenes väga paljudes eri piirkondades, oleks inimene olnud **kõige esimene**, kes jõudis kõrge intellektiastmeni, — sel juhul oleks meie olukord erakordselt ebatavaline ja ebatõenäoline.

Samuti, ütleb Carter, on teil ja minul alust tagasi lükata arvamus, et meie asukoht inimkoosluse ajaloos võiks olla **väga varajane**. Oleks veider, kui kõigist inimestest, kes kunagi elanud on ja edaspidi elavad, vaid üks tuhandest või üks tuhandest miljonist elaks nii varasel perioodil kui teie ja mina. Niisugusel juhul oleksime tõepoolest ülivarajased inimesed! Aga kui inimkond kestaks oma praeguses suuruses veel palju sajandeid, ja iseäranis, kui ta koloniseeriks kogu galaktika, siis oleksimegi me ülivarajased inimesed. Peaaegu kõik inimesed elaksid pärast meid.

Carteri arvates annab see piisavalt alust uskuda, et meie rass üpris varsti saastab hukatuslikult oma keskonna või laseb ennast tuumapommide või millegi muu abil pilbasteks. (Mõned füüsikud, näiteks John Ellis, Andrei Linde ja Marc Sher on arvanud, et suurte energiatega tehtavad eksperimendid võivad olla üliohtlikud, sest nad võiksid plahvatuslikult muuta skalaarseid välju.)

Pangem tähele, et isegi kui inimkond hukkuks juba täna, ei oleks me ikkagi kuigi **hilised** inimesed — umbes üks igast kümnest kunagi elanud inimesest on elus praegu.

Kirjandus

- Leslie, John 1989. *Universes*. London—New York: Routledge
Leslie, John (ed.) 1990. *Physical Cosmology and Philosophy*. New York: Macmillan
Leslie, John 1992. Time and the Anthropic Principle. — *Mind*, vol. 101, no. 3 (trükis)

EESTI MUINASUSUNDI HINGEFENOMENOLOOGIAST

III. Hingekujutlused Eesti kivi- aja arheoloogiaaineses

Tarmo Kulmar

1. MESOLIITIKUM

Keskmise kiviaja leide, mida võiks seostada usundiga, on Eesti alalt saadud väga vähe. Varamesoliitilisest Pulli asulast on leitud ilmselt ripatsitena kasutusel olnud skemaatiline loomakujuke ja loomahambaid (Jaanits, Lõugas, Laul, Tõnisson 1982: 30). Hilismesoliitikumist on oluline nimetada Tõrvalast leitud rästikukuju. See on nurgeline põdrasarve haru, mille üks ots on voolitud kiilukujuliseks ja meenutab maopead. Sarve kumeratele külgedele on pisikeste süvendpunktide abil kantud roomaja soomuseid meenutav muster. Kuju seljal kitsas lamedas vööndis kulgeb kolmekordne siksakjoon. Pea laiemale ossa on puuritud auk, mis lubab arvata, et kuju on asetsenud mingi vaia otsas. See kuju on unikaalne. Gorbunovost (Uural) on teada palju lihtsam, mustrita ning puust maokuju. Et samasuguseid väiksemaid luust maokujusid on nii Oleni saare (Karjala) kalmistu kui ka neoliitilise Tamula leidude seas, siis võib arvata, et puust maokujukesi valmistati meiegi aladel (Jaanits 1961: 22;

Algas 7. numbris.

Gurina 1956: 234). Žemaitiskest (Leedu) on leitud rästikut kujutav mustrita luukujuke, tõsi küll, neoliitilisest kihist, kuid Algirdas Girininkas tõmbab ka selle puhul paralleele Tõrvala rästikuga (Girininkas 1990: 97).

Karjalasse on alates VII aastatuhandest eKr saabunud, kui otsustada tulekivi-inventari järgi, Volga-Okaa aladelt proto-soomeugrilasi (Pankrušev 1978: 91–92). Et Tõrvala leid pärineb hilismesoliitikumist, siis võib oletada, et proto-soomeugrilasi oli jõudnud ka juba Eesti aladele. See muudaks maokujude etnilise päritolu veidi selgemaks. Pealegi näitavad Tamula ja ka lõunanaabrite leiud, et madu on edasi austatud neoliitikumiski. Oskar Loorits kinnitab, et maokultus oli olemas juba soomeugri algkeele ajastul (vähemalt IV aastatuhandel eKr). Hingeussi motiiv ja kodumao pidamine on hiljemgi üpris levinud olnud (Loorits 1949: 339jj). Wilhelm Wundt kasutab, nagu eespool nägime, terminit *Seelenschlange* (hingemadu). Leo Frobenius toob hingemao kajastusi maailma paljude rahvaste ürguskumustest (1898: 51jj). See kõik lubab arvata, et on kaks tõlgendusvõimalust. Ühelt poolt võiks olla tegemist maokujulise irdhinge kujutamisega. Aga *Freiseele*, hinge arengu hilise faasi eeldamine juba üleminekuajal mesoliitikumilt neoliitikumile tunduks ennatlik. Teiselt poolt võiks Tõrvala rästikukuju peasse puuritud auk ja arvamus, et seda kanti vaia otsas, kinnitada oletust, et tegu on tootemloomaga, mille puhul ei pea veel tingimata eeldama hingekujutelma. Seevastu Tamula, Žemaitiske ja teiste leiukohtade neoliitilisi maokujutisi võib pidada juba totemistlikeks irdhinge (hingelooma) kujudeks. Loomulikult ei tarvitse nud tootemloomaks olla ainult madu. Soome Rovaniemi Lehtojärvist on leitud mesoliitiline männipuust põdrapea, mida dateeritakse täppisteaduslike meetodite abil aastatega 5900 ± 170 eKr. Soomest on teisigi analoogilisi leide (Edgren 1984: 60).

Kunda kultuuril, nagu näitab tulekivi-inventari sarnasus, on olnud kontakte Põhja-Leedu mesoliitilise kul-

tuuriga (Rimantiene 1971: 175). Seda tõendavad ka Ida-Läti ja Lubāna järve äärsete asulate kaevamised (Loze 1988: 68). Loomahammasripatseid on leitud peale Pulli ka Kundast ja mujalt Eestist, neid on ka Läti ja Leedu vastava leiumaterjali hulgas (Girininkas 1990: 92–94, 124–126). Kõige tõenäolisemalt on nii nende ripatsite kui ka Pulli ripatskujukese puhul tegu maagiliste, totemistlike fetišitega. Neile võidi omistada ka elujõu kui hingekujutelma varasema astme omadusi, kindlasti aga on veel vara rääkida *Freiseele*-omadustest.

Narva asula I mesoliitilisest kihist on leitud lapsehaud. Väga halvasti säilinud luud asetsesid kividel, nii et kolju oli pinnase raskuse all purunenud. Samas lähedal oli põdrahambast ripats, ilmselt amulett. Luudest 20 cm kõrgemal asetsesid mõned horisontaalsed paeplaadid, mis võisid olla pandud haua kattedeks (Jaaniits, Lõugas, Laul, Tõnisson 1982: 45). Et rohkem mesoliitilisi matuseid ei ole Eestist leitud, siis on materjali tõsisemate järelduste tegemiseks liiga vähe. Selge on vaid see, et IV aastatuhandel eKr (Narva I kihi dateering) maeti surnuid kindlasti maasse. VI aastatuhande keskpaiga alumise mesoliitilise kihi kohta, kust leiti samuti mõningaid luud, ei saa seda nii kindlalt väita, sest materjali on säilinud liiga vähe. Haua katmine paeplaatidega viib aga paratamatult mõttele surnu võimaliku naasmise uskumisest.

Zvejnieki matusepaik Lätis on suurimaid kiviaja kalmistuid Põhja-Euroopas, mida on kasutatud V aastatuhandest (hilismesoliitikum) kuni II aastatuhandeni (hilisneoliitikum) eKr. Sealt on teada vaid üks keskmesoliitiline matus — mitte kalmistult, vaid Zvejnieki II asulast (VII–VI at eKr). Hilismesoliitilised matused paiknevad 1 meetri sügavuses. Haudades on palju ookrit. Luustikud on enamasti seliliasendis välja sirutatud, harvem kõhuli või küljeli, eri suundades. Äratab tähelepanu, et vähemalt viis luustikku olid olnud kinni seotud. Hauapanuste hulgas on looma- ja inimhammasripatseid,

tõenäoliselt ohverdamisest pärit linnuluid, tulekiviriistu. Tõrvala ja Narva mesoliitilise kihiga seob Zvejnieki matuseid ühine odaotsatüüp (Zagorskis 1987: 124–125). Ka Zvejnieki puhul viib matmiskombestik, seekord küll harva esinenud matmine kõhuli ja viiel juhul laipade kinnisidumine, mõttele preanimistlikest kujutelmadest mesoliitikumis.

Hauapanused ja ooker on matmiskombestikus tuntud kõige vanematest aegadest. Ilmselt on ooker vaadeldaval ajajärgul algselt sümboliseerinud animatistlikku väge, perioodi lõpupoole aga animistlikku elujõudu. Hilisemal ajal — neoliitikumis ja pronksiajal — on ooker tähistanud peale *Körperseele* usutavasti juba puhastavat tuld ja isegi päikest (Girininkas 1990: 101). Niisiis lubavad hauapanused ja matmiskombed üpris suure tõenäosusega oletada uskumist surmajärgsesse elusse esialgu preanimistlikus, seejärel animistlikus tähenduses. Püügi- ja tööriistu, samuti maagilisi kaitsevahendeid pidi tarvis minema nii “elaval surnul” kui ka surnu hingel.

2. NEOLIITIKUMI VARAJASEM JÄRK

Selle perioodi tähtsaimateks materiaalse kultuuri tunnusjoonteks on varaneoliitiline narva tüüpi keraamika, tüüpiline kammkeraamika ja osalt hiline kammkeraamika.

Savinõude ornamenteerimine oli väga tavaline ja ilmselt koguni kohustuslik. Ornamentide tähendus ei ole selge, kuigi võib arvata, et siingi on tegemist usukujutelmadega. Wilhelm Wundt väidab, et keraamikaornament, primitiivne stilisatsioon ja tätoveeringud kuuluvad kultusliku ehiskunsti valdkonda, mille tähendus oli maagiline ja usundiline, ent ühtlasi võib-olla ka esteetiline (Wundt 1923: 121, 233). Samasuguseid märke nagu neoliitilisel keraamikal, leidub ka savist inimkujukestel. Mõnikord on savinõudel kujutatud veelinde, milleks on kasutatud stampe. Leidub ka inimfiguure (Jaanits 1961: 41–42). Pardimotiivi ja punktiirsete

inimkujutistega leide on avastatud Lubāna neoliitilistest asulatest (Loze 1988: 69–71) — keraamika stampimiseks kasutatud ripats Oleni saare neoliitiliste matuste juurest (Gurina 1956: 157). Ida-Euroopa metsavööndi loodeosas on kammkeraamikaornamendina levinud lindudest part, hani, luik; loomadest karu, põder, põhjapõder, hirv, madu, kalu; inimene; geomeetrisest kujunditest kriips, punktiir, horisontaalne või vertikaalne siksak, ruut, romb, kolmnurk, siseristiga ruut, ring, päikese- ja kuumärke (Gurina 1961: 151). Eesti aladelt on leitud kaks linnukujulise fragmendiga keraamikakildu. Enamasti on Eesti kammkeraamikal geomeetriseline ornament, millele võib leida analoogiaid Läti Särnate (Vankina 1970: 146), samuti Leedu Žemaitiske ja Kretuonase kammkeraamikalt (Girininkas 1990: 93–95). Narva tüüpi keraamikal on ühisjooni Lubāna, Särnate, Leedu Sventoji, Viiburi ja Lõuna-Soome varajase kammkeraamikaga (Jaanits 1984: 17–18). Eri-nevalt mitme lokaalvariandiga narva tüüpi keraamikast (Girininkas 1985: 133) ilmus tüüpiline kammkeraamika küllaltki ulatuslikule territooriumile üsna ühesugusena. Hilises kammkeraamikas hakkavad taas avalduma eri kujud, mis suuresti kattuvad varajase kammkeraamika rühmadega (Jaanits, Lõugas, Laul, Tõnisson 1982: 75–77). Richard Indreko sõnul ei tohi kammkeraamika puhul Uurali-suunda üle tähtsustada. Varajane kammkeraamika Eesti aladel ja lähipiirkondades on Uurali alade omast üsnagi erinev. Kui Kunda kultuuri ja Volga-Okaa mesoliitilise ainekliku vahel võib täheldada sümptomeid, siis varajase kammkeraamika puhul see sümptom kaob ja muutub taas märgatavaks alles tüüpilises kammkeraamikas (Indreko 1964: 260–265). Igal juhul on Eesti ja naabermaade neoliitilises materjalis väga palju ühist, mis lubab kogu Ida-Baltikumit ja selle lähialasid vaadelda ühtse kultuuripiirkonnana, kus esineb vaid lokaal erinevusi.

Asulatest ja haudadest leitud kultusliku iseloomuga esemetest tuleb nimetada luust ja merevaigust ripatsiid, mida on kantud peamiselt kehakatete küljes. Nende seas on läbipuuritud juureosaga loomahambaid, eriti kiskjaliste kihvu, peentest lindude toruluudest rõngaid ja toruhelmeid. Nugise ja saarma lõualuid on kantud koos hammastega. Merevaigust ripatsiid on plaatjad ning trapetsi-, kolmnurga- või nõõbikujulised (Jaanits, Lõugas, Laul, Tõnisson 1982: 96). Koos ripatsiidite senise maagilise, fetišistliku ja animatistliku tähendusega on neoliitikumis ilmselt üha enam hakanud levima nende käsitlemine hinge-esemetena, mis on eeldanud kõigepealt ettekujutust individuaalsest elujõust (*Körperseele*), seejärel aga juba irdhingest kui *Freiseele* varasemast faasist. James Frazer näitab, et hinge on samastatud mingi kaaskantava või hästi peidetava esemega. Kui keegi suri, siis võis keegi teine olla hinge-eset kahjustanud või selle varastanud. Hinge-eseme uskumus on ühelt poolt seotud fetišistliku maagiaga, teiselt poolt võib jällegi leida paralleele totemistlikku algupära hingeloomauskumustega (Frazer 1986: 624jj). Hingeloom omakorda on irdhingena *Freiseele* tunnuseks.

Eesti merevaikripatsiidid on sarnased Läti ja Leedu neoliitiliste ripatsiiditega, mis lubab näha paralleele ka toonastes uskumustes (Girininkas 1990: 92–94; Zagorskis 1987: 126).

Rohkesti on leitud luust ja merevaigust looma- ja linnukujukesi. Tüüpilise kammkeraamikaegse Valma asulakoha juurest leitud hauast, kuhu olid maetud mees ja naine, saadi luust kopra- ja merevaigust metsseakujuke. Et need leiti koljude kõrvalt, siis olid nad ilmselt kinnitatud peakatte külge. Hilise kammkeraamikaegsest Tamula asulast ja haudadest on leitud skulptuurseid plaatripatsiidid väga arvukalt: merevaigust karukujuke, luust metssiga, mao- ja linnukujukesi. Mõnikord on nad noa- või labidakujulise luueseme jätkuks. Võimalik, et tegu on omaaegsete ehtenõeltega, millel oli

kultuslik otstarve, nagu arvab Lembit Jaanits, või jällegi savinõude ilustamiseks mõeldud riistadega. Looma- ja linnukujulised ripatsid on asetsenud haudades tavaliselt kas luustiku rinnal, kolju all, kolju kõrval või kaelaluude juures. Ilmselt kinnitati ripatsid kehakatte külge või riputati nööriga kaela või asetati rinnale. Tamula ripatsid on analoogilised Läti Rinnukalnsi neoliitilise asula materjaliga (Jaanits 1961: 26–32). Leedu alalt meenutab Tamula leiuvainest Kretuonase kuue matuse panusematerjal (Girininkas, Česnis 1985: 14).

Harvem on leitud savist looma- ja linnukujukesi, needki üsna katkendlikud. Neid ei ole kantud ripatsitena. Tuntumatest nimetatagu istuvat karupoega Valma asulast, 2 linnu- ja 1 loomakuju katkendit Lommi asulast Narva jõest ida pool (Jaanits 1961: 25). Riiigiküla III ja Villa asulast on leitud kaks luust ja sarvest põdrapead, mis olid nähtavasti kinnitatud puust varre otsa (Jaanits, Lõugas, Laul, Tõnisson 1982: 96). Ka Soomest on teada hulk tüüpilise kammkeraamika aegseid savist hülge-, karu- ja seakujukesi (Luopioiste Hietaniemi), samuti kivist karu- ja põdrapäid (Espoo, Kaks Kerrasta, Paltamo jt) (Edgren 1984: 60–61).

Tamulast on leitud ka hulk inimkujulisi plaatripatsikatkendeid. Võrreldes linnu- ja loomakujutistega on nad isegi detailsemad, kuid palju stiliseeritumad ja skeemaatilisemad. On leitud ka viis inimkujulist luuripatsit. Merevaigust inimkujulised ripatsid on tuntud eriti Leedust ja Kura säarelt (Jaanits 1961: 32–34).

Savist inimkujukesi on saadud vähe, needki säilinud katkenditena: kolm katket Akali asulast, selle hästi säilinud analoog Lätist Purciemsist, mõned ka Laadoga äärest ja Lõuna-Soomest (Jaanits 1959: 273–274), näiteks Räsälä Pitkäjärvelt, Luopioiste Hietaniemilt ja mujalt (Edgren 1984: 58–59).

Rohkesti mao-, põdra- ja inimkujulisi ripatseid ja skulptuurikesi on saadud 170 matust sisaldanud Oleni

saare kalmistust (Gurina 1956: 153–157). Ka Lubāna nõo asulatest, mille kammkeraamikas on esindatud kogu varajasem neoliitikum, on pärit savist looma-, linnu- ja inimkujakesi, samuti väikesi luu- ja sarvripatseid, mis sarnanevad nii Riigiküla I, Valma kui ka Tamula leidudega (Loze 1988: 70–72, 105).

Tähelepanuväärseks arheoloogiliseks usundimaterjaliks tuleb pidada suuri puukujusid. Sajandi esimesest poolest on neid teada Uuralist, samuti Soomest (Pohjankuru "puujumal"), hiljem ka Läti Särnatest ja Leedu Šventojist. Mõnel juhul kujutatakse kogu keha, kuid vahel saab eristada vaid nägu. Nagu inimkujuliste ripatsite ja saviskulptuuride puhul, võib ka nende puhul täheldada suurt tinglikkust ja hoidumist täpsusest (Jaanits 1961: 20–21; Edgren 1984: 63). Särnate puuiidol on püsti seisnud erilises kultuspaigas kolde ees; ta on dateeritud hilise kammkeraamika kihi materjali abil (Vankina 1970: 103).

Usundilooliselt pärinevad iidolid ajastust, kus arvatavasti ei saa veel tegemist olla jumalamõistega. Teatava ettevaatusega võib neid pidada antropomorfsete loodusvaimude kujutisteks — eriti hilisemaid kujusid. Kindlalt võib neid küll eeldada hilisneoliitikumist. Tõenäolisem on, et iidolid väljendavad *Körperseele* hilisemat arengufaasi — teisikut ehk kuju. See tähendaks, et kujutatud oli teatud konkreetset, ilmselt kardetud ja mõjuvõimsat inimest, kelle teisikut tuli aeg-ajalt andidega lepitada.

Eesti neoliitikumi esimese perioodi matused pärinevad enamasti asulatest. Matmisviisilt on nad väga lähedased väljastpoolt Baltikumi tuntud hilispaleoliitilistele haudadele. Narva-Riigiküla I asulast on teada täiskasvanud mehe ja väikese lapse matus. Nad olid maetud elamusse leaseme lähedusse (Jaanits 1961: 59). Valma asula loodeservast, paari meetri kauguselt leasemest leiti keskealise mehe ja noore naise kaksikmatus. Luustikud lebasid selili, käed väljasirutatult kõrval, mees pea-

ga läände, naine itta. Asula kaguosas oli veel halvasti säilinud lapsematus. Asula keskosas paiknes leeaseme all rituaalne "karumatus", mis annab ilmselt tunnistust totemistlike kujutelmade edasikestmisest. Tamula asulast on leitud üle 20 haua. Need asusid kultuurikihi alaosas või vahetult selle all. Luustikud lebasid selili, jalad välja sirutatud. Mitme haua põhja oli laotud okstest või kasetohust ase, mõnel haulal oli pätsiosa kõrgem või oli pea all olnud puuront. Ühes panuserohkes hauas oli surnu mõlemasse kätte asetatud spookure tiivaluu. Seitse luustikku oli konksus jalgadega. Üks surnu oli kägardatult asetatud kasetohust torbikusse. Viimati kirjeldatud matused pärinevad tõenäoliselt asula hilisemast järgust, millele osutab nende leidmine ülalpoolsemast kihist. Ka panuseid oli neis matustes vähem, mõnes puudusid sootuks. Enamik haudu paiknes 2–4 kaupa lähestikku ja tihti leeaseme läheduses. Kui nimetatud seitse hauda välja arvata, siis oli panuseid rohkesti — peale ülalkirjeldatud ripatsite leiti kiviriistu ja töötlemata looma- või linnuluid (Jaaniits, Lõugas, Laul, Tõnisson 1982: 69–70, 82). Leedu Kretuonase asulatest on leitud kuus selili-asendis surnut, kes olid maetud suunaga loodesse, harvemini kagusse või edelasse. Ühe luustiku jalad olid põlvist kõverdatud. Matmiskombestik ja leiumaterjal sarnaneb Narva I ja III, Tamula ja Valma omaga (Girininkas 1990: 98–100). Vaadeldava ajajärgu Eesti ja Läti Zvejnieki matuste vahel on sarnaseid jooni vähem (Zagorskis 1987: 125–126).

Tundub, et asulatesse matmise komme oli sel perioodil võrdlemisi levinud. Ent suurem osa surnutest tundub olevat maetud siiski mujale, väljapoole asulaid. Selliseid leide on näiteks Kõljalast Saaremaalt, Külasemast Muhus, Kivisaarest Võrtsjärve ääres. Valdav oli seliliasend, Kõljalas on kasutatud ookrit. Pea suund varieerub (Jaaniits, Lõugas, Laul, Tõnisson 1982: 99–100).

Nagu näitab Narva asula kihtide uurimine, võib hilisemesoliitikumi ja varaneoliitikumi vahel tuvastada kul-

tuurilise järjepidevuse. Narvas on kolm mesoliitilist kihti. V aastatuhande lõppu eKr dateeritud aines sarnaneb mujalt Eestist leitud varasema mesoliitikumi materjaliga. Ülemise mesoliitilise kihi (IV aastatuhande II pool eKr) materjal sarnaneb teiste narva tüüpi asulate omaga, ent puudub veel keraamika. Alumises neoliitilises kihis on juba narva tüüpi keraamika (Jaanits 1966: 119–122). Keraamikat võib pidada Eesti alade esimeseks teadaolevaks kultuurilaenuks mujalt. See asjaolu lubab arvata, et keraamika ilmumine ja sellega kaasnenud kontaktid võõrastega pidid tähendama ka muutusi usundis. Nagu näitab sõnavara ajaloo materjal, võis üleminek animatismilt animismile, mis valitses tohutul alal Baltikumist Uuraliteni, toimuda mesoliitikumi jooksul. Osalt jätkusid animatistlikud kujutelmad muidugi ka neoliitikumis, rääkimata totemismi edasikestmisest. Viimast võiks tõendada suure hulga looma- ja linnukujuliste ripatsite leidmine haudadest; eriti põdrapeakujud, mida sai teiba külge kinnitada, kõnelevad totemismi kestmisest. Vaadeldaval perioodil on alguse saanud savist linnu-, looma- ja inimkujukeste valmistamine. Kuju ehk teisik seondub aga eriti inimese puhul *Körperseele* hilisema faasi — isega. Kahtlemata kasutati kujukesi ka imitatsiooni-jahimaagilistel eesmärkidel või nõidumisel. Jahimaagiaga tunduvad seotud olevat paljud Äänisjärve idakalda neoliitilised kaljujoonised, need aga on omaette teema.

Tõenäoliselt keskneoliitikumi või isegi veidi varasemas aega langeb *Freiseele*-kujutelma tekkimine. Selle poolt räägivad haudadest leitud linnu- ja loomakujulised ripatsid, mis võivad kujutada irdhingi — hingeloomi. Üldse tundub, et hingelooma mõistel on kaks allikat: ühelt poolt totemistlikud kujutelmad ja teiselt poolt elujõu mõiste kujunemine irdhingeks. Ühest Tamula hauast leitud sookuretiivad surnu käes viitavad oletatavasti juba kujutlusele siirdhingest. Rohked vee-

linnukujude leiud võivad viidata kahele asjaolule: esiteks osutaks see veelindtootemist lähtunud hingelinna kujutelmale, teiseks aga loomakultusele (teriolaatriale) kui religioonile. Ent juba Wundt hoiatab, et kultusele n-õ pärisreligiooni mõttes alumist ajapiiri otsides tuleb väga ettevaatlik olla (Wundt 1920: 157). Tõepoolest, jumaluse mõiste olemasolu keskneoliitikumis tundub väheusutav, sest paistavad puuduvad mitmed usundifenomenoloogilised vaheastmed. Seega tuleks jääda esimese võimaluse — hingelinna juurde, millel on tihe side lindtootemiga. Maokujukestest kui hingeussidest oli juttu juba eespool. Need tunnusjooned näitavad, et neoliitikumi esimese poole uskumustes puutume kokku arenenud animismiga selle eri arengufaasides või esinevormides.

On loomulik, et matusekombestikis mesoliitikumi omaga võrreldes nimetamisväärsed muutusi ei ole. Piirkonniti on erinev ookri kasutamine, enamasti on maetud väljasirutatult seliliasendis, varieerub laiba suund ilmakaariti. Võib leida mõningaid surnukartusele osutavaid märke. Tõenäoliselt maeti leaseme lähedusse põranda alla just mõjukamaid surnuid ja elamu võidi seejärel tabuks kuulutatuna maha jätta. Mõte naasmise takistamisest tekib Tamula kasetohtu mähitud surnu puhul. Okste vms asetamine haua põhja otsekui viitaks sellele, et surnu keha arvati magavat. Üpris usutavasti on sel ajajärgul käibel olnud üheaegselt ettekujutused “elavast laibast”, elujõust ja irdhingest või koguni siirdhingest.

3. NEOLIITIKUMI HILISEM JÄRK

Selle perioodi algust Eesti aladel tähistab nöörikeramika ja lihvitud silmaga kivikirveste ilmumine, millega koos hakkab levima koduloomade pidamine ja algeline maaviljelus. Need nähtused toodi sisse uute, senistele asukatele etniliselt võõraste hõimude poolt. Nagu näitab leiumaterjal, kasutas kohalik elanikkond edasi hilist kammkeramikat ja hiljem varajast tekstiilkeramikat.

Mõlema etnose pikaajaline segunemine on neoliitikumi hilisjärgu olulisemaid protsesse, millega on seotud viljelusmajanduse areng Eesti aladel. Paraku on meil selle ajastu kohta vähe andmeid.

Nöörkeraamika oli võrdlemisi konservatiivne, säilitades nõu kuju koos ornamendiga küllaltki kaua ühesugusena. Varasema nöörkeraamika nõud on ilustatud kuuseoksaornamendiga või peente horisontaalsete nöörivajutistega, hilisemad nõud on jämedama ja hõredama nöörijalg- või kuuseoksaornamendiga, hiline nöörkeraamika on hoopis nöörijälgedeta, selle asemel on ümber nõu kaelaosa jämedad sooned või vaod, kuuseoksaornamenti esineb harva. Varajases tekstiilikeraamikas, mida Eestis on leitud kõige rohkem Akali ja Kullamäe asulatest ja mille päritolu ei ole selge, on ornament saadud jämeda riidekoe vajutamise teel vastu nõu välispinda (Jaanits, Lõugas, Laul, Tõnisson 1982: 108–111, 117–118). Nagu kammkeraamika puhul, nii ei ole võimalik ka nöör- ega tekstiilikeraamika ornamendi usundilise tähenduse kohta midagi väita.

Venekirvekultuur on esindatud peamiselt juhuleidude ja kalmistutega. Asulakohtadest on leitud vaid mõningane hulk nöörkeraamikat, mis näitab, et seal on elanud ka venekirvekultuuri esindajaid. Kirde-Eestist Sope kalmistust on leitud kokku seitse luustikku. Hauapanuseid oli väga vähe, matused asetsevad üpris lähedal maapinnale. Üks luustik oli istuvas asendis, teine tugevasti kägardatud, põlved vastu keha surutud, pea suunatud lõuna-kagusse. Kolmas luustik oli paremal küljel, põlved kõverdunud, üks käsi pea all, teine kehal, pea suunatud loodesse. Jalutsis oli tal peaaegu terve savinõu, luunaaskel ja karbikoda, õla alla oli paigutatud ümaraid kivikesi. Ardu kalmistust leiti ainult kaks luustikku. Need asetsevad sügavamal. Mõlemad meheluustikud lebasid vasakul küljel, pead suunatud põhja, põlved konksus, käed pea all. Panusteks olid luu- ja tulekiviesemed, ühes hauas ka venekujuline kivi kirves ja purunenud savinõu killud.

Teistest haudadest on leitud ka kitse-, lamba-, sea- või veiseluid. Kalmistuid on teada Eestis paarikümnest kohast (Jaanits, Lõugas, Laul, Tõnisson 1982: 103–105).

Rohkesti võrdlusmaterjali on saadud naaberaladelt.

Soomes paiknevad venekirvekultuuri asulad sealsamas kus kammkeraamikakultuuri asuladki. See sunnib arvama, et mõlema etnilise rühmituse asulad olid küllaltki kattuvad ja et oli kujunenud segarahvastik (Edgren 1984: 76).

Ida-Läti Lubāna nōo hilisneoliitiliste asulate nōorkeraamika ja muu leiumaterjal sarnaneb nii Eesti kui ka Läti Sārnate, Leedu Šventoji ja Soome Eknāsi leiukohtade vastava ainesega. Hilisneoliitikumi matused on Lubānast leitud 61. Kammkeraamikakultuuri surnud on tavaliselt selili ja välja sirutatud, pea suunatud põhja, lõunasse, kirdesse või edelasse. Istuvas asendis surnud on enamasti venekirvekultuurist. Seda tõendab ka antropoloogiline analüüs. Kvāpani asulast avastati kaks venekirvekultuuri matust, kus laibad on olnud kāgarasendis kinni seotud (Loze 1979: 48–53; 109–111).

Läti Zvejnieki kalmistu venekirvekultuuri iseloomustavad kāgarmatused. Nad on ookrita, suunaga lõunasse või põhja. Haudades leidis nōorkeraamikat. Ühel luustikul asetses õlgade all kivi. Need matused pärinevad II aastatuhande I poolest eKr (Zagorskis 1987: 126).

Leedu Duonkalnsi hilisneoliitilisse matusespaika oli maetud põhiliselt selili, põlved konksus, 2 luustikku lebas paremal küljel. Iseāranis huvitav oli matus, mida Algirdas Butrimas peab šamaani ja preestri omaks: surnu pead kaunistasid amulethammastest pärjad, amulettidega olid kaetud olnud ka suu, silmad, nina ja kõrvad. Keha kattis punane ooker, amulette asetses ka jalgadel. Luustik oli asetatud selili. Kõrvalt leiti naisematus. Mehe rinnaosast põhja pool avastati ookriga täidetud auk, mis ilmselt oli imiteerinud kollet. Amuletid olid põdra ja metssea löikehammastest. Tähelepanu äratav just ook-

ri suur hulk — surnul pidi olema olnud iseäraline side tulega või peeti teda vägevaks teadmameheks, kelle elujõud äratas aukartust. Asulast leiti nii hilise nöörieraamika kui ka hilise narva tüüpi keraamika kilde. Uurija peab matust siiski hilisneoliitiliseks, kuigi materjal võimaldaks oletada kuulumist ka kammkeraamikakultuuri (Butrimas 1985: 63–64).

Leedus Kretuonases otseselt nöörieraamikakultuuri matuseid ilmselt ei ole. Küll aga pakuvad huvi sealsest asulast leitud luunõelad, mille analooge on leitud ka Ardust (Girininkas 1990: 94).

Särnate asulast Lätis lisandub huvitav detail: kihist, kus esines ka nöörieraamikat, leiti puust fallos diametriga 7 cm ja pikkusega 23 cm (Vankina 1970: 104). See viitab kõige ilmsemalt viljakususkumustele, mis olid viljelusmajandusega tegelevatel nöörieraamika hõimudel kindlasti levinud.

Antud materjal lubab arvata, et esiteks kestavad hilisneoliitikumis edasi animistlikud tõekspidamised. Teiseks lisanduvad viljelusmajandusega seotud uskumused: viljakuskultus ja inimkujuliste loodusvaimude austamine. Need nähtused iseloomustavad animismi hilisemat järku. Muutusi tekib ka matmiskombestikus. Endiselt säilib laibamatus, kuid tundub, et inimene on oma surnutega endistviisi kimpus, otsides võimalusi, kuidas end nende naasmise eest kaitsta. Varieerub endiselt laiba asend, suund ilmakaarte suhtes ja matmissügavus. Haudadesse on kaasa pandud savinõusid — surnu tuli varustada hinnalise ja vajalikuga. Nüüd kardetakse küll pigem surnu hinge, nagu on animismile iseloomulik, kuid Kvāpani kinniseotud luustike põhjal võib väita, et on kardetud ka surnu enda hauast välja tulekut — hirm “elava laiba” ees ei ole kadunud.

Esiajaloo järgmisel perioodil, varasel metalliajal ilmuv põletusmatus sunnib arvama, et see ürgne preanimistlik uskumus veelgi enam taandub. Vene arheoloog Leonid Stankevitsi väitel, kes samuti tunnistab “elava

laiba" uskumuste püsimist, on Ida-Euroopa metsavööndi matmisuskumused kujunenud järgmiselt: mesoliitikumis võitlesid inimteadvuses ühelt poolt hirm "elava laiba" ees ja teiselt poolt soov teha talle edasine "elu" võimalikult mugavaks; neoliitikumis muutus valitsevaks arusaam surnu hinge pikast teekonnast teise ilma, mistõttu ta peab aktiivselt liikuda saama (laip tuleb vabalt välja sirutada); hilisneoliitikumis ja varasel metalliajal leiti taas, et kuigi hing on aktiivne, tuleks ka laipa karta ja takistada teda naasmast (kinnisidumine, põletusmatuse leiutamine) (Stankevitsš 1981: 11).

4. KOKKUVÕTE

Arheoloogiline leiumaterjal ja matmiskombestik lubavad arvata, et Eesti kiviaja uskumustes ja ühtlasi ka hingekujutluste arengus võib eristada kaht üleminekujärku.

Esimene üleminek — animatismilt animismile — toimus mesoliitikumis. Totemism eksisteeris ikka veel pigem mütoloogilise faasi kui usundina — kujutlusena sümpaatialoomast kui sugulasest (Wundt 1920: 327jj). Matmiskombestik ei räägi vastu uskumusele "elavast laibast". Ilmselt valitses veel valdavalt animatistlik maailmapilt. Muidugi ei ole välistatud ka juba kujutlus elujõu diferentseerumisest — hingeusu varajasemad astmed.

Neoliitilist kammkeraamikakultuuri iseloomustas tõenäoliselt klassikaliselt animistlik maailmapilt ja totemismi usundiline faas. "Elava laiba" uskumus tundub olevat taandunud, nagu näitavad matmiskombed.

Hilisneoliitikum tõi kaasa ajalisel lühema üleminekuperioodi animismilt varajasele jumalusteusule: on ilmunud viljakususkumustele osutavad märgid, usutavasti juba varem diferentseerunud loodusvaimud antropomorfeeruvad. Matmiskombestik kõneleb võrreldes neoliitikumi varasema perioodiga mõneti ilmekamalt "elava laiba" uskumuste säilimisest või koguni taasilmumisest.

Ükski neist usundi- ja hingefenomenoloogilistest tunnusjoontest ei hääbu lõplikult. Ühel või teisel kujul on neid eesti rahvausundipärimustes fikseeritud lähiminevikuski.

Kirjandus

- Ariste, Paul 1981. *Keelekontaktid*. Tallinn: Valgus
- Arbman, Ernst 1927. *Untersuchungen zur primitiven Seelenvorstellungen mit besonderer Rücksicht auf Indien*. Bd. I. — *Le Monde Oriental*, 20. Uppsala
- Beifeldt, Oskar 1928. Surnute põletamine muistses Eestis. (Auhinnatöö.) Tartu Ülikool
- Bendann, Edward 1969. *Death Customs*. London: Heinemann
- Brinkmann-Möller, E. 1956. *Mensch und Welt: Kunst und Leben*. Affoltern am Albis
- Butrimas 1985 = Бутримас Альгирдас. Дуонкалнс поселение: Жертвенное место и могильник позднего неолита. — *Lietuvos Archeologija*, 4. Vilnius: Mokslas, c. 25–66
- Clemen, Carl 1920. *Das Leben nach dem Tode im Glauben der Menschheit* Leipzig: Teubner
- Edgren, Torsten 1984. Kivikausi. — *Suomen historia*, 1. Helsinki: Weilin-Göös
- Eisen, Matthias Johan 1897. *Kodukäijad*. Narva: R. Põderi raamatukaupluse kuluga
- Eisen, Matthias Johan 1919. *Eesti mütoloogia*. Tartu: Eestimaa Kooliõpetajate Vastastikuse Abiandmise Seltsi Kirjastus
- Eisen, Matthias Johan 1922. *Luupainaja*. Tallinn: Kool
- Eisen, Matthias Johan 1926. *Eesti vana usk*. (Eesti Kirjanduse Seltsi Toimetised, 21.) Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus
- Frazier 1986 = Фрэйзер Джеймс. *Золотая ветвь*. Москва: Политиздат
- Frobenius, Leo 1898. *Die Weltanschauung der Naturvölker*. Weimar: Felber
- Geysler, Joseph 1914. *Die Seele: Ihr Verhältnis zum Bewusstsein und zum Leibe*. Leipzig: Meiner
- Girininkas 1985 = Гириникас Альгирдас. Развитие нарвской культуры — *Lietuvos Archeologija*, 4. Vilnius: Mokslas, c. 119–134
- Girininkas, Česniš 1985 = Гириникас Альгирдас, Чеснис Гинтаугас. Среднеолитические погребения в поселении Крятуонас I. — *Lietuvos Archeologija*, 4. Vilnius: Mokslas, c. 5–14
- Girininkas, Algirdas 1990. Kretuonas virdurinis ir vėlyvasis neolitas. — *Lietuvos Archeologija*, 7. Vilnius: Mokslas
- Grönbech, Wilhelm 1942. *Kultur und Religion der Germanen*. Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt

Eesti muinasuundi hingefenomenoloogias

- Gurina 1956 = Гурина Нина. Оленеостровский могильник. — *Материалы и исследования по археологии*, 47. Москва—Ленинград: Издательство АН СССР
- Gurina 1961 = Гурина Нина. Древняя история Северо-Запада европейской части СССР. — *Материалы и исследования по археологии*, 87. Москва—Ленинград: Издательство АН СССР
- Herodotos 1888 = Геродот. *История*. Т. II. Москва: Кузнецов
- Hultkrantz, Åke 1953. *Conception of the Soul among North American Indians*. (The Ethnographical Museum of Sweden: Monograph Series, 1.) Stockholm
- Indreko, Richard 1964. *Mesolithische und frühneolithische Kulturen in Osteuropa und Westsibirien*. Stockholm: Almqvist-Wiksell
- Jaanits 1959 = Янитс Лембит. *Поселения эпохи неолита и раннего металла в приустье р. Эмайыги (Эстонская ССР)*. Таллин: Институт истории АН ЭССР
- Jaanits, Lembit 1961. Jooni kiviaja uskumustest. — *Religiooni ja ateismi ajaloo eestis: II*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 5–70
- Jaanits 1966 = Янитс Лембит. Новые данные по мезолиту Эстонии. — *У истоков древних культур (эпоха мезолита)*. (Материалы и исследования по археологии, 126). Москва—Ленинград: Наука, с. 114–123
- Jaanits 1984 = Янитс Лембит. Палеонеполитические культурные группы в Эстонии. — *Новое в археологии СССР и Финляндии*. Ленинград: Наука, с. 16–21
- Jaanits, Lembit, Vello Lõugas, Silvia Laul, Evald Tõnisson 1982. *Eesti esiajalugu*. Tallinn: Eesti Raamat
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1961. *Kalevipoeg: Tekstikriitiline väljaanne ühes kommentaaride ja muude lisanditega*. I kd. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Kühn, Herbert 1951. *Das Problem des Urmonotheismus*. Wiesbaden
- Kütmäe soome-ugri uurimisreisi. 1990. Tallinn: Olion
- Laanest, Arvo 1975. *Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse*. Tallinn: Eesti NSV Keele ja Kirjanduse Instituut
- Loorits, Oskar 1949. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens*. Bd. I. Uppsala—Köpenhamn: Munksgaard
- Loorits, Oskar 1951. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens*. Bd. II. Uppsala—Köpenhamn: Munksgaard
- Loorits, Oskar 1957. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens*. Bd. III. Uppsala—Köpenhamn: Munksgaard
- Loorits, Oskar 1990. *Eesti rahvausuundi maailmavaade*. Tallinn: Perioodika
- Loze 1979 = Лозе Ильзе. Поздний неолит и ранняя бронза Лубанской равнины. Riga: Zinātne
- Loze 1988 = Лозе Ильзе. Поселения каменного века Лубанской низины: Мезолит ранний и средний неолит. Riga: Zinātne
- Masing, Uku 1938. Usundiloo mõttest. — *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 2, lk 53–79; nr 3/4, lk 53–79
- Masing, Uku i.a. *Eesti usund*. (Käsikiri)

- Naumann, Hans 1921. *Primitive Gemeinschaftskultur: Beiträge zur Volkskunde und Mythologie*. Jena: Diederichs
- Pankrušev 1978 = Панкрушев Григорий. *Мезолит и неолит Карелии*. Ленинград: Наука
- Paulson, Ivar 1958. *Die primitiven Seelenvorstellungen der nord-europäischen Völker*. (The Ethnographical Museum of Sweden: Monograph Series, 5. Stockholm
- Paulson, Ivar 1966. *Vana Eesti rahvausk*. Stockholm: Vaba Eesti
- Rimantiene 1971. = Рямантене Рямуте. *Палеолит и мезолит Литвы*. Vilnius: Mintis
- Schlechter, Ursula 1960. *Brandbestattung und Seelenglauben*. Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften
- Stankevits 1981 = Станкевич Леонид. *Способ погребения в бронзовом веке и связанные с ним религиозные представления*. Ярославль: Деп. в ИНИОН
- Suhhov 1967 = Сухов Андрей. *Философские проблемы происхождения религии*. Москва: Мысль
- Zagorskis, Francis 1987. *Zvejnieku aktmens laikmeta kapulauks*. Riga: Zināte
- Tennmann, Eduard 1928/1929. *Präanimistlikud motiivid Kalevi-
pojas*. — *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 1, lk 40-48; nr 2, lk 73-77.
- Tennmann, Eduard 1935. *Hinge surematus*. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus
- Tennmann, Eduard 1936a. *Ekstaas ja müstika*. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus
- Tennmann, Eduard 1936b. *Üldine usundipsühholoogia*. Akadeemiline Kooperatiiv
- Tozarev 1964 = Токарев Сергей. *Ранние формы религии и их развитие*. Москва: Наука
- Tylog 1989 = Тайлор Эдвард. *Первобытная культура*. Москва: Политиздат
- Vahtré, Lauri 1985. *Algul oli jõud*. — *Looming*, nr 12, lk 1666-1672
- Vankina 1970 = Ванкина Люция. *Торфяниковая стоянка Сарнаге*. Riga: Zināte
- Viires, Ants 1986. *Paar pilguheitekatset Eesti muinasusku*. — *Looming*, nr 12, lk 1666-1675
- Viluoja, Eha 1989. *Beliefs and Legends about the Dead in Estonian Folk Tradition*. — *9th Congress of the International Society for Folk-Narrative Research, Budapest, 10-17. 06. 1989: Folk Narrative and Cultural Identity. Summaries*. Budapest, Vol. II, p. 228
- Wundt, Wilhelm 1920. *Völkerpsychologie. Bd. IV: Mythus und Religion*. I Teil. Leipzig: Engelmann
- Wundt, Wilhelm 1923. *Völkerpsychologie. Bd. III: Die Kunst*. Leipzig: Engelmann

CARCASSONNE

William Faulkner

Tõlkinud Lauri Pilter

Ja mina võigul ponil, kelle silmad on nagu sinine elekter ja lakk nagu sasine tuli, kapakul mäest üles ja otseteed maailma kõrgesse taevasse.

Luukere lamas vaikselt. Võib-olla mõtles selle peale. Igatahes varsti ta oigas. Kuid ei õelnud midagi mis pole sugugi sinu moodi mõtles mees ma ei tunne sind ära. aga üks pisut rahu ja vaikust ole meeldiv küll

Ta lamas lahtirullitud tõrvapapi all. See tähendab, kõik temast peale tolle osa, mis ei kannatanud ei putukate ega palavuse käes ja mida raugematult kappav sihi-teadmatu poni viis mööda hõbedast rünkpilvemäge, kus kabjad ei kajanud ega jätnud jälgi, üles, kättesaamatu sinisügaviku poole. See osa temast ei olnud liha ega lihatus, ja vaimusilma ees see määratlematus, tundis ta tõrvapapist teki all lamades viivuks meeldivat võdinat.

Nii muutus magamistehnika, õhtune urgupugemine lihtsamaks. Hommikuti keeras voodi end tagasi rulli ja seisis nurgas püsti. See meenutas prille, vanade naiste lugemisprille, mille küljes olev nõõr kerib end kabetes proovita kullast toosis asuvale poolile; prillitoos, pool, mis peitub uneema sügavas põues.

Ta lamas vaikselt, nautides toda kujutlust. Allpool jätkas Rincon oma salajasi saatuslikke öiseid toiminguid ja tema tänavate tihkel loiul pimedusel olid valgustatud aknad ja ukсед nagu paksu laia pintsliga tõmmatud õlivärvijooned. Sadamast kostis ekslev laevavile. Algul oli see heli, siis aga haaras ka vaikuse, atmosfääri, ja jättis trumminahkadele vaakumi, kus polnud enam midagi, isegi mitte vaikust. Siis see lakkas, alanes: taas hakkas vaikus palmilehtede sahnal hingama, nagu vihiseks plekkplaadile liiva.

Luukere ei liigutanud. Võib-olla mõtles temagi selle peale; ja mees kujutles tõrvapappsäangi prillidena, mille abil ta öösiti uurib ulmade kangast:

Teispool prilliklaaside läbipaistvust jätkab hobune kappamist, lakk visklevate tulekeelte sasimik. Edasitagasi öötsuvad jalad rütmikalt vastu ta kõhu prinki ümarust, sirutavad ja riivlevad, ja iga uhmavat tõuget tähistab rautatud kapjade nõtkete välgatus. Mees näeb sadulavööd ja ratsaniku taldu jalustes. Vöö löikab hobuse täpselt turja tagant pooleks, soo aga kappab üha rütmikas raugematus raevus, edasi liikumata, ja mees mõtleb tollele rüütliita normanni lahinguratsule, kes üksipäini ründas saratseeni emiiri, ja kuidas emiir, silm terav, mõõka viibutav käsi peen ja tugev, raius kappava looma ainsa hoobiga pooleks, ja kumbki pool tormas kõminial edasi pühas tolmus, kus ka Bouilloni hertsog ja Tancred trotslikult taandudes vastu panid; tormas, ikka veel rünnakuraevu ja -uhkuse mähitud, läbi meie vagura Issanda vaenlaste väe ega teadnudki, et on surnud.

Ärklitoo lagi längus viltuvajunult madala räästani. Oli pime, ja nägemismeelt asendav kehataju tõi lamaja vaimusilma ette, kuidas ta liikumatu keha fosforselt hiilgab tolles aeglasel kõdunemises, mis oli saanud alguse juba ta sündimispäeval. *liha on surnud elatudes iseendast süües iseend oma säästlikus uuenemises ei sure iialgi sest Mina olen Ülestõusmine ja Elu Meestest toituv vagel peaks olema ihar, kõhetu ja üleni karvane. Aga see, kes toitub naistest, õrnadest neidudest, kauneist kui põgus meloodiakatke, see peaks olema võluva vormiga, ta ju sööb ilu, tungib sellesse. mis aga Minu jaoks on vaid kui uue piima keemine kes Ma olen Ülestõusmine ja Elu.*

Oli pime. Neil laiustel ei sure puu nii valuliselt; tühjajad toad ei kriuksunud, ei kägisenud. Kuid võib-olla saab puust samasugune luukere nagu teisedki, siis kui endiste kihude refleksid on kulunud. Võib-olla loksutab lainete vaibuv kaja luid-kontegi, mis lebavad mere põhjas, merealustes koobastes. Ja hobuste kondid neavad oma marne-tuid peremehi, hoobeldes üksteise ees sellega, mida nad suutnuksid, kui sadulas oleks istunud esmajärguline ratsanik. Kuid alati lööb keegi esmajärgulised ratsanikud risti. Nii et parem juba loksutada oma luid-konte raugivate voogude käes merealustes koobastes ja grottides.

kus on Bouilloni hertsog ja Tancred

Luukere oigas jälle. Teispool kaksiklääitse klaasjat pinda jätkas hobune väsimatut paigalkappamist, sihiks tall, kus tammus uni. Oli pime. Luis, allkorra puhvetipi-daja, lubas mehel siin ärkliitoas magada. Kuid nii ärkli-tuba kui katusepapp kuulusid Standard Oil Company'le, kelle päralt oli ka pimedus; see oli Standard Oil Com-pany abikaasa mrs. Widdringtoni pimedus, mida ta ka-sutas magamiseks. Kui sa kuskil ei tööta, teeb see naine sinustki luuletaja. Mrs. Widdrington uskus, et kui mingi hingesoleku põhjus teda ei rahulda, siis pole see kellegi põhjus. Ja et kui valge mees ei tee tööd, siis on ta kas hulgas või luuletaja. Võib-olla oli tal õigus. Naised on ju nii targad. Nad on õppinud, kuidas elada tõelusest häirimatult, ligipääsmatuna sellele. Oli pime.

et ma võiksin aina oma luid-konte loksutada Oli pime, ja pimedus tulvil väikeste jalgade varglikku pinevat haldja-vudinast. Mõnel ööl ärkas mees külmast vudinast silmnäol ja niipea, kui ta end liigutas, vilasid nad nähtamatult mi-nema, nagu oleks tuulehoog koltunud lehed äkitselt laiali paisanud, ja põgenemise tasane krabisev arpeggio jättis õhku vargliku apluse nõrga, kui selgesti tajutava hõngu. Vahel ao ajal, kui päevavalguse hall triip piki nõkkuvaju-nud katuseäärt edasi nihkus, vaatas mees lamades, kuidas nad varjudena pimedusest pimedusse vilksatasid, varju-kad ja suured nagu kassid, jättes tardunud vaikusesse oma haldjajalgade krabisevaid puhanguid.

Ka rotid kuulusid mrs. Widdringtonile. Kuid rikas-tel peabki nii palju asju olema. Ainult et rottidelt ei nõudnud ta, et nad tema pimeduse ja vaikuse kasutamise eest luuletustega tasuksid. Mitte et nood poleks hakkama saanud; küllap olnuks see päris hea luule. Byroniski on midagi rotilikku: vargse apluse ilukõned; väiksed vudivad haldjajalad verise seinavaiba taga, kus langes *kus langes kus ma olin kuningate Kuningas aga naine koerasilmse naisega et ma võiksin aina oma luid-konte loksutada*

“Ma tahaksin midagi teoks teha,” lausus mees pime-das hääletult huuli liigutades, ja jälle täitis kappav hobu-ne ta meele hääletu kõuekõminaga. Ta nägi sadulavööd ja ratsaniku taldu jalustes ja mõtles tollele normanni lahin-guratsule, keda nii paljudest eisiadest oli aretatud kand-ma raudset soomusrüüd Inglismaa pikaldastes niisketes orgudes; ratsule, kelle kuumus ja janu ja virvendavat tüh-just täis lootusetud horisondid olid hulluks ajanud, ja kes

tormas edasi kahes tükis, teadmata, et on surnud, ikka veel jooksuhoos rütmiga üks. Hobuse pea oli üleni soomustatud, nii et ta ei näinud üldse ettepoole, ja plaatide vahelt ulatus esile — ulatus esile —

“Chamfron,” ütles luukere.

“Chamfron.” Mees jäi pisut mõtlema, kuna loom, kes ei teadnud, et ta on surnud, tormas kõminal edasi ja Talle vaenlaste read avanesid pühas tolmus ja lasid ta läbi. “Chamfron,” kordas mees. Elades tagasitõmbunult, kui nii öelda, ei võinud tema luukere maailmast ju peaaegu midagi teada. Siiski oli tal hämmastav ja ärritav komme varustada meest mitmesuguse tühise teabega, mis tollel oli ajutiselt meelest läinud. “Sa tead ainult seda, mis ma sulle räägin,” ütles mees.

“Mitte ainult,” vastas luukere. “Ma tean, et elu lõpp on liikumatu lamamine. Sina seda veel ei tea. Igatahes pole sa seda mulle maininud.”

“Miks ma ei tea,” ütles mees. “Seda on mulle küllalt pähe taotud. Asi pole selles. Vaid selles, et ma ei suuda seda uskuda.”

Luukere oigas.

“Ma ei usu seda, kuulsid,” kordas mees.

“Hea küll, hea küll,” vastas luukere turtsakalt. “Ma ei hakka sinuga vaidlema. Ma ei vaidle kunagi. Annan sulle lihtsalt nõu.”

“Ju peab keegi ka seda tegema,” nõustus mees haupt. “Vähemalt tundub nii.” Ta lamas endiselt tõrvapapi all ja vaikust täitsid haldjavudinad. Jällegi vajuks ja vajuks ta keha allapoole mööda opaalseid koridore, mida võlvisid sumbuva päikesevalguse ülalpool hägusalt hajuvad roided, ja jäi viimaks puhkama tuuletutes mereaedades. Ümberringi koobaste ja grottide öötsumine, lamas ta keha säbaral põhjal, loodete hääbuva kajaga rahulikult kaasa veereldes.

*Ma tahan teoks teha midagi julget ja traagilist ja karmi kordas mees, vormides vudivas vaikuses kõlatuid sõnu mina võigul ponil, kelle silmad on nagu sinine elekter ja lakk nagu sasi-
ne tuli, kapakul mäest üles ja otseteed maailma kõrgesse taevasse
Ühtvalu kapates tõuseb hobune kõrgele õhku; ühtvalu kapates sööstab ta kõminal üles taeva pikka sinimäkke, visklev lakk kuldkeermeis nagu tuli. Kõminal kappavad ratsu ja ratsanik edasi ning kahanevad väetiks kustuvaks*

täheks mõõtmatus pimeduses ja vaikuses, milles kuskil tuhmuv, püsiv, rinnakas ja raskepihtne, meeliskleb Maa tume ja traagiline kogu, tema ema.

SAATEKS

"Carcassonne" algab ja lõpeb ühesama motiiviga: "võigul ponil" kap-pab minakõneleja "mäest üles ja otseteed maailma kõrgesse taevasse". Selles fraasis on heroilisust nagu Beethoveni pateetilistes avataktides ("Kuula neid triumfi- ja rõõmupasunaid rõkkamas kuldseid helisid suures kurbusevidevikus," olevat Faulkner kord noorpõlves Beethovenit kuulates õhanud) ja varjamatut ambitsioonikust. See on kunstniku väl-jakutse oma andele ja tahtejõule, ning laiemalt võttes inimese olemise-ekstaas. "Võik poni" seostub Pegasusega, kuid ratsutamine oli üldse üks hobustega maast-madalast harjunud Faulkneri lemmikkujundeid, mida tunnistas näiteks Thomas Sutpeni võrdpildistamine inimhobu-deemoniga romaani *Absalom, Absalom!* esipeatükis, arvukad teised kentaurtegelased ja oma töö nimetamine katseks "panna inimesed ta-gajalgadel seisma ja maapinnale varju heitma".

Heleda algmotiivi järel kõlab järgnev kärbe võikalt ja arusaama-tult. Ilmneb, et mees, kellele algne kujutluspilt kuulus, mõtleb omaenda skeletile, mõtleb, kas ka skelett ei mõtle tollest ulmast. Mis lugejale tundub absurdne, on mehele kõige karmim tegelikkus: tema luine tuum, ainus, mis temast pärast surma alles jääb, ei lase tal ununeda fantaa-sialendu. Hetkel skelett ei kõnele, üksnes oigab, kuid mees on harjunud kuulama ja lüürilise sisemonoloogina alanud teoses ilmneb juba dialoo-gi, dramaatilise arengu võimalus.

Kuigi kursiivkiri on mõeldud eristama tegelase sisekõnet autori-tekstist, pole see eristus kindlapiiriline, nii et ka ülejäänud teksti võib siiski nimetada sisemonoloogiks; monoloogiks, kus aga üks hääl jagu-neb mitmeks, seejuures siiski moodustamata karaktereid. Seisaksime otsekui kunstiloomingu lätte juures, kust kõik pildid ja kujud, hääled ja nägemused ilmuvad, ilma et oleks veel määratud, kas tekib elegia, piibellik hümn, draama, epos, romaan või midagi muud. Võib-olla just selle ürgläheduse pärast ütles Faulkner 1957. aastal "Carcassonne'ist" kõneldes, et tundis end siin "jälle poeedina" — sest kuigi ta tavatses endast rääkida kui luhtunud luuletajast, on tema juttude väänlevates perioodides nüisama palju luulet kui Homerose heksameetris, nende suhe oma kasvupinnaga on sama. Kuid ainult "Carcassonne'is" laseb ta laulda omaenda kerel (prantsuskeelne "*ma carcasse sonne*" tähendab "mu kere heliseb") — ja näitab selle võitu surma üle hääbumises kõiksuse paljuhäälsusse.

1925. aastal, kui Faulkner "Carcassonne'i" alustas (käesolev kolmas, viimane variant valmis viis aastat hiljem), oli ta noor boheemlane

New Orleansis, kes koos oma kunstnikust sõbra William Spratlingiga oli üürinud Prantsuse Kvartalis ärklittoa, kulutas hämmastavaid koguseid viskit, pajatas tuttavaile lugusid oma kangelastegudest Euroopa sõjatandril (kuhu ta polnud jõudnud) ja armuseiklustest koduses Mississippis osariigi (olles tegelikult naiste suhtes arglik ja alandlik) ning avaldas kohalikes ajakirjades esimesi jutte. Sellesse perioodi kuulub ta tutvumine Sherwood Andersoniga, kes hiljem portreeteris hakkajat poeeti lühijutus "Kohtumine Lõunas". Faulkneri nimeks on seal David; sama nime pani Faulkner oma tegelasele "Carcassonne'i" esimeses versioonis. Nii isiklik pseudonüüm kui ka loos kujutatud "noore inimese konflikt oma ümbrusega" viitavad autori tarvidusele ületada siin mingi sügav isiklik lõhe. Ilmselt oli ta väsinud oma luuletuste monotoonsetest rüümidest ja paootsingutest muretus pastoraalmaalimas. Elu oli rikkam, ja tema oli nii paljule olnud kurt. Mõne teise, n-õ teokama inimese võinuks nüüd elu haarata kaasa, panna unustama ulmaderiiki, muuta korralikuks tööinimeseks. Kuid Faulkner oli juba rikutud; vastamisi seatud oma viletsuse, vaesuse ja näilise andetusega, ei jäänud tal muud üle kui kuulutada oma skeletti, selle lapse luustikku, kes oli ilmale tulnud ühe kunagi riigiks pürginud ja ajaloo tahtel — kas omaenda puudulikkuse, sõgeda uhkuse või seletamatu ülekohtu tõttu võõrastele alla jäänud regioonis, selle regiooni kõige vaesemas, hari-matus ja kuritegelikus kolkas. Ilmale tulnud ja avastanud endas unistuse, mida püüdis täitma asuda talle kättesaadava materjaliga: inglise ja prantsuse lüürika sajanditepikkuna traditsioon, Piibel, Euroopa romaanikirjandus, Mississippi rahvajutud ja kodusõja veteranide mälestused, rahva ikka veel elav vastupanuvaim, teatud uhkusega segatud enesehaletsus, käärivad rassikonfliktid — lõpuks maa ise ja tema mõistmatute päriselanike kadunud varjud. Ta ei saanud seda kõike kõrvale heita; ainult leppimises olevaga võis avaneda fantaasialäte. "Lõunaosariiklase elu tühjus sundis teda võtma appi omaenda fantaasia, looma omaenda Carcassonne'i," arvas Faulkner hiljem. Seda julget ehitust (Carcassonne on linn Lõuna-Prantsusmaal, kus asub suur fantastiliste tornidega keskaegne linnus; sama linnanime on oma luuletuse pealkirjas kasutanud prantslane Gustave Nadaud, kellele sinimägede tagant vilksatav Carcassonne sümboliseerib "saavutamatu eesmärgi, täitmatut iha") sai rajada ainult vanale, ja käesolevas teoses näemegi juba, millise osavusega suudab Faulkner ühendada lokaalse ja universaalse, siduda loomulikuks tervikuks oma vahetud elamused ja Homerose ("naine koerasilmse naisega" arvatakse olevat vihje Agamemnoni hauatagusele kõnele *Odüsseia* IX peatükis, milles ta neab oma reeturlikku naist Klytainnestrat), Uue Testamendi, renessansieepose (*Esimeses ristisõjas* silma paistnud Lotringi hertsog Godefroy de Bouillon (1060-1100) ja Tancred (1078?-1112) on tegelased Torquato Tasso eeposes *Vabastatud Jeruusalemm*), Shakespeare'i ("väiksed vudivad haldjajalad verise seinavaiba taga kus langes" vihjab Poloniuse tapmisele *Hamletis*; "seinavaip", õieti eriline maalitud piltidega kaetud baldahhiin, inglise keeli *arras*, mida kasutati Elisabetti-aegsel Inglismaal lavakujunduses, esi-neb mujalgi Faulkneri teostes elu teatraalsuse tähistajana, vrd näiteks

Miss Rosa monoloogi romaani *Absalom, Absalom!* viiendas peatükis: “--- kes ma juba üheksateistkümmneselt pidin teadma, et elu on üks pidev ja alatine hetk, mil seinavaibast kate [*arras-veil*] selle ees, mis tuleb, alub kuulekalt ja rõõmsanagi kergeimale paljale torkele, kui tihkaksime, oleksime küllalt julged (mitte targad: tarkust siin ei vajata), et teha rebestav lõige [---]”), Joseph Conradi (kelle romaanist *Nostromo*, mille tegevus toimub väljamõeldud Ladina-Ameerika riigis, on ilmselt võetud linnanimi Rincon), luuletaja Housmani, James Joyce’i, T. S. Elioti “Tühermaa” veesurma-kujundite ja üldise killustunud-seostava laadi ning kaudsemalt teistegi eelkäijate mõju. Samal ajal leidub siin ühiskujundeid mitme peatselt teoks saanud romaaniga. Kes on lugenud *Hälinat ja raevu*, aimab kunstnikuteadvuse pöörastes hüpates nii idiotot Benjy ajatut piltidetulva kui ka tema venna Quentin Comptoni mõtteuide, milles ennast uputama valmistuv noormees annab eesootavale veesurmale seksuaalse, verepilastusliku ja lunastava tähenduse.

Quentinis arvatakse Faulknerit kujutavat omaenda nõrgemat “mina”, kes ei suuda eluga toime tulla ja on määratud hääbuma. Kuid surm ootab ees nagunii, ja ainult seesuguses kunstis (või elus), mis on teostatud kahekõnes oma skeletiga, leiab inimene ülestõusmise. Ennast vette heites sukeldub looja oma peegelpilti, mille selgides on näha teda tulihoobul taeva poole kappamas. Nii on “Carcassonne” Faulkneri loomingus otsekui allikas, millest algab ja millesse lõpuks naaseb tema Yoknapatawpha-tsükkel, nimi, mis tsikasoo keeles tähendab “tasandikul aeglaselt voolavalt vett”.

Faulkneril on veel üks lühike kirjutis, milles ta mõtiskleb kunsti üle: kõne Nobeli preemia kättesaamisel kakskümmend aastat pärast “Carcassonne’i”. Ent kui viimases avaldub kujundlikult võimas tahe, siis on Nobeli-kõne pigem abstraktse usu väljendus, usu inimese kestmajäämisse ja kunsti võimesse teda selles toetada. Arvatakse, et Faulknerit ennast kohutas tema varaste teoste sünge, vanatestamentlik õhkkond, kus kõik, kui tahes heade kavatsustega teod pöörduvad inimeste vastu, süütuses peitub kuri. Vanemas eas rõhutas Faulkner ühtepuhku inimese suutlikkust oma teguviisiga ebaõiglust heastada. Siin ilmneb paralleel Shakespeare’iga, kelle viimase näidendi Prospero, olles osaliseltki tasa teinud talle tehtud kurja ning süüdlastele andestanud, laeb vabadusse teda teeninud vaimud. Ka Faulkner võis viimaks oma demoniga hüvasti jätta. Kuid alles siis, kui oli läbi teinud “patu” veekuristiku.

Lauri Pilter

Albrecht Dürer. DÜRERI EMA
(1514)

EESTI LINNASTUMINE

Kaljo Laas

Käesolevas artiklis käsitletakse linnastumist Eestis vabariigi loomisest tänapäevani. Autor lähtub tõdemusest, et ühelt poolt on linnastumine geograafiline, teiselt poolt aga sotsiaaldemograafiline fenomen. Töös vaadeldakse linnastumist erinevatel perioodidel ühtse metoodika alusel ja püütakse esile tuua selle protsessi ajalisi iseärasusi sõltuvalt vaadeldavate aastakümnete sotsiaalmajanduslikest oludest.

Linnastumise mõistest. Linnastumise mõiste on võrdlemisi lai ja oleneb suurel määral käsitleja erialast (sotsioloog, arhitekt, demograaf, geograaf, majandusteadlane). Uusi huvitavaid tõdemusi võib tekkida mitme eriala kokkupuutel, interdistsiplinaarsetes käsitlustes. Järgnevalt vaatleme linnastumist ruumilise protsessina, rõhutades selle demograafilisi aspekte. Ühiskonna ruumiline areng põhineb asulastiku arengu tuntud seaduspärasustel nagu tootmise kontsentratsioon, rahvastiku mobiilsuse suurenemine.

Statistilisi andmeid kasutades selgitame lähemalt, kuidas on viimase seitsmekümne aasta jooksul muutunud Eesti linna- ja maarahvastiku arvuline vahekord, mis on muutuste põhjused ning kuidas on need mõjutanud Eesti rahvastiku struktuuri ja demograafilist käitumist.

Lähtume teesist, et valdavalt toimuvad rahvastiku protsessid oma sisemiste seaduspärasuste alusel. Linnastumist mõjutavaid tegureid võib pidada rahvastikusisesteks või -välisteks (nt teiste riikide poliitika). Sisemiste teguritena tulevad arvesse rahvuslikud iseärasu-

sed, traditsioonid, looduslikud tingimused ning sotsiaal- ja territoriaalpoliitika.

Kokkuvõttes mõistame linnastumise all elanike koon- dumist linnalistesse asulatesse ükskõik kas aktiivselt (rände tulemusena) või passiivselt (asulale linna staatu- se andmine, inimeste elukohtade sattumine linna koos- seisu asula piiride laiendamise tõttu). Varem või hiljem toob see kaasa nende elanike juriidilise, sotsiaalse ja ma- jandusliku staatuse muutumise. Linnastumise tagajärjel muutuvad inimeste tööalased ja perekondlikud suhted, suureneb nende sõltuvus linnast kui tehiskeskonnast.

Linnastumise uurimisest. Eesti linnastumist vaadeldaval perioodil on uuritud rohkesti. On avalda- tud monograafiaid, kaitstud väitekirju ja diplomitöid. Eesti Geograafia Seltsi eestvõttel on korraldatud Balti majandusteadlaste ja geograafide nõupidamisi ning aval- datud nende materjale, milles on huvitavaid seisukohti ka linnastumise kohta. Peamiselt ongi linnastumist kä- sitlenud geograafid (Taimo Rea, Ann Marksoo, Salme Nõmmik). Ann Marksoo on käsitlenud rahvastiku rände protsesse erinevate linnatüüpide vahel (Marksoo 1971), uurinud üksikute linnade rändeareaale (Marksoo 1990). Taimo Rea on koostanud Eesti linnaliste asulate genee- tilise klassifikatsiooni (Rea 1960) ja esitanud huvitavaid andmeid uute linnade tekkimise põhjustest.

Hulganisti on linnastumise kohta ka majandustead- laste kirjutisi (Vello Tarmisto, Harry Paalberg, Heino Tonsiver). Vello Tarmisto ja Harry Paalberg on linnas- tumist analüüsinud seoses tootmise kontsentratsiooniga ning vaagunud selle protsessi reguleerimise võimalusi (Paalberg 1968).

Linnastumise vastu on huvi tundnud ka ajaloolased (nt Raimo Pullat, kelle teostest leiame arvukalt fakti- materjali (Pullat 1968, 1978)) ja arhitektid (nt Leonid Volkov, kes kirjeldab peamiselt vanade linnade territo- riaalset kujunemist (Volkov 1980)).

Et puudub kogu Eestit hõlmav uurimus, mis käsitleks pikka ajavahemikku, siis ongi põhjust esitada selle kohta oma vaatekoht. Siin töös on edasi arendatud mõnd autori varasemat ideed (Laas 1978, 1987).

Linnalise asula kriteeriumid. Elanikkond jaguneb maainimesteks ja linlasteks. Elanike kuuluvuse ühte või teise kategooriasse määrab nende alaline elukoht, Eestis on see seni olnud vastavalt passirežiimile üheselt fikseeritud.

Eestis kuuluvad linnaelanike hulka käesoleval ajal need inimesed, kelle alaline elukoht on linnas või alevis. Maaelanikeks on vastavalt alevike ja külade elanikud. Siinkohal võiks märkida, et nii linn kui alev on Eestis esmatasandi haldusüksused.

Õeldust järeldub, et linnastumist mõjutab see, milised asulad kuuluvad linnade ja alevite hulka ning mille järgi neid vastavasse asula kategooriasse arvatakse. Üldjuhul antakse asulale linna või alevi staatus kõrgema seadusandja vastava aktiga. Kuni viimase ajani otsustas selle Eesti Vabariigi Ülemnõukogu Presiidium.

Linna- või aleviõiguse andmisel lähtutakse teatud üldtunnustatud kriteeriumidest (hoonestuse kompaktsus, elanike arv, põllumajanduses ja metsanduses töötajate osakaal kõigi töötajate hulgas). Need kriteeriumid on riigiti erinevad ja ajas sageli muutuvad. Eestis ei ole seni fikseeritud ühtset kriteeriumi linna- või aleviõiguse andmiseks. Kaheastmeliste linnaliste asulate süsteem ei ole üldlevinud. Alevid eksisteerisid Eestis 1926.–1938. a ja edasi alates 1945. aastast. Neljakümnendate aastate lõpus kandis osa neist töölisalevi või linna tüüpi alevi nimetust.

Analüüsigem nüüd passiivset linnastumist, kus esineb kõrvuti objektiivse arenguga ka subjektiivseid tegureid. See hõlmab nii uute linnade moodustamist kui ka asulate piiride laiendamist.

1. UUTE LINNALISTE ASULATE MOODUSTAMINE

Linna või alevi õigused antakse ühekordse seadusandliku aktiga. Seega on võimalik täpselt öelda, kui palju linnalisi asulaid (linnu ja aleveid) mingil aastal Eestis on olnud. Keerukam on selgitada, kui palju inimesi elas seal asula linnaks või alevikuks muutmise ajal. Järgnevas analüüsis kasutame selleks ligikaudseid andmeid, võttes üldjuhul aluseks asula staatuse muutumisele järgnenud rahvaloenduse andmed; 1943. a andmed on võetud statistikakogumikust (Boustedt 1943).

Loendusaastatel eksisteerinud linnaliste asulate ja nende elanike arv selgub tabelist 1.

Tabel 1.

Linnaliste asulate arvuline muutumine. Rahvaloenduse või aasta alguse seis.

Aasta	Linnaliste asulate arv	Elanike arv linnalistes asulates	Asulate arv muutus	Elanike arv muutus
1918	17	...		
1922	30	294 755	+13	...
1934	35	347 804	+5	53 049
1941	32		-3	
1959	61	671 398	+29 (+30-1)	323 594
1970	57	876 610	-4 (+1-5)	202 492
1979	59	1 016 170	+2	139 560
1989	56	1 118 504	-3	102 334
1992	57	1 116 300	+1	-2200

Tabelis toodud arve analüüsidest tuleb silmas pida, et asulate staatuse muutmine ei too alati kaasa linnaelanike üldarvu muutumist. Nagu näeme allpool, võib asulate arv muutuda ka selle tõttu, et mõni iseseisev linnaline asula liidetakse mõne suurema asula külge või siis eraldatakse sellest iseseisvaks ühikuks. Neil juhtudel linnaelanike üldarv ei muutu.

Tabelis 2 on toodud nimekiri kõigist Eesti linnalistest asulatest.

Eesti linnaliste asulate nimekiri.

Nimi	Antud alevi õigus	Antud linna õigus	Õiguste lõpetamine
Abja-Paluoja	1945		
Aegviidu	1945		
Ahtme	1948	1953	1960
Ambla	1945		1979
Antsla	1920	1938	
Elva	1923	1938	
Haapsalu	1279		
Jõgeva	1919	1938	
Jõhvi	1917	1938/1991	1960
Järva-Jaani	1945		1987
Järvakandi	1945		
Kallaste	1921	1938	
Kehra	1945		
Keila	1925	1938	
Kilingi-Nõmme	1919	1938	
Kiviõli		1946	
Kohila	1945		
Kohtla	1945		1959
Kohtla-Järve		1946	
Kohtla-Nõmme	1991		
Kukruse	1950		1959
Kunda	1920	1938	
Kuressaare	1563		
Kärdla	1920	1938	
Küttejõu	1945		1957
Lavassaare	1949		
Lihula	1945		
Loksa	1948		
Maardu	1951	1980	
Mustla	1927	1938	1980
Mustvee	1921	1938	
Mõisaküla	1920	1938	
Märjamaa	1945		
Narva		14. saj.	
Narva-Jõesuu	1917/1945		1934
Nuija	1945		
Nõmme	1917	1926	1940
Otepää	1919	1936	
Paide		1291	
Paldiski		1783	
Petseri	1470	1918	
Põltsamaa	15. saj./1920	1926	
Põlva	1961		

Pärnu		1154	
Pärnu-Jaagupi	1945		
Püssi	1954		
Rakvere		1302	
Rapla	1945		
Räpina	1945		
Saue	1973		
Sillamäe	1949	1957	
Sindi	1921	1938	
Sompa	1948		1960
Suure-Jaani	1923	1938	
Tallinn		1154	
Tamsalu	1954		
Tapa	1917	1926	
Tartu		1030	
Tootsi	1949		
Tõrva	1921	1926	
Türi		1926	
Valga		1584	
Viivikonna	1950		
Viljandi		1283	
Võhma	1945		
Võru		1784	
Võsu	1971		
Võõpsu	1920		1938
Vändra	1945		

Eesti Vabariigi loomisel oli siin 13 linna ja 4 alevit (Nõmme, Tapa, Jõhvi ja Narva-Jõesuu), mis olid alevi õiguse saanud 1917. aastal. Esimese kolme iseseisvusaasta jooksul moodustati 13 alevit (Põltsamaa, Tõrva, Antsla, Jõgeva, Kallaste, Kilingi-Nõmme, Kunda, Kärđla, Mustvee, Mõisaküla, Otepää, Sindi ja Võõpsu). Neist Põltsamaa oli linnaline asula olnud ka juba 15. sajandil. 1922. a lõpul toimunud Eesti esimese rahvaloenduse ajal oli siin 30 linnalist asulat. Järgneva 11 aasta jooksul kasvas nende arv 35-ni. Juurde tulid Türi, Elva, Keila, Mustla ja Suure-Jaani. Järgmise seitsme aasta jooksul vähenes linnaliste asulate arv kolme võrra: Nõmme arvati Tallinna, Narva-Jõesuu aga Narva linna koosseisu ja Võõpsu kaotas 1938. a alevi õigused. Kokku oli 1941. a alguses Eestis 32 linna, 1938. a olid kõik alevid peale Võõpsu saanud linna staatuse.

Järgmisse 18-aastasse perioodi jäävad sõjapurustused, samuti osa Eesti territooriumi ebaseaduslik lülitamine Vene Föderatsiooni koosseisu. Linnaliste asulate arv vähenes Petseri eraldamise tõttu. Narva-Jõesuu eraldati 1945. a Narva koosseisust uuesti omaette aleviks. Kokku loodi aga pärast sõda (1945–1954) Eestis 30 uut linnalist asulat.

Uued linnalised asulad olid: Kohila, Aegviidu, Järva-Jaani, Pärnu-Jaagupi, Võhma, Küttejõu, Rapla, Kehra, Rápina, Järvakandi, Märjamaa, Vändra, Abja-Paluoja, Lihula, Nuia, Ambla, Kohtla-Järve, Kiviõli, Ahtme, Sompa, Loksa, Lavasaare, Tootsi, Sillamäe, Kukruse, Viivikonna, Maardu, Püssi, Kohtla ja Tamsalu. Vahe-märkusena võib öelda, et 10 neist olid pärast 1950. a lühemat või pikemat aega rajoonikeskusteks. Küttejõu liideti aga Kiviõliga juba 1957. a. 1959. a alguses oli Eestis 61 linnalist asulat. See arv on jäänud kogu vaadeldaval perioodil kõige suuremaks. Järgmise 11 aasta jooksul loodi juurde üks linnaline asula (Põlva alev), samal ajal vähenes seoses Kohtla-Järve linnapiiride laiennemisega linnaliste asulate arv 5 võrra (Kohtla, Kukruse, Ahtme, Sompa ja Jõhvi). 1970. a alguses oli linnalisi asulaid 57. Järgmise üheksa aasta jooksul tulid juurde Võsu ja Saue, millega linnaliste asulate arv suurenes 59-ni. Järgneva kümne aasta jooksul vähenes linnaliste asulate arv 3 võrra, sest Ambla, Mustla ja Järva-Jaani arvati alevike hulka. 1989. a alguses oli Eestis 56 linnalist asulat. 1991. a eraldati Kohtla-Järve koosseisust omaette aleviks Kohtla-Nõmme. Jõhvi on taas saanud iseseisvaks linnaks. Seega on Eestis praegu 58 linnalist asulat.

Kuigi käesoleva töö eesmärk ei ole anda hinnangut linnalise asulastiku kujunemisele Eestis, võiks siiski teha mõne märkuse. Asulatele linnaliste õiguste andmisel 1920. ja 1930. aastatel oli üheks motiiviks kohalike omavalitsuste arendamine. Arvesse tuli võtta ka mõningaid nihkeid tootmise paigutuses. Näiteks muutus

Kesk- ja Lääne-Eesti majanduspotentsiaal Lelle—Pärnu ja Rapla—Virtsu raudteeliinide rajamisega.

1940., 1950. aastatel anti linnalise asula õigus nendele tööstusasulatele, mis olid arenema hakanud juba 1930. aastate lõpul, samuti paljudele kohalikele keskustele, mida oli vaja kujundada uue, Venemaaga analoogilise haldusjaotuse rakendamiseks.

Analüüsimine nüüd lähemalt, kuidas asulate staatuse muutumine on mõjutanud linnaelanike arvu. Tabelis 1 toodud muutused hõlmavad ju kogu muutumist (loomulik iive, ränne, uued asulad, piiride korrigeerimine).

Eesti Vabariigis teostatud esimeseks rahvaloenduseks oli linnaliste asulate arv suurenenud 13 võrra. Neis asulates elas rahvaloenduse andmetel 20 879 inimest, ehk 7,1% kõigist linnaelanikest. Keskmiselt elas juurde tulnud asulas 1 606 inimest. Järgmiseks, 1934. a rahvaloenduseks oli juurde tulnud 5 asulat, kus loenduse andmetel elas 7 542 inimest, kes moodustasid kõigist linnaelanikest 2,2%. Uue linnalise asula keskmiseks elanike arvuks oli 1 508 inimest.

Järgneva viieteistkümne aasta jooksul toimunud muutuste analüüs jääb vägagi ligikaudseks. 29 uues asulas elas (Küttejõu oli liidetud enne loendust) 1959. a loenduse andmetel 113 937 inimest. See moodustas kõigist loendatud linlastest 17%. Keskmiseks uue asula suuruseks tuleb 3 929 inimest. Järgmisel perioodil (1959–1970) vähenes linnaliste asulate arv nelja võrra. Et aga need viidi teiste asulate koosseisu, siis selle arvel linnaelanike arv ei muutunud. Juurde tuli aga üks asula, kus loenduse ajal elas 2 720 inimest.

Perioodil 1970–1979 kasvas linnaliste asulate arv 2 võrra ning neis elas 1979. a 3 849 inimest. Seega elas uues asulas keskmiselt 1 925 inimest. Linnarahvastiku kasvust moodustasid need siiski vaid 0,4%. Viimasel perioodil (1979–1989) linnaelanike arv vähenes 3 asula võrra, kokku 2 969 elaniku võrra.

Kokku võttes võiks öelda, et uute linnaliste asulate moodustamisel on suhteliselt tagasihoidlik koht Eesti linnastumises. Selle maksimaalne osakaal ilmnes 1959. a loenduse andmetest, ulatudes 17%-ni. Põhjus on selles, et asula suurus linna- või aleviõiguse saamisel on olnud tavaliselt alla 2000 elaniku. Isegi sõjajärgsel perioodil lisandunud linnalistes asulates elas keskmiselt alla 4000 elaniku.

Toome nüüd andmed selle kohta, kui palju suurenes linnarahvastik aastas kogu perioodi vältel olemas olnud linnalistes asulates, n-õ vanades asulates.

Tabel 3.

Linnastumise intensiivsus.			
Aastad	Perioodi pikkus	Elanike arvu muutumine kokku	Elanike arvu muutumine keskmiselt aastas
1922-1934	11	45 507	4 137
1934-1959	24	214 296	8 929
1959-1970	11	202 492	18 408
1970-1979	9	135 711	15 079
1979-1989	10	104 303	10 430

Analüüsist selgub, et vaadeldavatel perioodidel kasvab linnaelanike arv kogu perioodi vältel eksisteerinud linnalistes asulates kõige hoogsamalt 1960. aastatel, järgnevad 1970. aastad. Seega võib arvata, et saavutanud maksimumi 1950. aastatel, on Eestis linnastumine hiljem aeglustunud. Siiski on ta ligikaudu kaks korda kõrgem kui 1920.-1930. aastatel.

2. LINNARAHVASTIKU IIBE KOMPONENDID

Teatavasti muutub elanike arv asulas loomuliku ja mehaanilise iibe arvel. Rahvastikugeograaf John Webb on nende kahe komponendi võrdlemiseks esitanud skeemi. Selle alusel olen varem võrrelnud 1925., 1935. ja 1970. aastat (Laas 1978). Lisame sellele nüüd vastavad andmed 1980. aastast.

1925. a oli vaid mõnes linnas elanike loomulik iive positiivne (Laas 1978: 65). Need olid enamasti väikesed linnad, mis olid alles äsja viidud linnaliste asulate kategooriasse ja kus oli säilinud maaelanikele omane demograafiline käitumine. Seevastu mehaaniline iive oli positiivne enamikus linnadest. Vaid neljas linnalises asulas oli elanike arvu vähenemine tingitud mõlemast tegurist — nii suremuse ülekaalust kui ka negatiivsest mehaanilisest iibest. Seega oli sellel perioodil elanike arvu suurenemine linnades tingitud asjaolust, et maaelanikkond asus elama linnadesse.

Umbes samasugune oli olukord 1935. a (Laas 1978: 66). Vaid mõnes üksikus linnas ületas sündide arv surmade arvu. Endiselt oli vähe linnu, kus linnast lahkujate arv ületas sinna elama asunute arvu. Seega võime järeldada, et 1920.–1930. aastatel toimus linnastumine kohaliku maaelanikkonna arvel.

1970. a andmete põhjal koostatud Webbi skeem erineb eelmistest (Laas 1978: 77). Vaid mõnes üksikus linnas ületas surmade arv sündide arvu. Ainult kahes linnalises asulas oli elanike arvu vähenemine tingitud nii negatiivsest loomulikust iibest kui ka negatiivsest mehaanilisest iibest. Samal ajal on linnalised asulad jagunenud mehaanilise iibe alusel kolme gruppi: a) asulad, kus mehaaniline iive oli negatiivne; b) asulad, kus mehaaniline iive oli küll positiivne, kuid jäi maha loomulikust iibest; c) asulad, kus oli suhteliselt kõrge mehaaniline iive.

Üldistatult võiks öelda, et 1970. aastate alguses on loomulikul iibel oluline koht elanike arvu suurenemisel linnades. Mehaanilises iibes on oluline positiivne rändesaldo Nõukogude Liidu vabariikidega. Samal ajal on ilmne ka mõne linnalise asula taandareng.

1980. aastate esimese poole kohta tehtud analoogiline analüüs võimaldab väita, et enamik linnu kasvas nii loomuliku kui ka mehaanilise iibe arvel. Sellesse gruppi kuulusid kõik vabariikliku alluvusega linnad ja enamik

rajoonikeskusi. Teisel kohal olid linnalised asulad, kus üheaegselt positiivse loomuliku iibega esines negatiivne mehaaniline iive. Sii kuulub ka kaks rajoonikeskust (Valga ja Viljandi). Vaid kahes alevis (Võsu ja Järvakandi) oli negatiivse loomuliku iibe kõrval positiivne mehaaniline iive.

Linnarahvastiku iibe komponente käsitledes ei saa kõrvale jätta asjaolu, et osa inimesi satub linnaelanike hulka linna piiride laiendamise tõttu. Andmed selle kohta on lünklikud ja ka käesolevas töös ei ole võimalik neid oluliselt täiendada. Siinkohal võib viidata mõnele Raimo Pullati kirjutisele (nt Pullat 1968) ja Leonid Volkovi monograafiale (Volkov 1980).

Neist selgub, et Tallinna piire on laiendatud 1930. ja 1940. a, Tartu piire 1921. ja 1923. a, Narva piire 1924. a. Nagu väidab Leonid Volkov, võiks sellest perioodist uuteks linnajagudeks pidada siiski vaid Nõmmet Tallinnas ning Tammet ja Tähtveret Tartus.

Suuremad piiride muutumised toimusid Tallinnas, Tartus, Narvas, Pärnus ja paljudes teistes vanades linnades 1950.–1960. aastatel, kui kujunesid algul individuaalelamute rajoonid, hiljem aga suured elamumassiivid.

Nagu näitavad mõned väljavõtted andmetest, ei olnud nende piirkondade liitmisel seal elanud inimeste arv kuigi suur, piirdudes äärmisel juhul paarisaja inimesega.

Linnarahvastiku iibekomponentide struktuurinihe on tingitud paljudest teguritest. Teatud osa selles mängib kindlasti see, et linnaelanikud on keskmisest rohkem haritud ning seal on õppijate osakaal suurem kui maal.

Esitame meie linnarahvastiku iseloomustamiseks 1989. a tehtud tööliste ja teenistujate perekondade valikuurimise andmed. Linnas elavatest 20–24-aastastest meestest oli 3,8% kõrgharidusega, 9,4% lõpetamata kõrgharidusega, 29,1% keskeriharidusega ja 45,1% üldise keskharidusega. Samavanustest naistest oli kõrgharidusega 6,7%, lõpetamata kõrgema haridusega 10,5%,

keskeriharidusega 39,4% ja üldise keskharidusega 37,2% (*Sostav...* 1990: 368).

Siit selgub ka, et linnanaiste haridustase on kõrgem kui meestel. Eriti hakkab erinevus silma keskerihariduse osas. Mitmetest demograafilistest uurimustest ilmneb, et naiste haridustase on pöördvõrdeline viljakusega ning et juhul, kui naise haridustase ületab abikaasa haridustaseme, on perekonnad vähem püsivad.

Sama valikuurimuse alusel jagunesid Eesti linna- de tööliste ja teenistujate õppivad perekonnaliikmed järgmiselt: kõrgkoolis käis 10,5%, keskeriõppeasutuses 5,9%, keskkoolis 77% ja kutsekeskkoolis 1,3%.

3. LINNADESSE ASUJATE TERRITORIAALNE JA RAHVUSLIK PÄRITOLU

Aktiivse linnastumise jälgimisel on oluline teada, kust inimesed linna tulevad. Siin on uurijal kasutada elukõige rahvaloenduse andmed. Neis leiame kas eelmise elukoha või siis elukoha eelmise rahvaloenduse ajal. 1970. a rahvaloendusel selgitati vaid nende endine elukoht, kes olid antud asulasse tulnud viimase kahe aasta jooksul. Võimalik on kasutada ka pidevat statistilist arvestust. Üksikute linnade kaupa hakati Eestis rännet arvestama 1925. aastast. Linnadesse asunute päritolu selgitamisel peame silmas rändeteoretiku E. Ravensteini seadust, mille järgi inimesed ei koli kaugemale, kui on hädavajalik (Davis 1991: 3).

On teada, et 1930. aastatel Eesti linnadesse välismaalt kuigi arvukalt elama ei tulnud. Seega toimus linnaelanikkonna suurenemine vaid kohalike maaelanike arvel. See pidi katma ka linnades esineva negatiivse loomuliku iibe. Tallinna tuli elanikke kõigist maakondadest, teistesse linnadesse aga lähematest valdadest ja maakondadest. Valdavalt kogunesid inimesed suurematesse linnadesse. Maalt lahkumise põhjuseks oli töö-

olude muutumine põllumajanduses, samuti inimeste haridustaseme tõus.

Oluliselt muutus linnadesse asujate päritolu pärast II maailmasõda. 1940. aastate lõpus ja 1950. aastate alguses suurenes linnaelanike arv kiiresti. Kohe pärast sõda tuli Eesti linnadesse hulgaliselt elanikke Nõukogude Liidu eri piirkondadest, 1950. aastatel suurenes ka Eesti maaelanike asumine linnadesse. Selle tulemusena võrdustus Eestist ja teistest Nõukogude Liidu piirkondadest linnadesse siirdunute arv. Edaspidi kohalike maaelanike linnadesse saabumine vähenes, ning 1980. aastate keskpaigaks Eesti linnad kohalike maaelanike arvel enam ei kasvanud. Vähenes ka sissesõit teistest Nõukogude Liidu piirkondadest. Praegu on linnadest lahkujaid rohkem kui sinna saabujaid.

1970. a rahvaloenduse andmetest selgub, et 43% viimase kahe aasta jooksul linnadesse asunutest olid pärit väljastpoolt Eestit, viimastest kaks kolmandikku Vene Föderatsioonist. Kõige rohkem saabujaid oli Venemaa Loode- ja Keskrajoonist, Ukrainast, Valgevenest, Kasahstanist ja Uuralist (Laas 1978: 75).

1985. a andmetel moodustasid linnarahvastiku mehaanilisest iibest venelased 66,1%, ukrainlased 16,8% ja sakslased 1,1%. Eestlaste mehaaniline iive oli aga negatiivne (*Jestestvennoje...* 1987: 402).

Et linnaelanikud on kohalike tavade ja traditsioonidega vähem seotud kui maaelanikud, kontsentreeruvad mittepõliselanikud just linnadesse. See selgub nii kolmekümnendate aastate kui ka sõjajärgsete aastate andmetest. 1934. a rahvaloenduse andmetel elas linnalistes asulates 83,3% Eestis asunud sakslastest ja 98,2% juutidest (Mayer-Willuda 1938: 195).

4. LINNARAHVASTIKU STRUKTUUR JA DEMOGRAAFILINE KÄITUMINE

On teada, et linnarahvastik on tavaliselt noorem kui maarahvastik. Mis selgub Eesti andmetest? Võrdleme üle 60-aastaste meeste arvu. 1922. a oli neid linnades 3,4 protsendipunkti vähem kui maal, 1934. a 2,7; 1959. a 8,4; 1970. a 9,5; 1979. a 7,0 ja 1989. a 2,2. Seega on erinevus võrdlemisi märkimisväärne. Naiste puhul olid vastavad arvud: 0,6; 0,6; 8,5; 10,4; 10,4; 5,2. Ilmneb küllaltki huvitav tendents: eriti suur on vahe olnud 1959., 1970. ja 1979. a, niisiis on see vahe kiire aktiivse linnastumise perioodidel suurem. Linnas on rahvastiku vanuseline struktuur ebaühtlasem kui maal.

Linnades on tavapäraselt ka naisi rohkem kui mehi. Analüüsime vastavaid suhteid Eesti linnarahvastikus rahvaloenduste andmete alusel (vt tabel 4).

Tabel 4.

	Naisi 1000 mehe kohta.				
	1934	1959	1970	1979	1989
Linn	1273	1283	1191	1173	1162
Maa		1275	1178	1135	1088

1930. aastatel peeti selle põhjuseks asjaolu, et mehed käivad tööl väljaspool linna ehituses või põllumajanduses. 1970. aastatel põhjendatakse seda sellega, et naistele ei ole maal sobivat tööd.

Tabelis 5 on esitatud Eesti linnarahvastiku jagunemine soo ja vanuse järgi.

Tabel 5.

Linnarahvastiku sooline jagunemine vanuse järgi.

Vanus	1934	1959	1979	1989
	Mehi/Naisi	Mehi/Naisi	Mehi/Naisi	Mehi/Naisi
0-4		27974/26818	38162/36770	42570/40999
5-9	18004/17981	26603/25566	37965/36717	40667/39273
10-14		21843/21726	33005/32202	39320/38046
15-19	20839/21749	25759/26843	38951/37067	41912/39149
20-24		32055/32897	44173/42680	38754/37627
25-29	27927/33349	33271/36123	43447/43656	42841/43737
30-34		28553/38223	34667/37016	43314/46337
35-39	25375/32624	18541/28645	35399/38393	40992/44895
40-44		15699/21141	36473/41063	32504/36903
45-49	20271/27549	17563/24169	34748/39754	33003/38017
50-54		14657/21898	29330/39466	33019/39992
55-59	15593/21568	11575/20301	17881/29261	30011/38414
60-64		7865/16788	13598/21654	24100/37402
65-69	13751/26824	5945/14423	12999/24435	13474/26231
70-...		7995/24036	17017/48689	21919/49326

Olenevalt soolisest ja vanuselisest struktuurist on linnarahvastikul teatud erinevusi perekonnaseisus võrreldes maaelanikega. Järgnevalt esitame mõned arvulised näited meeste ja naiste kohta eraldi. 1934. a andmetel oli linnas kõigest 15-aastastest ja vanematest meestest 57,5% abielus, 3,5% lesed ja 1,4% lahutatud. Samal ajal oli kõigest 15-aastasest ja vanematest naistest 44,3% abielus, 18,2% lesed ja 1,9% lahutatud. Nagu ka edaspidi selgub, on naiste väiksem abielulisus tingitud meeste ja naiste arvulisest ebaühtlusest.

1959. a oli linnades ja alevites 16-aastastest ja vanematest meestest abielus 64,1%; naistest 49,9%. Maal olid samal ajal vastavad arvud 63,3 ja 47,3. Selgub, et linnaelanike abielulisus on suurem. 1970. a andmed naiste abielulisusest linnas ja maal tõendavad samuti linnainimeste kõrgemat abielulisust vanuses 30-34 aastat. Nooremates vanustes on maal naiste abielulisus aga kõrgem kui linnas. Kümmeaastat hilisemat andmetest selgub, et linnades on korduvabielusid rohkem kui maal. 1989. a rahvaloenduse andmetel oli linnades ja alevites kõigest 16-aastastest ja vanematest

meestest 68,2% abielus, 2,7% lesed ja 6,9% lahutatud. Naistel olid vastavad arvud 56,2, 16,0 ja 11,1. Üldistatult võime seega väita, et linnarahvastiku abielulisus on küll suurenenud, kuid veelgi enam on suurenenud lahutatute osakaal.

Vaatleme järgnevalt linnarahvastiku demograafilist käitumist ja selle sõltuvust tema demograafilisest struktuurist. Varasemates töodes oleme sündimuse ja suremuse üldkoefitsiente käsitleanud kuni 1970. aastate keskpaigani (Laas 1978), viimase kümne aasta kohta on need esitatud tabelis 6.

Tabel 6.

**Sündimus, suremus ja loomulik iive linnades ja alevites
aastatel 1979–1991.**

Aasta	Üldiive	Sünde	Surmi	Loomulik iive	Rändesaldo	Sünde 1000 el. kohta	Surmi 1000 el. kohta	Loomulik iive 1000 el. kohta
1979	10845	15401	10228	5173	5672	15,1	10,0	5,1
1980	12448	15528	19523	5005	7443	15,0	10,2	4,8
1981	12398	16236	10741	5495	6903	15,5	10,3	5,2
1982	11906	16930	10698	5692	6314	16,0	10,1	5,9
1983	8933	17295	10890	6405	2528	16,2	10,2	6,0
1984	8915	17330	11632	5698	3217	16,0	10,8	5,2
1985	9665	16662	11621	5041	4624	15,3	10,7	4,6
1986	10773	16962	11064	5898	4875	15,4	10,1	5,3
1987	9011	17595	11386	6209	2802	15,8	10,3	5,5
1988	7109	17448	11608	5840	1269	15,6	10,4	5,2
1989	4757	16520	11781	4739	18	14,7	10,5	4,2
1990	-2384	15003	12609	2394	-4778	13,4	11,2	2,2
1991						11,4	11,6	-0,2

Kuigi linnarahvas erineb oma demograafiliselt struktuurilt maaelanikest, on erinevused loomulikus iibes tingitud eelkõige demograafilise käitumise iseärasustest. Iseäranis erinev oli linna- ja maanaiste demograafiline käitumine 1930. aastate alguses. Linnas oli 1930.–34. a andmetel viljakus (s.t sünnituste arv 15–49-aastaste naiste hulgas) 29,1 promilli, maal 62,0 promilli — seega rohkem kui kahekordne erinevus.

Ilmneb veel asjaolu, et mida suurem on linn, seda väiksem on naiste viljakus. Kusjuures maa- ja linnanaiste viljakuse erinevus suureneb vanuse tõusuga. Sel perioodil oli linnas 27,2% abielunaistest lastetud. Palju oli linnades neil aastatel ka aborte. 1927. a tuli linnas 100 sünnituse kohta 44,1 aborti. Tulemuseks oligi elanikkonna loomulik kahanemine. 1930.–1934. a andmetel oli sündimus 11,5 promilli, suremus 16,3 promilli ja loomulik iive $-2,4$ promilli.

1970. a andmed näitavad olukorra kardinaalset muutumist. Linnades oli 23,4% peredest lastetud, maal oli selliseid 33,2%. Tunduvalt on linnas paranenud loomuliku iibe näitajad. Viljakuskoeffitsient on pidevalt tõusnud. Võrreldes: 1965.–1966. a oli see 50,7 promilli, 1980–1981 — 56,4 promilli ja 1988. a 60,7 promilli. Siiski jääb see alla maanaiste viljakusele. Kaasajale on iseloomulik, et 18–19% kõigist linnas sündinutest on vallaslapsed. Maal on vastav näitaja kolmandiku võrra suuremgi.

Peamiselt vanusstruktuuri erinevusest tingitult erineb linna ja maainimeste suremuse üldkoeffitsient. Meeste suremus linnas oli 1980.–1981. a 10,7 promilli, maal — 17,3 promilli; 1987. a linnas — 10,0 promilli, maal — 15,1 promilli. Naistel oli linnas 1980.–1981. a suremus 9,9 promilli, maal 17,2 promilli; 1987. a vastavalt 10,3 ja 15,8.

Järelikult on käesoleval ajal toimunud nihe linna- ja maaelanike loomulikus iibes tingitud ühelt poolt linnanaiste viljakuse tõusust ja teisalt linnaelanike soodsamast vanusstruktuurist.

5. LINNASTUMISE MÕJU EESTI DEMOGRAAFILISELE OLUKORRALE

Alates 1950. aastate algusest elab üle poole Eesti elanikest linnades. 1989. a elas linnades ja alevites 71,6% elanikest. Eesti rahvusest elanikest elab linnades 60%. Järelikult on linnaelanike demograafilisel käitumisel oluline osa riigi demograafilises arengus. Sellest, milline on sündimus ja laste arv linnaperedes, on olemas sündimuse üldine tase. Töötingimustest ja linnakeskkonnast on olemas ka elanike tervis ja suremus. Kriisiperioodidel võib aga elanikkonna suur kontsentratsioon linnadesse seada ohtu kogu rahvuse eksistentsi (puhta joogivee ja kütte probleemid). Õnneks on põhiosa Eesti linnadest siiski väikesed. Vaid 8 linnas elas üle 20 000 inimese. Üle 100 000 ulatub elanike arv vaid Tallinnas ja Tartus.

Viimasel ajal on linnarahvastiku iive aeglustunud. Oleme selles osas Lätiga ühel tasemel. On lakanud kohalike maaelanike siirdumine linna. Mehaaniline iive linna ja maa vahel on juba maa kasuks. Järelikult hakkab edaspidi linnade mõju Eesti demograafilisele arengule vähenema.

Meie esitatud andmete alusel on kasulik meenutada Ronald D. Lee hüpoteesi, et rahvastiku tiheduse suurenemine viib sündimuse langusele (Lee 1991: 44). Eesti viimase aja andmete alusel võiks püstitada küsimuse, kas ka elanike tiheduse kiire vähenemine maal on samuti kaasa toonud sündimuse languse (pruudiprobleem, lasteaias ja koolis käimise võimaluste piiratus).

Geograafi vaatevinklist on linnastumine Eestis oma moodi unikaalne protsess. Samal ajal aga võib seda käsitleda ka kui teatud etappi demograafilises üleminekus traditsiooniliselt tüübilt modernsele. Vastava teooria on välja töötanud W. Thompson. Seoses sellega püstitaksime küsimuse Eesti linnastumise sarnasusest mõne suu-

rema piirkonnaga. Esitame vastavad andmed järgmises tabelis (Lowry 1991: 154).

Tabel 7.

Linnastumise tempo ja linnarahvastiku iive 1960. a.

Piirkond	Üldiive	Sündimus	Suremus	Loomulik iive	Mehaaniline iive*
Põhja-Euroopa	11,2	17,4	11,0	6,4	4,8
Nõukogude Liit	34,5	20,8	6,5	14,3	20,2
Eesti**	26,8	17,4	8,1	9,3	17,5

* Koos piiride muutumisega.

** Autori arvutused.

Linnastumine Eestis aeglustub. See tendents on omane peaaegu kõigile arenenud riikidele. Spartak Polski arvutuste järgi langes kogu maailma linnarahvastiku üldiive aastatel 1974–1984 1,3%-ni ja prognoositakse, et sajandi lõpuks langeb ta 1,0%-ni aastas (Polski 1987: 152).

Kokkuvõtteks. Ühe artikli piires pole võimalik linnastumise kõiki külgi analüüsida võrdse põhjalikkusega. Meie pöörasime põhitähelepanu linnaliste asulate kujunemisele ning selle kvantitatiivsele mõjule linnastumisel. Mõnevõrra saime üldistusi teha ka linnadesse saabunute päritolu kohta. Tähelepanu väärivaks seigaks on nii linnastumise kui linnarahvastiku struktuuri erinevus ühelt poolt 1920.–1930. aastatel ja teiselt poolt 1970.–1980. aastatel. See on tingitud niihästi olulistest muutustest linnainimeste demograafilises käitumises kui ka asjaolust, et on suurenenud linna- ja maaelanike demograafilise struktuuri erinevus.

Linnades elab juba üle poole kõigist eestlastest ja ligikaudu kolm neljandikku kõigist Eesti elanikest ning seetõttu on linnarahvastik hakanud Eesti demograafilises arengus domineerima.

Kirjandus

- Boustedt, O. 1943. Die Bedeutung der Flecken im System der zentralen Orte in Estland. — *Statistische Berichte für den Generalbezirk Estlands*, Nr. 12 (2), S. 55–74
- Davis, Kingsley 1991. Population and resources: Fact and interpretation. — K. Davis, M. Bernstam. *Resources, Environment and Population*, pp. 1–24
- Jestestvennoje... 1987 = *Естественное движение и миграция населения Эстонской ССР в 1981–1985 гг. Ч. II. Таллинн*
- Laas, Kaljo 1978. *Rahvastikuprotsessidest Eestis*. Tallinn: Eesti Raamat
- Laas, K. 1987. Rahvastiku ränded Eestis. — *Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat*, kd 22 (Sotsiaalse ja majandusliku arengu geograafilisi probleeme), lk 81–97
- Lee, Ronald D. 1991. Long-run global population forecasts. — K. Davis, M. Bernstam. *Resources, Environment and Population*, pp. 44–71
- Lowry, Ira S. 1991. World urbanization in perspective. — K. Davis, M. Bernstam. *Resources, Environment and Population*, pp. 148–178
- Markssoo, A. 1971. On growth and migration types of towns in the Estonian S.S.R. — *Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised*, nr 282, lk 93–131
- Markssoo, A. 1990. Tallinn Eesti rahvarände süsteemis. — *Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat*, kd 25 (Inimene ja keskkond), lk 53–66
- Mayer-Willuda, E. 1938. *Wirtschaftsgeographie von Estland*. Stuttgart—Berlin
- Paalberg, H. 1968. Linnastumine Eesti NSV-s. — *Tehnika ja Tootmine*, nr 9, lk 466–468
- Polski 1987 = Польский, Спартак Александрович. География населения развитых капиталистических и развивающихся стран (с основами демографии). Минск: Университетское
- Pullat, R. 1968. Eesti linnarahvastiku dünaamika aastail 1917–1940. — *Teaduste Akadeemia Toimetised: Ühiskonnateadused*, kd 17, nr 4, lk 360–375
- Pullat, Raimo 1978. *Linnad kodanlikus Eestis: Ajaloolis-demograafilise käsitlus*. Tallinn: Eesti Raamat
- Rea, T. 1960. Eesti NSV linnaliste asulate geneetilisest klassifikatsioonist (sotsialismieelsel perioodil). *Tartu Ülikooli Toimetised*, kd 88, lk 18–44
- Sostav... 1990 = *Состав семьи, доходы и жилищные условия семей рабочих, служащих и колхозников*. Москва: Госкомстат СССР информационно-издательский центр
- Volkov, Leonid 1980. *Eestimaa asustus*. Tallinn: Eesti Raamat

Albrecht Dürer. AUTOPTREE
(u 1492)

AVALIK VASTUPANULIIKUMINE EESTIS AASTAIL 1977–1984

Viktor Niitsoo

SISSEJUHATUS

Artiklis vaadeldakse Eesti vastupanuliikumist aastail 1977–1984. Seda ajavahemikku on nimetatud Nõukogude Eesti poliitilise opositsiooni dissidentlikuks perioodiks. Siinkirjutaja peab otstarbekaks nimetada seda perioodi tinglikult Eesti vastupanuliikumise avalikuks perioodiks. Esmakordselt muutusid Eesti vastupanuliikumise võitlusmeetodid avalikuks. Peamiseks võitlusvormiks kujunes kollektiivsete avalike kirjade ja pöördumiste läkitamine nii okupatsioonivõimudele kui ka rahvusvahelistele organisatsioonidele ning demokraatlike riikide valitsustele. Tähtsamad avalikud kirjad koostati koos Läti ja Leedu vastupanuliikumiste esindajatega.

Eraldi küsimusena on käsitletud Eesti vastupanuliikumise sidemeid ja koostööd Moskva ja Peterburi teisitimõtlejatega. On üritatud leida vastust küsimusele, miks ei tekkinud tihedamat koostööd vene erimeelsetega. Samuti on püütud selgitada, miks on ebatäpne kasutada Eesti vastupanuliikumises osalenute puhul tavamõistet "dissident".

Maht ei võimalda käsitleda mitmesuguseid okupatsioonirežiimivastaseid võitlus- ja kodanikuallumatusse vorme, nagu usklike võitlus oma õiguste eest, koolinoorte ja üliõpilaste stiihilised meeleavaldused, võitlus

väljarännuõiguse eest, välismaale põgenemised, poliitilised või majanduslikud tööseisakud, keeldumine teenimisest okupatsiooniarmees, omakirjastuslike väljaannete valmistamine ja levitamine. Samal põhjusel ei ole vaatluse alla võetud nn 40 haritlase kirjaga seonduvat.

Põhiallikana on kasutatud aastail 1978–1987 väljaantud pörandaaluseid kroonikaid *Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis* (*Lisandusi...* 1984a, 1984b, 1986, 1988). Peatükis, mis kirjeldab Eesti Helsingi lepete ühiskondliku järelevalvegrupi loomise katseid ja Eesti—Läti—Leedu Rahvusliikumiste Peakomitee moodustamist, on kirjalike allikate vähesuse tõttu eeskätt kasutatud nimetatud sündmustes vahetult osalenute suulisi teateid.

Muudest allikmaterjalidest väärivad märkimist Eesti Vangistatud Vabadusvõitlejate Abistamiskeskuse poolt Stockholmis välja antud teos *Mart Niklus + Jüri Kukk: Kaks kes ei alistunud* (*Mart Niklus...* 1983), California ülikooli politoloogiaprofessori Rein Taagepera monograafia Nõukogude vangilaagris traagiliselt hukkunud Tartu teadlasest Jüri Kukest (Taagepera 1984) ning TA Filosoofia, Sotsioloogia ja Õigusteaduse Instituudi teaduri Mare Kuke uurimus poliitilisest opositsioonist Nõukogude Eestis (Kukk 1991).

Et käesoleva töö autoril puudus juurdepääs NLKP ja KGB ikka veel salastatud arhiivimaterjalidele ja ENSV Ülemkohtus 1980. aastatel peetud poliitiliste kohtuprotsesside toimikutele ning et autor ei saanud tutvuda radiojaama *Vaba Euroopa* uurimisosakonna materjalide ega pagulasarhiividega, jääb uurimuses kasutatud kirjalike allikate valik ühekülgseks. Seega käsitleb töö vaatlusaluse perioodi sündmusi ja üksikisikuid ega taotlegi midagi muud kui vaid juhatada sisse Eesti vastupanuliikumise avaliku perioodi uurimist.

EESTI VASTUPANULIIKUMISE TAKTIKA HELSINGI KONVERENTSILE JÄRGNENUD PERIOODIL

30. juulist 1. augustini 1975. a Helsingis toimunud Euroopa julgeoleku- ja koostöönoupidamise lõppaktile kirjutasiid alla 35 riigi juhid. See sündmus sai otsustavaks pöördepunktiks Ida-Euroopa kommunismivastases võitluses. Helsingi lõppakti nn kolmas korv kohustas lõppaktile allakirjutanud riike austama inimõigusi ja poliitilisi vabadusi, sealhulgas sõna-, trüki-, koosolekute-, poliitilistesse organisatsioonidesse kuulumise, väljarännu- jm vabadusi (*Kirjatäht...* 1989).

Nõukogude inimõiguslased, kelle põhitaktikaks oli nõuda riigis kehtivate seaduste täitmist, hakkasid võimudele survet avaldama, et need Helsingi lõppakti sätteid ka täidaksid. 1976. a jooksul moodustasid inimõiguslased Moskvast, Ukrainast, Gruusias, Armeenias ja Leedus Helsingi lepete täitmist jälgivad ühiskondlikud grupid. Helsingi-grupid asusid selgitama ja avalikustama inimõiguste rikkumise juhtusid. Et siseriiklikult puudus võimalus Helsingi-gruppide materjalide avaldamiseks, suunati need välisriikide massiteabevahenditesse.

Paraku oli Nõukogude Liit Helsingi lõppaktile alla kirjutanud kavatsuseta selle inimõiguste sätteid kunagi täitma hakata. Veel vähem oldi valmis taluma Helsingigruppide tegevust. Juba 1977. a alguses arreteeriti kõikide Helsingigruppide liidrid. Seejuures ei pööratud mingit tähelepanu maailma avalikkuse teravale hukkamõistule. Rahvusvahelised inimõiguste kaitse organisatsioonid eesotsas *Amnesty International*'iga astusid välja vangistatud dissidentide kaitseks. Lääneriikides moodustati mitmeid inimõiguste kaitse organisatsioone.

Eesti vastupanuliikumise tuumikusse kuulusid 1970. aastate teisel poolel peamiselt endised poliitvangid. Mart Nikluse, Erik Udami, Enn Tarto jt vabadusvõit-

lejatee oli alanud 1950. aastate keskpaigas. Mõned neist olid osa võtnud koolinoorte põrandaaluste organisatsioonide tegevusest ja kõik nad olid pidanud viibima Gulagi vangilaagrites. Need olid mehed, keda on kujukalt iseloomustanud ajakirjas *Vikerkaar* avaldatud pihtimuses Taivo Uibo: “Neid, kes Eesti vabaduse ja meie rahvuse olemasolu nimel oma pea tulle pistsid, nimetatakse tänapäeval kangelasteks. Mina ütlesin lihtsamalt: olime noorukid, kelles elas kohusetunne, kes tahtsid teenida tõe, kelles tõstis pead protest võõra vägivalla vastu. Me armastasime Eestimaad ja tundsimme endid olevat seotud oma Isamaa saatusega.” (Uibo 1991.)

Nõukogude kriminaalseadustik ei tunnistanud poliitvangi staatust (Rossi 1987). Nõukogudevastases tegevuses süüdi mõistetud isikuid koheldi kinnipidamiskohtades kui tavalisi kriminaalkurjategijaid. Ent samas eristati ülejäänud kuritegudest eriti ohtlikke riiklikke kuritegusid nagu kodumaa reetmine, spionaaž, terroristlik akt, terroristlik akt välisriigi esindaja vastu, diversioon, kahjurlus, nõukogudevastane agitatsioon ja propaganda, sõjapropaganda, eriti ohtliku riikliku kuriteo toimepanemiseks suunatud organisatsiooniline tegevus ja osavõtt nõukogudevastases organisatsioonist (*Eesti NSV Kriminaalkoodeks*. 1978). Vabaduskaotuslikku karistust pidid nende paragrahvide alusel süüdimõistetud kandma teistest vangidest eraldi (*Eesti NSV Parandusliku töö koodeks*. 1987).

1950. ja 1960. aastatel koondati eriti ohtlikke riiklike kuritegusid sooritanud isikuid Mordva ANSVs paiknevatesse vangilaagritesse. Need laagrid kuulusid Dubravlagi* süsteemi. 1960. aastate alguses oli Dubravlag suurimaks “eriti ohtlike riiklike kurjategijate” koondamisaigaks Nõukogude Liidus. Sinna toodi muudest

* *Dubravlag*’i (Дубравное ИТЛ, “Tammikulaager”) nimetuse pälv vis Stalini ajal vanim kommunistlik hävituslaagrite süsteem Mokša-Mordvamaa lääneosas, endine *Temnikovlag* (läheduses asunud väikelinna nime järgi), asutatud V. Uljanov-Lenini käsul 1918. a. *Toim.*

laagripiirkondadest üle neid vange, keda 1955. a amnestiaga ja Hruštšovi-aegsete komisjonidega ei vabastatud. Väljapoole Dubravlagi süsteemi jäi Vladimiri vangla mitmesaja poliitilise kinnipeetavaga (*Mart Niklus...* 1983: 15–16).

Oludest tollaegsetes Mordva laagrites annab pildi väljavõte Enn Tarto kohtuprotsessi ülevaate kommentaarist: “Mordva vangilaagritesse sattus Enn Tarto ajal, mil seal oli veel sadu, kui mitte tuhandeid eesti poliitvange, sõjamehi ja metsavendi. Seal oli lätlasi, leedulasi, venelasi, inimesi kõigist rahvustest, keda elab NSVLs või kelle maale NSVL sõjaväed olid II maailmasõja ajal jõudnud, oli kõikvõimalike poliitiliste veendumustega inimesi” (*Lisandusi...* 1986: 570). Eriti tihedad koostöösidemed tekkisid lätlaste ja leedulastega, omajagu ka vene opositsionääridega. Vangistuses tekkinud suhted säilisid ka pärast vabanemist. Käidi üksteisel külas, vahetati informatsiooni, jagati kirjandust ja kogemusi ning kavandati ühist võitlustaktikat.

Kontaktid vene demokraatidega olid olnud ka Eesti Demokraatliku Liikumise ja Eesti Rahvusrinde aktivistidel, kes saatsid oma materjale Läände tihtipeale vene *samizdat*'i vahendusel (Laar, Vahtre, Valk 1989: 90).

Eestlastel, lätlastel ja leedulastel põhimõttelistes küsimustes erinevaid arvamusi ei olnud. Samal ajal ilmnesisid sügavad lahkeliid vene teisitimõtlejatega. Erinevalt Eesti vastupanuliikumises osalejatest tegutses vene dissidentlikes ringkondades terve hulk tippharitlasi, kes kuulusid tollaegse privilegeeritud eliidi hulka. Vene inimõiguste kaitse liikumise vaieldamatuks liidriks oli kolmekordne sotsialistliku töö kangelane, arvukate riiklike preemiate laureaat, Nõukogude vesinikupoomi konstruktor akadeemik Andrei Sahharov. Juhtivate dissidentide hulka kuulusid veel Armeenia Teaduste Akadeemia kirjavahetajaliige Moskva Helsingi-grupi juht Juri Orlov, II maailmasõja veteran kindralmajor Pjotr Grigorenko, kuulsas vene poeedi Sergei Jessenini

lapselaps Aleksandr Jessenin-Volpin ning palju silmapaistvaid teadlasi ja kultuuritegelasi. Jessenin-Volpin ja Valeri Tšalidze olid inimõiguste kaitse liikumiste peaideoloogid, kelle initsiatiivil valiti taktikaliseks võitlusmeetodiks võimuorganitele surve avaldamine, et need hakkaksid täitma omaenese seadusi, eelkõige Nõukogude Liidu konstitutsiooni. Alates 1966. aastast korraldasid dissidendid Moskvast Puškini monumendi juures Nõukogude Liidu konstitutsioonipäeval 5. detsembril vaikivaid meelevaidlusi. Need meelevaidlused kestsid kuni 1977. aastani, sest uue brežnevliku konstitutsiooni toetamine kaotas mõtte. Selle asemel hakati tähistama 10. detsembrit rahvusvahelise inimõiguste päevana.

Vene dissidentide programmilised sihid ei läinud kaugemale taotlustest nõukogude süsteemi liberaliseerida. Silmanähtavaks eeskujuks oli neile Alexander Dubčeki initsiatiivil algatatud Tšehhoslovakkia poliitilise ja majandusliku süsteemi reformeerimine. See reformiliikumine, mis on tuntud Praha kevade nime all, suruti Nõukogude Liidu ja tema liitlaste poolt küll sõjalise jõuga maha, ent selle juhtmõtted leidsid viljakat pinda vene dissidentide seas. Usuti nn inimnäolise sotsialismi võimalikkusse. Loodeti, et Lääne riigid suudavad sundida pingelõdvendust ihaldava Nõukogude Liidu juhte tagama oma kodanikele inimõigusi ja poliitilisi vabadusi.

Vene dissidentluse poliitilised ja majanduslikud sihid on ülevaatlikult sõnastanud akadeemik Sahharov oma teoses *Riigist ja maailmast*:

1) 1965. aasta majandusreformi süvendamine... — ettevõtete täielik majanduslik, tootmis- ja kaadrialane ning sotsiaalne iseseisvus.

2) Majandusliku ja sotsiaalse tegevuse kõigi liikide osaline denatsionaliseerimine, välja arvatud tõenäoliselt rasketööstus, rasketransport ja side...

3) Täielik amnestia kõigile poliitvangidele...

4) Streigivabaduse seadus.

5) Sari seadusandlike akte, mis kindlustaksid tegelikult veendumuste-, südametunnistuse-, informatsiooni levitamise vabaduse...

6) Seadusandlikult tagatud avalikkus ja ühiskondlik kontroll tähtsamate otsuste vastuvõtmise üle...

- 7) Seadus elu- ja töökoha valiku vabadusest riigi piires.
- 8) Riigist väljasõidu... ja sinna tagasipöördumise õiguse seaduslik garanteerimine.
- 9) Parteiliste ja teenistuslike privileegide kõigi vormide keelamine, mis ei ole vahetult seotud teenistuskohustuste täitmise vajadustega. Kõigi kodanike võrdõiguslikkus riikliku põhiprintsiibina.
- 10) Liiduvabariikide eraldumise õiguse ning selle küsimuse arutamise õiguse kinnitamine seadusega.
- 11) Mitmeparteisüsteem.
- 12) Valuutareform — rubla vaba vahetamine välisvaluuta vastu. (Sahharov 1991: 103.)

Kuuludes nõukoguliku eliidi hulka ning olles tööülesannete tõttu sagedastes kokkupuudetes kõrgemate võimukandjatega, uskusid vene dissidendid, et Nõukogude Liidu juhte on võimalik mõjutada liberaliseerima ühiskonda, vabastama poliitvange, võimaldama väljarändu neile, kes seda soovivad jne. Näiteks pidas akadeemik Sahharov oma inimõigusliku tegevuse algperioodil valitustelefoni kasutades sagedasi telefonikõnesid KGB esimehe Juri Andropoviga, püüdes viimast mõjutada kergendama ühe või teise poliitvangi saatust (Sahharov 1991: 161). Sama veendumust kinnitavad akadeemik Sahharovi ja kirjanik Aleksandr Solženitsõni korduvad avalikud pöördumised Nõukogude Liidu juhtide poole.

Eesti vastupanuliikumise eesmärgid ulatusid kaugemale. Vabadusvõitluse kõigi etappide programmdokumentides nõuti Nõukogude Liidu okupatsiooni lõpetamist Eestis, okupatsioonivägede väljaviimist ja iseseisvuse taastamist. Selle nimel valasid verd metsavennad, sama aate nimel vaevlesid vangilaagrites eesti noored metsavendlusejärgsel ajastul. Eesti Demokraatliku Liikumise ja Eesti Rahvusrinde 1972. aastal ÜROle saadetud läkitustes juhitakse tähelepanu Eesti Vabariigi jätkuvale okupeerimisele Nõukogude Liidu poolt ja üha süvenevale venestamisprotsessile Eestis. Läkitusele lisatud memorandumis nõutakse Eesti Vabariigi taastamist ja vabade valimiste läbiviimist ÜRO egiidi all (*Heinakuu*. 1988: 20–22). Seetõttu tuleb täielikult nõustuda teoses *Eesti ajalugu ärkamisajast tänapäevani* autorite seisuko-

haga, et tavamõiste “erimeelne” ehk “dissident” kasutamine Eesti vastupanuliikumisest osavõtnute puhul pole kohane, sest nende arvamus jagas suur osa eesti rahvast, kes aga ei julgenud aktiivsemalt tegutseda (*Eesti ajalugu...* 1992: 267).

Helsingi lõppaktile allakirjutamine ei tekitanud Eesti vastupanuliikumise ridades erilisi illusioone. Murelikult tõdeti, et Helsingi lõppaktiga on fikseeritud Euroopa sõjajärgsete piiride vääramatus ja riikide territoriaalne terviklikkus, millega sisuliselt legaliseeriti 1945. a Jaltas II maailmasõja võitnud riikide poolt kehtestatud mõjusfäärid Euroopas. Eriti skeptiliselt suhtuti välja-vaatesse, et Nõukogude Liit hakkab täitma lõppaktis sätestatud inimõigusi. Seda skepsist väljendas Eesti demokraatide kiri USA Kongressile 21. oktoobril 1976. a, kus rõhutatakse, et ainult kaks ja pool kuud pärast Helsingi kokkuleppe allakirjutamist toimus Tallinnas, Helsingist 80 km lõuna pool, suurim poliitiline kohtuprotsess Eestis Stalini-järgsel perioodil (*Kirjataht...* 1989: 37).

Samal ajal jätkasid okupatsioonivõimud sihikindlat asustuskolonisatsiooni eesmärgiga põlistada Nõukogude okupatsioon Eestis. Kirde-Eestis olid eestlased juba muutunud vähemuseks, kiiresti kasvas muulaste osakaal pealinnas Tallinnas. Põhirahva vähemusse jätmise riiklikku programmi tõendab asjaolu, et 1970. a rahvaloenduse andmeil moodustasid lätlased 40,9% Riia, leedulased 42,8% Vilniuse ja eestlased 55,7% Tallinna elanikkonnast (*Lisandusi...* 1984a: 8–11). Okupatsioonivõimud teostasid Eesti loodusrikkuste suhtes röövellikku majanduspoliitikat, mis tõi kaasa elukeskkonna reostumise. Sellele juhtisid tähelepanu oma kirjas 18 loodusteadlast ENSV Looduskaitseühingust, ENSV Teaduste Akademiast, TPIst ja TRÜst. Kirjas juhitakse tähelepanu ohtudele, mida loodusele põhjustab põlevkivi ebamajanduslik kaevandamine ja kasutamine. Samas hoiatatakse Moskva plaanide eest rajada Toolsesse hiiglaslik fosforiidimurd, mis tähendaks rikutud maastiku kõr-

val tuhandete vene immigrantide sissetoomist (Mereste, Saarepera 1978: 193). See kiri oli eelakordiks kümme aastat hiljem toimuvale üldrahvalikule protestiliikumisele fosforiidikaevandamise vastu.

Eesti rahvast ähvardas reaalne oht hääbuda vähe-
musrahvusena oma kodumaal. Elukeskkonna reostamine võttis ähvardava ulatuse. Need arengud seadsid Eesti vastupanuliikumise silmitsi vajadusega muuta võitlustaktika avalikuks. Seni oli kogu tegevus olnud pörandaalune ja selle tulemused KGB ennetava tegevuse tõttu sageli olematud. Tihti läkitati Läände avaldusi ja memorandumeid, millele olid alla kirjutanud kõlava nimega organisatsioonid. Paraku ei pälvinud sellised avaldused maailma avalikkuse suuremat tähelepanu. Ei olnud võimalik kontrollida, kes tegelikult seisis ühe või teise märkuri taga. Sellise avalduse puhul võis tegu olla bluffiga: vägevaks pörandaaluseks organisatsiooniks võis end tituleerida väike seltskond. Ei saanud välistada ka võimalust, et läkituse koostajaks on KGB. Selguse ühe või teise avalduse autorluse kohta võivad tuua vaid nende avalduste kunagised koostajad. KGB koostatud läkituste kohta saame teavet alles pärast selle repressiivorgani arhiivide avalikustamist.

Pörandaaluste organisatsioonide tegevusest sai üldsus teada ainult siis, kui KGB mõne neist paljastas ja selle liikmed sattusid vangilaagritesse. Nii näiteks võib täie kindlusega väita, et Eesti Demokraatliku Liikumise ja Eesti Rahvusrinde avaldus ja memorandum ÜROle olid ehtsad, sest 21.–31. oktoobrini 1975. a ENSV Ülemkohtus toimunud kohtuprotsessil mõisteti nende EDL aktivistid Sergei Soldatov, Mati Kiirend, Artjom Juškevitš ja Kalju Mätik pikkadeks aastateks vangilaagrisse, süüdistatuna muu hulgas ülalmainitud ÜROle saadetud läkituste koostamises ja levitamises (*Lisandusi...* 1984a: 11–15).

Avalikku võitlustaktikat nõudis ka pärast Helsingi lepete allkirjutamist kardinaalselt muutunud välispoliitiline olukord. Jätkus Ida ja Lääne vaheline pinge-lõdvenduspoliitika. Kremlile tähendas pingelõdvendus 70. aastate keskpaigaks kättevõidetud mõjusfääride tunnustamist lääneriikide poolt ja võimalust nende mõjusfääride laiendamiseks. Lääneriigid olid peale relvas-tuse vähendamise siiralt huvitatud inimõiguste ja poliitiliste vabaduste olukorrast Nõukogude Liidus ja selle satelliitriikides. Lääneriigid olid samuti huvitatud, et Nõukogude Liit täidaks kõiki Helsingi lõppakti sät-teid. 1977. a ametisse valitud USA president Jimmy Carter kuulutas inimõiguste kaitse oma poliitika lahuta-matuks koostisosaks. Helsingi-grupid muutusid Läänes autoriteetseteks valitsusvälisteks inimõiguste kaitse or-ganisatsioonideks, kellele hakati osutama laialdast toe-tust nii lääneriikide ühiskondlike organisatsioonide poolt kui ka valitsuste tasemel. Helsingi-gruppide tegevuse ning Läänes avaldatud Aleksandr Solženitsõni, Alek-sandr Zinovjevi, Valeri Tšalidze jpt dissidentlike kirjani-ke teoste tulemusena sai maailma avalikkusele teatavaks Nõukogude režiimi inimvaenulik ja kuritegelik olemus. Maailm oli valmis uuesti meelde tuletama neid rahvaid, kelle traagiline saatus oli natsismi üle saavutatud võidu joovastuses kergekäeliselt unustatud. Nende unustatud rahvaste seas olid erilisel kohal eestlased, lätlased ja leedulased, ainsad endise Rahvasteliidu liikmesmaad, kelle iseseisvus II maailmasõja tulemusena hävis.

Alates Eesti okupeerimisest olid pagulasorganisat-sioonid visalt üritanud tõstatada maailma avalikkuse ees Eesti Vabariigi okupeerituse küsimust. Paraku ei ula-tunud lääneriikide enamiku reaktsioon kaugemale Nõu-kogude okupatsiooni formaalsest mittetunnustamisest (Hough 1985: 391–445). Seetõttu oli äärmiselt tähtis, et pagulaseestlaste vabadusnõuetele lisanduks avalik toe-tus okupeeritud Eestist. See oleks võtnud Nõukogu-de propagandalt argumendid, nagu pooldaks eesti rah-

vas Nõukogude korda ja peaks seda seaduslikuks. Eesti vastupanuliikumise ette kerkis ülesanne organiseeruda avaliku struktuurina. Konjunktuuri arvesse võttes näis kõige sobivamaks organiseerumise vormiks Helsingigrupp, mis oleks olnud autoriteetseks foorumiks juhtimaks maailma avalikkuse tähelepanu Eesti okupeeritud staatusele ja inimõiguste rikkumisele Eestis.

HELSINGI-GRUPI LOOMISE KATSE. EESTI—LÄTI—LEEDU RAHVUSLIIKUMISTE PEAKOMITEE*

Samaaegselt Helsingi lepete täitmise ühiskondlike järelevalvegruppide moodustamisega Moskvas, Ukrainas, Gruusias ja Armeenias vaeti analoogilise grupi loomise võimalusi Eestis. Tihedas kontaktis oldi lätlaste, leedulaste ja vene dissidentidega. Viimased andsid nõu moodustada üleballikumiline Helsingigrupp. Sellise lahendusega ei saanud Baltikumi vastupanuliikumiste esindajad nõustuda. Et Baltikumi vastupanuliikumiste peaesmärgiks oli oma riikide iseseisvuse taastamine, oleks ühise inimõiguste kaitse organisatsiooni moodustamine hägustanud Eesti, Läti ja Leedu vastupanuliikumiste sihte ning põhjustanud väärarvamusi nii pagulasorganisatsioonides kui ka kodumaises toetajaskonnas. Kõhklusi tekitas ka asjaolu, et Nõukogude Liidus moodustatud Helsingigrupid hoidusid tegelemast valdkondadega, mis olid väljaspool ÜRO Inimõiguste Ülddeklaratsioonis sätestatu raame. Erinevalt baltlastest ei pidanud Nõukogude Liidu inimõiguste kaitse aktivistid end poliitilisteks, vaid moraalsseteks võitlejateks.

*Et autorile kättesaadav kirjalik allikmaterjal peatükis kirjeldavate sündmuste kohta oli äärmiselt napp, on kirjapandu aluseks Viktoras Petkuse, Mart Nikluse, Enn Tarto, Jaan Isotamme ja Jüri Pertmanni suulised teated.

Sellele vaatamata toimusid Eestis 1976. a lõpul ja 1977. a alguses ettevalmistused Eesti Helsingi-grupi loomiseks. Et Helsingi-grupi ülesandeks oli kaitsta universaalseid inimõigusi, pidi grupi sotsiaalne baas olema võimalikult lai. Selleks konsulteerisid grupi loomise initsiaatorid Erik Udam ja Enn Tarto mitmesuguste ringkondadega. Grupi tegevusse üritati kaasata rahvuskeskseid haritlasi, usulisi aktiviste ning vähemusrahvuste, peamiselt juutide ja sakslaste esindajaid.

Siinkohal on vajalik selgitada vastupanuliikumise ja eesti haritlaste vahelisi suhteid. Üldlevinud on arusaam, mida kordab oma mälestusteraamatus ka Tiit Madisson: "Haritlased ei tahtnud end teisitimõtlejatega siduda, sest nad pidasid neid liiga radikaalseteks, kelle vastu julgeolek pidevalt huvi tundis. Dissidendid omakorda kartsid, et KGB võib intelligente liialt kergesti murda. See kartus oli osaliselt ka õigustatud. 40 kirja ühe "isa" Jaan Kaplinski murdmine julgeolekulaste poolt ruineeris paljus ka teiste vastupanu." (Madisson s. a.: 81.) Madissoni väide on õige siiski vaid osaliselt. Eesti haritlaskonda võib tinglikult jagada kaheks. Üks osa haritlastest võttis Nõukogude korra sisemiselt omaks, oli okupatsioonirežiimile lojaalne ning teostas end nõukogulike mängureeglite raames, astudes oma karjääri silutamiseks kommunistlikku parteisse jne. Sellisesse kategooriasse kuulus osa 40 kirjale allakirjutanutest. Nendega Eesti vastupanuliikumisel kontakte ei olnud. Seda, et võõrastamine oli vastastikune, kinnitab ka asjaolu, et 40 kirja initsiaatorid said Jüri Kuke surmast teada, lugedes tema surmakuulutust ajalehest *Edasi* (Kiin, Ruutsoo, Tarand 1990: 16).

Ent oli ka teistsuguseid haritlasi. Need püüdsid oma loomingu ja eraelus olla võimalikult sõltumatud ja vältida kompromisse okupatsioonivõimudega. Komparteisest astunud ametivendadesse suhtusid nad parimal juhul kui konformistidesse, halvemal juhul kui reeturitesse. Vabadusvõitlejatesse suhtuti suure poolehoiuga ja

püüti neid igati toetada. Paraku ei olnud nad valmis liituma vastupanuliikumisega. Ka ei olnud ükski neist haritlastest nõus ühinema loodava Eesti Helsingi-grupiga. Gruppi ei olnud nõus astuma usuaktivistid. Juudid ja sakslased aga eelistasid oma probleeme, mis seondusid peamiselt emigreerumisega, lahendada Moskva Helsingi-grupi vahendusel. Sellega jäid Helsingi-grupi loomise katsed soiku. Ainuüksi endistest poliitvängidest koosneva liikmeskonnaga Eesti Helsingi-grupi loomine ei oleks olnud poliitiliselt otstarbekas.

Analoogiliste probleemidega olid silmitsi ka lätlased. Neilgi jäi Helsingi-grupp moodustamata.

Erinevalt oma põhjapoolsetest naabritest suudeti grupp moodustada Leedus. Eestis ja Lätis kandsid vastupanuliikumist peamiselt endised poliitvängid, ent Leedus oli rahvusliku vastupanu toetuspind katoliku kiriku näol tunduvalt laiem. Samuti suudeti grupi tegevusse kaasata juudi aktiviste. Ent üsna pea hakkas leedu rahvuslaste ringkondadest kostma teravat kriitikat grupi tegevuse kohta. Viimastele tundus grupi koosseis ülearu kosmopoliitsena. Häiris ka see, et grupp tegeles liiga palju juutide väljarännuga, jättes unarusse rahvuslike huvide ja katoliku kiriku õiguste kaitse.

Siiski olid Eesti, Läti ja Leedu vastupanuliikumiste aktivistid teadlikud, et on vaja oma tegelikkude koostööd institutsionaliseerida. Kolme Balti riiki sidus ühine lähiajalugu ja ühine vastupanu okupandile. Traditsiooniliselt käsitleti Baltikum maailma silmis ühtse geograafilise regioonina. Ühtse vastupanuorganisatsiooni loomine oleks märgatavalt tugevdanud kolme Balti riigi vastupanuliikumisi ja muutnud nende taotlused kaalukamaks. Tingimata pidi see organisatsioon olema avalik.

1977. a kevadel, kui oli lõplikult selge, et Helsingi-gruppi Eestis ei moodustata, aktiviseerus Eesti KGB tegevus. KGB oli sekkumata seiranud Helsingi-grupi loomise katseid. Nähtavasti oli Eesti KGBle kõrgemalt poolt antud korraldus infiltreruda Helsingi-gruppi. Kui

aga grupi loomise katsed lõpetati, asus repressiivorgan oma kaugeleulatuva plaani päästmiseks omalt poolt Helsingi-gruppi moodustama. Selle kohta on Erik Üdam kirjutanud järgmist: "4. aprillil 1977 helistas mulle major Molok ja ütles, et ta tahab minuga rääkida. Me kohtusime kolm korda 4., 11., 14. aprillil vastavalt KGB majandusosakonnas Lai tänav 40, "Palace" hotellis ja erakorteris Lomonossovi t. 5. Jutuajamised kestsid iga kord vähemalt kaks tundi. Major Albert Molok tegi mulle ettepaneku saada suurekaliibriliseks dissidentiks ja organiseerida dissidentide grupp. Organisatsioonilisteks vajadusteks lubas ta mulle raha anda. Summa suuruseks nimetas ta 4. aprillil 200–500 tuhat rubla. 14. aprillil aga 150–200 tuhat rubla. Moloki ettepaneku kohaselt pidid dissidendid välismaa ajakirjanikele oma nimel ja KGB ettekirjutusel andma informatsiooni. Grupi koosseisu oleksin ma võinud ise valida, seda eelnevalt KGBga kooskõlastades. Minu väitele, et niisugune pettus tuleb varsti välja ja et ma satun piinlikku olukorda, lubas Molok kindlustada, et mitte keegi ei saaks teada minu koostööst KGB-ga ja et nad võivad mind näilikuse huvides isegi kergelt jälitada. Mina tegin omalt poolt Molokile ettepaneku, et ma organiseerin Helsingi leppimuste täitmist jälgiva grupi koos soomlaste ja teiste Läänemeremaade rahvaste esindajatega ning et selle grupi tegevus oleks avalik. Molok mu ettepanekut heaks ei kiitnud ja ütles, et pole mingit mõtet end soomlastega siduda. Ühendus tulevat võtta ameeriklastega, ütles ta, kuna nendel olevat raha dissidentide jaoks ja seda raha tuleb neilt välja meelitada. Kui see sul õnnestub, ütles Molok, saad 50% rahast sina ja 50% saab riik. Jutuajamise käigus nimetas Molok mind natsionalistikks ja ütles, et mina ja KGB võime leida aluse koostööle, kuna me mõlemad soovime eesti rahva hüvanguks töötada... Kui ma Moloki ettepaneku tagasi lükkasin, küsis ta, kas ei oskaks ma talle soovitada niisugust inimest, kes ta ettepaneku vastu võtaks. Ma ütlesin, et ei soo-

vita kellelegi niisugust pettust. 14. aprillil me leppisime kokku, et kohtume nädala aja pärast uuesti, kuid KGB minuga enam ühendust ei võtnud." (*Lisandusi...* 1984a: 17–18.)

Millised olid KGB kaugemad eesmärgid seoses fiktiivse Helsingi-grupi loomisega? Tundub vähetõenäolisena, et gruppi moodustades loodeti, et sinna koondub kogu vastupanuliikumise tuumik, keda seejärel oleks olnud kerge arreteerida nõukogudevastase tegevuse eest. Samal ajal on teada, et mujal Nõukogude Liidus olid KGB repressioonid Helsingi-gruppide liikmete vastu väga valikulised. Tavaliselt arreteeriti 1–2 juhtivat isikut, mille tulemusena kogu ülejäänud grupi liikmete tegevus koondus võitlusele arreteeritute vabastamise eest. Ja kuigi Ukrainas arreteeriti kõik sealse Helsingi-grupi liikmed, polnud mingit alust arvata, et samalaadselt oleks võinud toimida küllaltki paindliku taktikaga Eesti KGB. Arvatavasti oli KGB teadlik Baltikumi vastupanuliikumiste ühtse organisatsiooni loomise kavadest. Siit järeldeb, et katsega luua Eesti Helsingi-grupp valis KGB enda jaoks kahest halvast vähem halva võimaluse. Loodeti, et tegevus Helsingi-grupis ammendab kogu energia ja vastupanuliikumisel ei jätku jõudu loodava ühisorganisatsiooni jaoks.

Samal ajal jätkusid ettevalmistused üle Baltikumilise organisatsiooni loomiseks. Erilist aktiivsust ilmutas siin leedulane Viktoras Petkus, kes oli ka Leedu Helsingi-grupi liider. Ta külastas 1977. a jooksul korduvalt Eestit ning arutas ühisorganisatsiooni loomise küsimusi endiste poliitvangide Mart Nikluse, Erik Udami, Enn Tarto, Jaan Isotamme, Endel Ratase ja Jüri Pertmanniga. Mitmed ühisnõupidamised peeti Lätis ja Leedus. Augusti lõpuks oli uue organisatsiooni kondikava välja töötatud. Eesti—Läti—Leedu Rahvusliikumiste Peakomitee otsustati avalikult välja kuulutada 25. augustil Moskvas toimival pressikonverentsil välismaa ajakirjanikele. Peakomitee väljakuulutamise kohaks valiti Moskva sel

põhjusel, et Lääneriikide ajakirjanikud olid akrediteeritud Moskvasse ja sattusid Baltikumi haruharva. Kavas oli avalikustada Peakomitee resolutsioon, mis väljendab organisatsiooni eesmärke ja struktuuri. See Vilniuses 20. augustil 1977 koostatud lakooniline dokument sätestas, et igast Balti riigist valitakse neljaks ja pooleks aastaks Peakomitee esimees. Juhul kui Peakomitee avalik tegevus osutub repressioonide tõttu võimatuks, nähti ette kanda volitused üle järgmistele pagulasorganisatsioonidele: Ülemaailmne Eesti Kesknõukogu, Vabade Lätlaste Maailmaliit ja Leedu Vabastamise Peakomitee. Organisatsiooniga liitumiseks auliikme staatuses kavatseti teha ettepanek järgmistele isikutele: Edgars Andersons (USA), Jurgis Baltrušaitis (Prantsusmaa), Pjotr Grigorenko (NSVL), Andres Küng (Rootsi), Czeslaw Milosz (USA), Ernst Öpik (Inglismaa), Arnolds Lusis (USA), Juri Orlov (NSVL), Olaf Palme (Rootsi) ja Andrei Sahharov (NSVL) (*Journal...* 1988: 286).

Ulatuslikumat programmi ega organisatsiooni põhikirja ei koostatatud. Ühe asjaosalise Enn Tarto sõnul välditi programmi ja põhikirja koostamist teadlikult. Pikaajalised kogemused põrandaalustes organisatsioonides osalemisel olid näidanud, et enamasti kulus organisatsiooni loomisel lõviosa ajast ja energiast organisatsiooni olemust ja eesmärke tutvustavate dokumentide koostamisele. Praktilise tegevuse jaoks oleks seetõttu jäänud jõust puudu (Enn Tarto suuline teade Viktor Niitsoole).

Eesti—Läti—Leedu Rahvusliikumiste Peakomiteed ei õnnestunud välja kuulutada. 23. augustil 1977. a areteeriti KGB poolt Vilniuses Viktoras Petkus hetkel, kui ta oli astumas Vilnius—Moskva rongile (*Lisandusi...* 1984a: 3). 25. augustil peatas KGB Põlvas Moskva rongi siseneva Mart Nikluse, konvoeeris ta Tartusse ja korraldas tema elukohas Vikerkaare 25 põhjaliku läbiotsimise (*Lisandusi...* 1984a: 3–4). Eestis, Lätis ja Leedus

vallandas KGB läbiotsimiste ja ülekuulamiste laine (*Lisandusi...* 1984a: 3–8).

10.–13. juulini 1978. a toimus Leedu NSV Ülemkohus kohtuprotsess Viktoras Petkuse üle, keda süüdistati nõukogudevastases agitatsioonis ja propagandas. Selle kohtulavastusega karistati tegelikult katse eest luua eestlaste, lätlaste ja leedulaste rahvusliikumisi ühendav organisatsioon. Eestlastest olid tunnistajateks kutsutud Mart Niklus, Erik Udam ja Enn Tarto, lätlastest Ints Cälitis, Juris Ziemelis ja Ivars Žukovskis, kes kõik olid Peakomitee liikmed (*Lisandusi...* 1984a: 56–66).

Igaüks neist oleks võinud seista Petkuse kõrval süüpingis. See, et kohtu alla anti üksnes Petkus, kinnitab veel kord KGB valikulist repressioonipoliitilikat teistimõtlemise vastu. Ette rutates olgu öeldud: Petkuse arreteerimisest piisas, et halvata Peakomitee tegevust. Arvatavasti oli KGB suutnud Peakomitee moodustamist nii tõhusalt jälgida, et oli võimeline oma tegevust eksimatult ajastama. Eesti—Läti—Leedu Rahvusliikumiste Peakomiteele anti hävitav löök vahetult enne selle välja kuulutamist. Samuti oli KGBle selge, kes oli Peakomitee loomise eestvedaja. Viktoras Petkus mõisteti Leedu NSV Ülemkohtu poolt 10 aastaks erirežiimiga vangilaagrisse koos sellele järgneva 5-aastase asumiseleaatmisega. Karistuse kolm esimest aastat tuli ära kanda türmis (*Lisandusi...* 1984a: 64).

(Järgneb)

KODANIKUÜHISKONNA VOORUS

Edward Shils

Tõlkinud Peeter Riba

Montesquieust peale on politoloogias kirjutajad olnud teadlikud tõsiasiast, et teatud kõlbelised omadused ja veendumused peaksid olema seotud teatud valitsemisviisidega. Ehkki Montesquieu pärandi uurijad on seose vooruslikkuse ning vabariikliku valitsemiskorra vahel tõepoolest üles tähendanud, on see siiski jäänud tähelepanuta. Soodumus osaleda poliitikas, poliitilise võimsuse ja võimetuse mõiste, teatud iseloomujooned, mida võiks kokku võtta terminiga *autoritaarne isiksus* jne, on kõik demokraatiateoretikute poolt läbi uuritud. Vooruslikkus ühiskondliku meelelaadi või tsiviliseerituse tähenduses on seevastu hooletusse jäetud.

Tahaksin Montesquieu teema taas üles võtta. Ma soovin uurida vooruslikkuse ehk minu keelekasutuses tsiviliseerituse kohta liberaalse demokraatia tingimustes, millele Montesquieu viitab kui vabariiklikule valitsemistüübile. Viimasel ajal on terminit *kodanikuühiskond* üsna vabalt hakatud kasutama *liberaaldemokraatliku ühiskonna* vastena. See ei ole täpselt seesama ja erinevus nende vahel on oluline. Tsiviliseerituses peitub erinevus hästi ja halvasti korraldatud liberaalse demokraatia vahel.

The Virtue of Civil Society. — *Government and Opposition*, vol. 26, number 1, winter 1991, pp. 3–20.

KODANIKUÜHISKOND

Idee kodanikuühiskonnast on idee ühiskonnaosast, mis elab omaenda elu, erineb äratuntavalt riigist ja on riigi suhtes suurel määral autonoomne. Kodanikuühiskond asub väljaspool perekonna ja suguvõsa piire ning on üle paikkondlikest piirangutest, ta peaaegu läheneb riigile.

Kodanikuühiskonna-käsitusel on kolm peamist koostisosa. Esiteks see osa ühiskonnast, mis sisaldab majanduslike, religioossete, intellektuaalsete ja poliitiliste autonoomsete institutsioonide kompleksi, mis on eristatavad perekonnast, suguvõsast, paikkonnast ja riigist. Teiseks komponendiks on see osa ühiskonnast, millel on riigiga teatud kindel suhetekompleks, ja kindel hulk institutsioone, mis tagavad riigi ja ühiskonna lahutatuse ning säilitavad nende kahe vahel tõhusad sidemed. Kolmas on peenekombeliste ehk tsiviliseeritud käitumisviiside üldlevinud mudel. Esimest komponenti on nimetatud kodanikuühiskonnaks; mõnikord nimetatakse kodanikuühiskonnaks kogu inklusiivset ühiskonda, millel on olemas need konkreetsed omadused.

Mis puutub riigi lahutatusse kodanikuühiskonnast, siis see osa ühiskonnast, millega me siinkohal tegeleme, koosneb individuaalsest ja kollektiivsest tegevusest, mida ei juhi algsete kollektiivide seadused üksi ega suuna ka riik. Sellises tegutsemises kehtivad omad seadused, nii formaalsed kui mitteformaalsed. Riik kehtestab seadusi, mis piiravad üksikisikute ja kollektiivide tegutsemist, kuid ka nendes piirides (mis kodanikuühiskonnas on harilikult laiad) põhinevad üksikisikute ja kollektiivide teod vabal valikul või toimuvad kooskõlas selgesõnalise kokkuleppega osavõtjate vahel või siis tuginevad individuaalsete või kollektiivsete huvide või asjaomase kollektiivi seaduste arvestamisele. Selles mõttes ongi kodanikuühiskond riigist lahutatud.

Kodanikuühiskond ei seisa riigist täiesti lahus. Kui ta oleks riigist täiesti lahutatud, ei oleks tegemist ühiskonna kui terviku osaga, just nii nagu pole riigist täiesti lahus ka perekond — olles küll muust erinev ja eristatav. Riik kehtestab seadused, mis määratlevad kodanikuühiskonna mitmekesiste sfääride ja sektorite välised piirid. Kodanikuühiskond omalt poolt piiritleb riigi tegevust. Kodanikuühiskonda ja riiki ühendavad konstitutsioon ja traditsioonid, mis rõhutavad nende vastastikuseid kohustusi niisamuti kui õigusigi. Üksikisikute ja kollektiivide õigused üksteise suhtes esitatakse konstitutsioonis, seadustes ja traditsioonides.

Kodanikuühiskond on tsiviliseerituse ühiskond, ta peab silmas ühiskonnaliikmete käitumist üksteise suhtes. Tsviviliseeritus esineb nii üksikisikute omavahelistes kui ka riigi ja üksikisikute vahelistes kokkupuudetes, reguleerides niiviisi üksikisiku käitumist ühiskonna suhtes. Samuti reguleerib ta kollektiivide omavahelisi suhteid, kollektiivide ja riigi suhteid ja üksikisikute suhteid riigisiselt.

MÕISTE TAASSÜND

Viimastel aastatel on suhteliselt ootamatult intellektuaalide vaatevälja ilmunud termin *kodanikuühiskond*. Siiski on see küsimus juba antiikajast saadik mitmesugusel kujul esinenud ühiskonnateemaliste diskussioonide ääremail, mõnikord kesksemat kohta omandades. See oli antiikse jurisprudenti termin. Tal oli ebamäärane seisund keskaja poliitilises filosoofias, kus teda eristati kiriklikest institutsioonidest. XVII sajandil vastandati teda looduslikule riigile; tegemist oli seisundiga, milles inimesed elavad kellegi valitsuse all. XVIII sajandil hakkas selle sõna kasutamise viis mõneti sarnanema tänapäevasega, mõiste tähistas ühiskonnatüüpi, mis on hõimust suurem ja erineb sellest. Adam Ferguson kasutab seda mõistet oma "Kodanikuühiskonna ajaloo" (*The History of Civil Society*) tähistamiseks vähem barbaarse-

te maneeridega ühiskonda, ühiskonda, milles viljeldakse vaimsust kunstide ja kirjanduse abil. Kodanikuühiskonnaks pidas ta ühiskonda, mida iseloomustab linnakultuuri ning kaubandustegevuse õitseng. Adam Ferguson pidas kommertslike eesmärkidega ühendusi, mis ei pärinenud ürgajast, kodanikuühiskonnale iseloomulikeks joonteks. XVIII sajandil ülekaalus olnud vaadetes esines kodanikuühiskond pluralistlikuna, või vähemalt oli see ühiskond, milles esines ohtralt perekonnavälist ja riigi poolt assimileerimata eraettevõtlust. Mõistet ennast nimetamata visandas kodanikuühiskonna mudeli kõige täielikumalt Adam Smith. Kodanikuühiskonna piirjooni teravdas saksa romantismi lennukas *rahva* idee, mida peeti turu täielikuks vastandiks. *Rahvaühiskond* tähendas väikest lokaalset ühiskonda, mida valitsevad ajalugu ja traditsioonid; sellise ühiskonna tingimustes on *status* tähtsam kui tegutsemine. Inimese ühiskondlik seisund ei tugine tema isiklikele omadustele ja saavutustele. See ühiskond koosnes põlluharijatest ja käsitöölisest, kes elasid väikeste, sageli isemajandavate kogukondadena. Neid vaateid arendati edasi, vastandades neid territoriaalselt laiaulatuslike ühiskondade individualismile, ratsionaalsele mõtlemisele ja kaubandustegevusele. Aastal 1887 võttis Ferdinand Tönnies selle kontrasti kokku mõistetega *Gemeinschaft* ja *Gesellschaft*.

XIX sajandil vaatles kodanikuühiskonna mõistet kõige üksikasjalisemalt Hegel oma "Õigusfilosoofias" (*Philosophie des Rechts*). Hegel võttis palju üle Adam Fergusoni ja Adam Smithi töödest. Hegel eristas kodanikuühiskonda või pigem selle tsiviliseeritud osa riigist ja perekonnast. See koosnes turust, ühiskonna kommertssektorist ja nendest institutsioonidest, mida oli vaja turu funktsioneerimiseks ja ühiskonnaliikmete majanduslikuks kaitseks. See soodustas küll indiviidi huvide arvestamist, kuid liitis üksikisikuid korporatsioonide kaudu ka indiviidist kõrgemal seisvateks kollektiivideks, millel on oma kollektiivne eneseteadvus, ja ühen-

das need üheks suuremaks kollektiivseks eneseteadvuseks, mis täielikult realiseerub riigis. Nii nagu oli teisteski kodanikuühiskonna termini tänapäevastes kasutusviisides, esitas ka Hegel kodanikuühiskonna keskse ning vältimatu tunnusjoonena õiguse eraomandile. Hegel kasutas terminit *bürgerliche Gesellschaft*, mida on tõlgitud nii *kodanlikuks ühiskonnaks* kui ka *kodanikuühiskonnaks*.

Hegeli töödest jõudis kodanikuühiskonna idee Marxi õpetusse. Marxi jaoks omandas see tähenduse, mis erines sellest, mida pidas silmas Adam Ferguson "Kodanikuühiskonna ajalugu" kirjutades. Fergusoni järgi oli kaubandus ainult üks kodanikuühiskonna tunnusjoontest. Marxi kodanikuühiskonna kontseptsioon, mis kujunes enam kui pool sajandit pärast Adam Smithi turuanalüüsi, oli Smithi ja tema järgijate vaadete edasiarendus *vabrikusüsteemi* suunas. Tööjaotus, vahetus, tootmisvahendite eraomandus, mis olid üliolulised juba Hegeli õpetuses, ning ühiskonna jagamine vaesteks ja rikasteks, mille Marx võttis üle varasematelt XVIII ja XIX sajandi autoritelt, moodustasid Marxi tõlgenduses kodanikuühiskonna tuuma. Marx ei pööranud tähelepanu Adam Smithi seisukohtadele kõlbeliste tundmuste osas ning heitis kõrvale ka Hegeli individuaalsete teadvuste ühinemise *Geist*'is. Ta keskendas oma tähelepanu kodanikuühiskonna kaubanduslikule ehk majanduslikule aspektile. Marx järgis Hegeli *bürgerliche Gesellschaft*'i määratlust, kuid samas viitas selle terminiga kogu ühiskonnale, mitte ainult ühele osale sellest. Marx tegi kodanikuühiskonnast selle kitsamas, hegellikus tähenduses kogu ühiskonda määratleva teguri. Marx võrdsustas *kodanikuühiskonna* kodanliku *kapitalistliku* ühiskonnaga. Marxi jaoks ei olnud kodanikuühiskond kindlasti mitte lihvitumate maneeridega ühiskond ega isegi selline ühiskond, mida hoiab koos vahetussuhetes osalejate vastastikune sõltuvus. See oli pigem ühiskond, milles elanikkonna varanduseta massi peeti sunniviisiliselt orjuses töövahendite omanike poolt. Kodanikuühiskonda

määratlevateks joonteks olid tootmissuhted ja ühiskonna jagunemine omanike ning omandita inimeste klassideks. Kõike ülejäänut võis sellest tuletada.

Kõigis neis mõistmisvõimalustes ja -nihetes on termin *kodanikuühiskond* alates XVIII sajandist säilitanud teatud kesksed tunnused. Esiteks, et see on ühiskonna osa, mis eristub riigist ning on sellest sõltumatu. Ja väideti, et kui seda sõltumatust pole veel saavutatud, peaks see siiski toimuma. Teiseks hoolitses see indiviidi õiguste eest, eriti õiguse eest eraomandile. Kolmandaks koosnes kodanikuühiskond hulgast autonoomsetest majandusüksustest ning riigist sõltumatutest ning omavalvõistlevatest äriettevõtetest.

Üks lisatunnus, mida XIX sajandil eriti ei rõhutatud — arvatavasti oli tegemist vaid ülepakumisega — oli kujutlus poliitilisest ühendusest. See sisaldas kodakondsuse ideed. Seda aspekti sõti autorid ja nende saksa järgijad ei rõhutanud. Siiski oli ta olemas, jätkates kujutlust *polis*'est, linnakogukonnast, kodanikest, kellel on õigus riiklikele ametikohtadele ja õigus osa võtta üldrahvalike küsimuste arutamisest ja nende üle otsustamisest. Tegemist oli pärandiga, mis saadi õigus- ja poliitikafilosoofia vooludest klassikalisest antiigist varajase uusajani. *Kodanlik* vastandati *looduslikule*. See oli ühiskonnas elavate, seadusega kooskõlas elavate inimeste seisund.

Peaaegu kõigis XIX sajandi arutlustes jäi tähelepanemata üks kodanikuühiskonna komponent — rahvus ehk natsionaliteet. Rahvast ja rahvust peeti iseloomulikuks niisugusele ühiskonnatüübile, mida kodanikuühiskond oli kõrvale tõrjumas. Ometi, sedamööda kuidas kodanikuühiskonnad XIX sajandi jooksul üha tegelikumaks muutusid, võimaldas just rahvas või rahvus ühtekuuluvust, millest neis ühiskondades muidu oleks puudu jäänud.

Alates XIX sajandist on terminit *kodanikuühiskond* kasutatud osutamaks teatud osale ühiskonnast ning sel-

lisele ühiskonnale tervikuna, kuhu see osa kuulub. Seda osa pole kõigis ühiskondades avastatud, seega ei ole kõik ühiskonnad olnud kodanikuühiskonnad.

KODANIKUÜHISKOND JA MARKSISM-LENINISM

Vaatamata marksismi pealesurutud ülemvõimule Ida- ja Kesk-Euroopa kommunistlikes maades (peaaegu kolmveerand sajandit Vene impeeriumis ja pool sajandit Poolas, Ungaris, Balkanimaades ja Tšehhoslovakkias) ja kodanikuühiskonna idee moonutamisele, ei ole inimeste mälust kunagi kustunud selle kaks kesket tunnust — eraomand ning sõltumatus riigist, kusjuures rõhutati kodakondsust. *Kodanikuühiskond*, mis tähendas riigist lahus toimivat turumajandust, ja kodakondsus, mis tähendas kodanikuõiguste rakendamist, s.t kollektiivi toimingutes osalemist, s.t nende kohta arvamuse avaldamist ning sõnaõigust nende kohta otsuste langetamisel, ei vajanud lõplikult unustuse hõlma.

Lihvitud, rafineeritud käitumismaneerid tähendasid ühiskonnaliikmete väarikuse respektseerimist. Rafineeritud maneeridega ühiskonnaks peeti sellist ühiskonda, mille liikmed tegutsesid üksteisega arvestades, suhtusid üksteisesse ametlikult tagatava ja täideviidava tunnustusega, mis tulenes ühiskonnaliikme inimsusest ja kuuluvusest antud poliitilisse ühisusse. Lihvitud ja peen käitumine on vastandiks bürokraatide jämedusele ja poliitsei jõhkrale toorusele. Poliitilise vastase kohtlemine kommunisti poolt (nagu ka natsi või fašisti poolt) ning kommunistlik ja natslik retoorika oponentide poole pöördumisel või neist kõnelemisel on tsiviliseeritud käitumismaneeride vastaspoolus. See käsitlus näib olevat alguse saanud ja levima hakanud kommunistlikest riikidest. Sealt on selle kaja kandunud lääneriikidesse, kus mitme sajandi jooksul on suuremal või vähemal määral eksisteerinud kodanikuühiskond, kuigi akadeemilised poliitikateadlased on seda mõistet oma tavaarutlustes vaid harva kasutanud. Viimase paarikümne aasta jook-

sul on Läänes see seletus kõige populaarsem olnud disidentlike või pettunud marksistide hulgas.

See pole juhuslik. Marksistid-leninistid kuulutasid end kodanikuühiskonna vaenlasteks. Ehkki nad püüdsid kodanikuühiskonda ja selle ideed lämmatada, kaitsesid nad tegelikult kodanikuühiskonna ideed, kuigi surusid maha kodanikuühiskonda ennast. Marksismi-leninismi võitlev retoorika säilitas kodanikuühiskonna, just nagu kuradiidee säilis teoloogias, mis püüdis temast mööda hiilida ja teda jõuetuks muuta.

Kapitalistlik ehk kodanlik ühiskond asendas *kodanikuühiskonna*; termin *bürgerlich* elas tõlgendusmuutused üle. Hegeli idee marksistlik-leninlik tõlgendus jättis kõrvale tema kodanikuühiskonna pluralismi mõiste, muutis riigi ja ühiskonna vastastikuse autonoomia ning sõltuvuse ideed, tehes riigi täielikult sõltuvaks valitsevast ühiskonnakihist ning seades ühiskonna tervenisti riigi kontrolli alla. Marksistid-leninistid säilitasid küllaldaselt fundamentaalseid kategooriaid kodanikuühiskonna intellektuaalsest pärandist, et võimaldada seda pärandit tajuda ja taastada.

KODANIKUÜHISKOND JA TURUÜHISKOND

Turumajandus on kodanikuühiskonna majanduselu le kohane mudel. Hegel mõistis seda päris selgelt; enamgi, ta tegi turust kodanikuühiskonna põhilise, kui mitte ainukese tunnuse. Kodanikuühiskond ei koosne siiski ainult turust. Kodanikuühiskonna firmamärk on eralgatuslike ühenduste ja institutsioonide, samuti erategevõtluse autonoomia.

Kodanikuühiskonna pluralism on kahetasandiline ja hõlmab osaliselt autonoomseid majandus-, religiooni- ja kultuurisfääre; intellektuaalset ja poliitilist tegevust jne, mis üksteist vastastikku mõjutavad. Need sfäärid ei ole omavahelistes suhetes kunagi täiesti autonoomsed; nende piirid ei ole läbitungimatud. Ometi erinevad need sfäärid üksteisest ja eesmärkidelt, mida nad pluralistli-

kus ühiskonnas taotlevad, on nad mitmeti ka autonoomsed. Kodanikuühiskonna pluralism sisaldab iga sfääri raames ka arvukaid osalt autonoomseid korporatsioone ja institutsioone; majandussfäär sisaldab palju tööstusharusid ja firmasid, religioonisfäär kirikuid ja usulahke, intellektuaalne sfäär arvukalt ülikoole, sõltumatut ajakirjandust, televisiooni ja ringhäälingut; poliitiline sfäär sisaldab mitmeid sõltumatuid poliitilisi erakondi. On olemas sõltumatud vabatahtlikud heategevuslikud ning kodanikeühendused jne.

Hegellik tendents defineerida kodanikuühiskonda turgu kokkupuutepunkte omavana ning Marxi *Geist*'i ja *materiaalsete tingimuste* vaheliste suhete *Umstülpung* soodustasid kodanikuühiskonna idee moondumist. Nad on viinud teiste sfääride tähenduse kahanemisele, muutes need näiliselt turust tuletatavaks või sõltuvaks.

Kodanikuühiskond ei hõlma riiki, kuid eeldab selle olemasolu. Ta eeldab kindlat tüüpi riiki, nimelt piiratud võimuga riiki. Sellise võimu hulka kuulub võim jõustada turgu kaitsvaid seadusi. Kodanikuühiskond peab hoolitsema eralepingute eest, mis tõendavad siduvaid kohustusi ja niisuguste korralduste juriidilist jõustamist; ta peaks hoolitsema kollektiivlepingute ja töötasulepete kindlaksmääramise eest. Kodanikuühiskond nõuab, et riigi (või valitsuse) tegutsemine oleks piiratud ja seaduse kontrolli all, kuid ka tõhus selliste seaduste elluviimisel, mis kaitsevad kodanikuühiskonna pluralismi ja selleks vajalikke vabadusi. Kodanikuühiskond koosneb muu kõrval ka institutsioonidest, mis piirnevad riigiga, toetavad teda ning piiritlevad ta tegevusvälja ja võimu. Kodanikuühiskond vajab kindlalt määratletud poliitiliste institutsioonide süsteemi.

Kodanikuühiskond on ilmselt rohkem kui turgude ja turusarnaste institutsioonide süsteem. Mida on ühiskonnal veel vaja, et olla kodanikuühiskond? Peavad olema institutsioonid, mis kaitsevad ühiskonda riigi sisestungi eest ning säilitavad teda kodanikuühiskonnana.

Kodanikuühiskonnas peab olema võistlevate poliitiliste erakondade süsteem. Vajalikud on konkureerivad poliitilised parteid, mis otsivad toetust üldise valimisõiguse kaudu seadusandlike esinduskogude perioodilisel valimisel ning kord valituna peab neil olema valijaskonna suhtes mõningast autonoomiat. Peab eksisteerima sõltumatu kohtusüsteem, mis toetab seaduse jõudu ning kaitseb üksikisikute ja institutsioonide vabadust. Peab eksisteerima institutsioonide süsteem, mis avalikustaks valitsuse tegevust; siia kuulub vaba ajakirjandus, mis tõkestamatult edastab valitsuse tegevust. (Ajakirjanduse hulka kuuluvad siinkohal trükiväljaanded, ringhääling ja televisioon, avaldatud teadusuurimused, kriitilised diskussioonid ja hinnangud poliitikute ja bürokraatide tegevusele ning poliitiliste ja haldusinstitutsioonide vormidele.) Need on kodanikuühiskonna primaarsed institutsioonid, sest nad tagavad kodanikuühiskonna lahutatuse riigist.

Primaarsete institutsioonide funktsioneerimiseks on möödapääsmatud toetavad institutsioonid: vabatahtlikud ühendused ja nende poolt kasutatav ühinemise, koosolekute ning esindatuse ehk petitsioonivabadus. Ka üksikisikutel peab olema võimalus osa saada vastavatest ühinemis-, kogunemis- ning petitsioonivabadustest. Loomulikult kuulub kodanikuühiskonna juurde usuliste veendumuste ning talituste, usuühingute ja õpetuse vabadus. Ka õigus akadeemilisele õppimisele ning õpetamisele, uurimistööle ja selle avaldamisele on samuti osa kodanikuühiskonna keerukast mudelist.

Nende institutsioonidega hoitakse riik olemuslike ning protseduuriliste piirangute kütkes. Neid piiranguid, mida võiks pidada negatiivseks, toetatakse positiivse ideaali, individuaalse ja kollektiivse vabaduse ideaali huvides.

Kodanikuühiskond eeldab ja rõhutab autonoomsete sfääride ja nende sfääride vahel ning raamides tegutsevate autonoomsete institutsioonide pluralismi.

Kodanikuühiskond tunnustab huvide ja ideaalide mitmekesisust, mis tekib igas suuremas ühiskonnas. Ta võimaldab üksikisikute ja institutsioonide mitmekesisust — kuid sugugi mitte alati või ükskõik millisel juhul.

LIBERAALNE DEMOKRAATIA JA TSIVILISEERITUS

Liberaalne demokraatia on kõige üldisem ühiskonna korraldusviis, mille variantide hulka muu hulgas kuuluvad ka massidemokraatia, *retrospektiivne* demokraatia ja kodanikuühiskond. Massidemokraatia ehk populistlik demokraatia on üks liberaalse demokraatia variante. See on kodanikuühiskonna vastandpoolus sel määral, kuivõrd ta peab ühte ühiskonnakihti — isegi kui selle moodustab elanikkonna enamus — ainukeseks poliitikast kasusaajaks, mis puutub hüvede, teenuste ja auavalduste jaotamisse. Massidemokraatia eirab esindusorganeid, asendades need meelevalduste ja üldrahvalike hääletustega. Massidemokraatia soodustab demagoogiat ja valitsuse võimupiiride laienemist materiaalsele õigusemõistmisele. Veel üheks alternatiiviks on *retrospektiivne* demokraatia, mille formuleerisid Max Weber (Weber 1988: 553) oma vestluses Ludendorffiga 1919. aastal ja Joseph Schumpeter (Schumpeter 1943: 269–283) ning milles valijaskond kinnitab oma juhid või tagandab nad vastavalt sellele, kas valijad on rahul nende saavutustega viimasel ametiperioodil. Kodanikuühiskond erineb massidemokraatiast selle poolest, et hoolitseb kõigi rahvastikukihtide huvide ning ideaalide eest ja mitte ainult ühe grupi eest. *Retrospektiivsest* demokraatiast erinevalt kontrollib ja hindab kodanikuühiskond pidevalt valitsuse tegevust ning seisab vastu valitsuse tegevusulatuse laienemisele.

Võib väita, et liberaaldemokraatlikud institutsioonid kehvastavad tsiviliseeritust, kuivõrd nad töötavad enam-vähem tõhusalt, et säilitada liberaalset demokraa-

tiat; nad ei suudaks funktsioneerida teatava minimaalse tsiviliseerituse ta.

Tsiviliseeritus on suhtumine ja käitumismall. See on enam-vähem seesama, mida Montesquieu nimetas vooruslikkuseks. Montesquieu väitis: "Vooruslikkus vabariigis on väga lihtne asi, see on armastus vabariigi vastu." See on "armastus oma maa vastu". "Armastus vabariigi vastu demokraatia tingimustes on armastus demokraatia vastu..." (Montesquieu 1822: 213-214.)

Tsiviliseeritus on kodanikuühiskonda moodustavate institutsioonide tunnustamine või ustavus neile. See on ustav suhtumine tervesse ühiskonda ning kõigisse selle kihtidesse ja sektoritesse. Selles suhtumises sisaldub mure kogu ühiskonna hüvangu pärast. Tsiviliseeritus on ühtaegu individuaalne, paikkondlik ja *holistiline*. See on innukas hüvangusoov tervikule ehk üldisematele huvidele.

Fundamentaalsemalt on tsiviliseeritus sellise inimese käitumisviisi, kelle individuaalse eneseteadvuse on osaliselt kõrvalde tõrjunud tema kollektiivne eneseteadvus, mis on seotud ühiskonna kui tervikuga ja kodanikuühiskonna institutsioonidega.

1973. aastal avaldas hr Ferdinand Mount suurepärase essee *Tsiviliseerituse taasomandamine* (Mount 1973: 31-43). Selle peasisuks oli tsiviliseeritus heade kommete tähenduses ja armastusväärus nii poliitiliste vastaste kui ka poliitiliste liitlaste vastu. Ta kirjutab, et "tsiviliseeritus ... tähendas ... osalemist samas kõlbelises maailmas".

Mõistet *tsiviliseeritus* on nii minevikus kui ka tema tänapäevase taassünni järel tõlgendatud järgmistes tähendustes: vastutulelikkus, head kõnemaneeid, mõõdukus, austus teiste vastu, enesele seatavad piirangud, aumehelikkus, viisakus, rafineeritus, peened kombes. Kõik need omadused on enamasti varutud inimeste käitumise kirjeldamiseks üksteise vahetel juuresolekul. Kõik need tähendused viitavad inimeste tunnetega arvestamisele,

eriti mis puutub soovi, et neist lugu peetaks. Nõnda oleks viisakusega vastuolus keelduda teisest inimesest lugu pidamast või teda austamast. Tsiiviliseeritus kohtleb teisi väärikuse osas vähemalt võrdseina, mitte kunagi väärikuselt madalamal seisvaina.

TSIVILISEERITUS JA HEAD MANEERID

Mis on tsiiviliseeritusel tegemist kodanikuühiskonnaga? Milline koht on headel kommetel, vastutulelikkusel ja muul selletaolisel kodanikuühiskonnas, mis koosneb osaliselt autonoomsetest sfääridest ja rohketest, osaliselt autonoomsetest ja võistlevatest üksikisikutest ning ühendustest? Mida on heade kommete tsiiviliseeritusel ühist kodanikuühiskonna tsiiviliseeritusega? Lubage mul alustada väitest, et mõlemad eeldavad igas kodanikus teatavat miinimumkogust väärikust. Väärikusel, mida omistatakse isikule, kes on tsiiviliseeritud käitumise või heade kommete objektiks, on kõlbeline väärtus. Head maneerid eeldavad teiste inimeste kõlbelist väärikust nendega silmitsi olles või selliseid indiviide ja grupe avalikult arutades, kes vahetult kohal ei viibi. Sellega ei viidata inimese väärikusele või väärtusele üldse kõigis olukordades. Tsiiviliseeritus kui kodanikuühiskonna tunnusjoon peab kaaskodanikke kodanikuühiskonna liikmetena nende õigustes ja kohustustes ühtviisi väärikateks. See tähendab, et teisi inimesi, ka vastaseid, peetakse sama inkluüvse kollektiivi liikmeteks, s.t sama ühiskonna liikmeteks, isegi kui nad kuuluvad erinevatesse parteidesse, usühendustesse või etnilistesse gruppidesse. Tsiiviliseeritus viimati mainitud mõttes hõlmab ka esimest tähendust. Kuid peale selle kuulub siia ka hoolitsemine nii vastaste kui ka liitlaste hüvangu eest. Selles peitub erinevus vastutulelikkuse või heade kommetena mõistetud tsiiviliseerituse ning tsiiviliseerituse kui kodanikuühiskonna voores vahel.

Need kaks tsiiviliseerituse liiki erinevad teineteisest, kuid neil on ka ühisjooni. Nad on vastastikku sõltu-

vad, üks mõjutab teist. Tsiiviliseeritus vastutulelikkuse mõttes alandab või leevendab pinget, mis kaasneb riski, võimaliku kaotusohu ja tegelikest kaotustest saadud kahjuga majanduslikult, poliitiliselt ja intellektuaalselt võistlevas ühiskonnas, milles mõned inimesed paratamatult kaotavad. Vastutulelikkus teeb elu veidi meeldivamaks, seda on kergem taluda kui karmust. Mahedalt räägitud aupaklikku kõnet on meeldivam kuulata kui karmi ja põlglikku. Kommnete tsiiviliseeritus pidurdab viha ja pahameelt; sel on tunnete rahustav, lepitav toime. See võiks vähendada ärrituvust. Tsiiviliseeritud maneerid on esteetiliselt meeldivad ja moraalselt õiged. Tsiiviliseeritud maneeridel on mõju poliitilise tegevuse tulemuslikkusele.

Poliitikasse jõuavad tsiiviliseeritud maneerid seadusandlikes kogudes, avalikel poliitilistel koosolekutel — kõigis olukordades, milles inimesed võivad üksteist näha ja kuulda ja milles otseselt pöörduakse teiste inimeste poole, kellest igaüks on kohal mõne poliitilise rühmituse esindajana või poliitilise seisukoha väljendajana. Nad muudavad liikmetevahelised suhted sellistes institutsioonides vastuvõetavamaks. Nad vähendavad opositsiooni vimma; nad muudavad oponente leplikumaks.

Tsiiviliseeritud kombes aitavad kaasa kodanikuühiskonna funktsioneerimisele. Tsiiviliseeritud kombes soodustavad paljudes olukordades kodanikuühiskonna institutsioonide rahulikku funktsioneerimist ja nende vahelisi suhteid. Tsiiviliseeritud kommnete puudumine rikub tasakaalu institutsioonide vahel.

TSIVILISEERITUS KUI POLIITILISE TEGUTSEMISE LAAD

Tsiiviliseeritus tähendab midagi enam kui head kombes ja lepitav jutt. Tsiiviliseeritus on ka poliitilise tegutsemise laad. Tegemist on poliitilise tegutsemise laadiga, mis eeldab, et antagonistid on sama ühiskonna liikmed ja jagavad ühtsamat kollektiivset enesetead-

vust. Tsiiviliseeritult käituv indiviid peab tsiiviliseerituse objektideks olevaid isikuid üheks iseenda ja üksteisega, ühtse üksuse osadeks. Tsiiviliseerituse alustalad toetuvad kodanikuühiskonna kollektiivsele eneseteadvusele. Loomulikult osalevad üksikisikud paljudes ühendustes ning samas jäävad nad üksikisikuteks. Nad osalevad paljudes kollektiivsetes eneseteadvustes ja neil on ka oma individuaalne eneseteadvus, kuid kodanikuühiskonnas, milles nad osalevad, on nad ühiskonna kollektiivse eneseteadvuse osadeks.

Kujutlus üldisest hüvangust kuulub kollektiivse eneseteadvuse olemuse juurde. Kollektiivne eneseteadvus ei hävita individuaalset eneseteadvust; kollektiivne eneseteadvus mõjutab käitumist ainult individuaalse eneseteadvuse tegevuse kaudu. Teisest küljest pole ühelgi indiviidil võimalik elada kollektiivse eneseteadvuse raames. Selleta ei saaks eksisteerida ükski ühiskond. Kollektiivne eneseteadvus tekib kõikjal, kus inimolendite vahel on olemas püsivamad suhted.

Kollektiivne eneseteadvus, mis on kognitiivne võimalus pidada end kollektiivi osaks, sisaldab loomupäraselt normi, mis annab eelistuse kollektiivi huvidele individuaalsete ja kildkondlike huvide ees. Kõigis ühiskondades tekib mingil määral kollektiivset eneseteadvust. See ei tähenda, nagu oleks kollektiivne eneseteadvus alati indiviidi eneseteadvuse suhtes ülekaalus. Vastupidi, olukord on väga sageli suisa vastandlik. Ka ei viita see kuidagi asjaolule, nagu oleks inklusiivsem kollektiivne eneseteadvus alati tähtsamal kohal kui vähem inklusiivne kollektiivne eneseteadvus. Siiski on inklusiivsel kollektiivsel eneseteadvusel talitsev toime. See ei kao kunagi, isegi mitte ühiskonnas, kus käib kodusõda. Just inklusiivne kollektiivne eneseteadvus takistab ühiskonda täiesti loodusliku seisundini mandumast.

Kadunud Carl Schmitt on öelnud, et ühiskonna poliitiline aktiivsus on korraldatud sõprade ja vaenlaste pooluste ümber. See kehtib ühiskondade kohta, mis

on kodusõja piiril või kus juba käib kodusõda. See on kodanikuühiskonna vastand. Tsiiviliseeritus on käitumislaid, mis kaitseb liberaaldemokraatlikku ühiskonda tema enda tekitatud äärmusliku erakondlikkuse ohu eest. Tsiiviliseeritus piirab selle võimalikke allikaid või kompenseerib mõningaid tegelikke kaotusi, mida paratamatult kannab ühiskond, millele konfliktid on niihästi loomuomased — ja loomuomased on nad kõigile ühiskondadele — kui ka kindlustatud sellise ühiskonna liberaaldemokraatliku konstitutsiooni poolt. Sellise tsiiviliseerituseta võib pluralistlik ühiskond taandareneda kõigi sõjaks kõikide vastu. Tsiiviliseeritus toimib kodanikuühiskonna regulaatorina. Ta vähendab konfliktide teravust. Ta kahandab erinevusi vastandlike nõudmiste vahel, ohjeldab tsentrifugaaltendentse. Oma üksikute kandjate seotuse kaudu ühiskonna kui tervikuga paneb tsiiviliseeritus piiri püüeldavate kildkondlike eesmärkide lepitamatusse. Seotus tervikuga vähendab osadega seotuse jäikust, olgu nendeks siis ühiskonnaklass, rahvuslik või kutsealane rühmitus, poliitiline erakond või usuühendus.

Kõik ühiskonnad, niihästi väga kihistunud kui ka suhteliselt ühtsed, on kokkupõrkavate ideede tallermaaks selles mõttes, et iga kord, kui üks osa ühiskonnast saab midagi rohkem kui teine, jääb teisele vähem. Neid konflikte ja konkureerimisi ei esine üldse või pole nad tõsised niikaua, kui kogunõudmised ei ületa palju neid rahuldavate väärtuste kogutagavara.

Ka ideaalidel ja veendumustel on piiratud rakendusvõimalused; ühe grupi ideaalide teokssaamine välitaks tavaliselt teiste rühmituste ideaalide ja veendumuste teostumise samas ühiskonnas. Kui erisuguste ideaalide ja veendumuste toetajate vaheline võistlus on vaba, on avalikku võistlemist loomulikult rohkem kui vabadu- seta ühiskonnas.

Võistlus ei tekita ebakindlust mitte ainult sellepärast, et põhjustab kasumiiha ning kaotushirmu, vaid ka

sellepärast, et sunnib selles osalejaid ja teisi sama ühiskonna liikmeid pidama võistlust paratamatuks ja vajalikuks. See toetab seisukohta, et elus kehtib eranditult hundimoraal. See soodustab võistluse teravnemist ja lepitamatust erinevuste vahel huvides ja ideaalides. Tendents väljendada võistlusmomenti hüperboolse retoorika abil süvendab teiste konfliktis osalejate kartust. See soodustab umbusaldust.

KODANIKUÜHISKOND JA RIIK

Ehkki autonoomia riigi suhtes on kodanikuühiskonna üks tunnusjooni, ei ole see autonoomia kaugeltki täielik. Kodanikuühiskond tegutseb seaduste poolt etteantud raamides. Sellise ühiskonna seadused on muu hulgas ette nähtud konfliktide vaashoidmiseks kokkulepete tunnustamise nõude kaudu ning teisi inimesi kriminaalselt kahjustava käitumise suhtes sanktsioonide rakendamise kaudu. Seadusega nõutakse, et kodanikuühiskonnas austataks õigusi ja täidetaks kohustusi.

Kodanikuühiskond on ühiskond, kus seadus on siduv nii riigi kui kodanike suhtes. Ta kaitseb kodanike kõrgete poliitiliste võimukandjate, bürokraatide, politsei, sõjaväe, rikaste ja võimsate isikute meelevaldsete ja ebaõiglaste otsuste eest. Kodanikuühiskond on ühiskond, milles seadus jääb võrdselt kehtima kodanike kasumiotsingust lähtuvate impulsside suhtes. Seaduste efektiivsus nii riigis kui ka kodanikuühiskonnas — ja perekonnas — sõltub osalt üksikisikute tsiviliseeritusest. Muidugi sõltub seaduste efektiivsus riigi täidesaatvatest organitest, kuid ei toimi ainuüksi nende organite tegevuse kaudu. Ühiskonna täidesaatvad organid ei saa toime tulla kõigi olukordade ja tegevusaladega, millega nad tegelevad; isegi parimad politseiüksused ei suuda kindlaks teha, jälitada ega kinni võtta kõiki kurjategijaid, raskesti kasvatatavatest noortest rääkimata. On muidugi tõsi, et kui uurimisametkonnad ja politsei väga edukalt avastavad ja tabavad enamiku neist, kes on seadustest üle as-

tunud, ning kui neil õnnestub nad usaldatavate tõendite põhjal süüdi tunnistada ja sellekohaselt karistada, võib avastamise ja karistamise kõrgel tõenäosusel olla takistav toime. Sellest üksi oleks vähe. Tendentsi seadustest kinni pidada peab tugevdama veendumus, et seadused ja määrused on legitiimsed. Pluralistlikus kodanikuühiskonnas sõltub legitiimsus kodanikkonna kodanikuseotusest ühiskonna kesksete institutsioonidega.

OLEMUSLIK TSIVILISEERITUS

Loomupärane tsiviliseeritus on kodanikuühiskonna voorus. See on valmisolek hoida vaos partikulaarseid, individuaalseid ja kildkondlikke huvisid ning anda eeliseisund üldisele hüvangule. Üldine hüvang ei allu ühemõttelisele defineerimisele; konsensust selle kohta pole arvatavasti võimalik saavutada. Kuid igatahes on mõtet sellest rääkida. Alati, kui kahe vastandliku seisukoha kaitsjad jõuavad ühise huvi äratundmise abil kompromissini, määratlevad nad end ümber kollektiivi liikmetena, mille hüvangut tuleb eelistada nende endi konkreetsetele eesmärkidele. Hüvang, millele selle otsusega eelistus antakse, ei tarvitse olla muud kui selle kollektiivi edasikestmine, milles nad mõlemad osalevad. Üldist hüvangut tunnustatakse kõikjal, kus tunnustatakse inklusiivsemat kollektiivi.

Iga tegu, mille puhul mõeldakse ühiskonna ühele osale tekitatavast võimalikust kahjust ja üritatakse seda mahendada, kui teine osa mõnest konkreetsest sündmusest või tegutsemisviisist kasu saaks, on olemusliku tsiviliseerituse akt. Alati on võimalik vaadelda iga konkreetse teo tagajärgi selle mõju valguses, mis neil on laiemale ringile, kus otsus langetatakse. Iga tegu, mille puhul peetakse meeles inklusiivsema kollektiivi hüvangut, on tegu üldise hüvangu nimel.

TSIVILISEERITUD POLIITIK

Max Weber rääkis oma loengus *Politik als Beruf* väga ilmekalt väärtuste konfliktist. Max Weberi järgi ei saa selliseid konflikte sobitada loogiliselt harmoonilisse mudelisse; võimalik on vaid käituda selle valguses, mida ühe väärtuse saavutamine iga teise väärtuse terminites maksma läheb. Kuid vastutuseetika ja -poliitika pool-daja (Weber 1919: 48jj) — autor nimetas seda *Verantwortungsethik* ja viitas kategooriale *Verantwortungspolitiik* — peab siiski otsusele jõudma. Ta peab langetama võimalikult hea otsuse, milleni jõutakse pärast iga väärtuse ning selle saavutamise hinna kaalumist. Ei ole ühtegi valemit kasu ja selle hinna ühtlustamiseks, nii et oleks võimalik jõuda maksimaalse realiseerimise aritmeetilise summani.

Teises essees, mille Max Weber kirjutas poliitilise juhubrošüürina Esimese maailmasõja ajal (*Parlament und Regierung im neugeordneten Deutschland*) (Weber 1984: 421-596), kaitses ta parlamentaarset valitsust kui kooli selliste poliitiliste juhtide väljavalimiseks, kellel on piisavalt tugev iseloom ja piisavalt suur veenmisjõud, et suuta säilitada parlamentaarset enamust või opositsioonis olles oma parteid ühtse ja veendununa alal hoida. Selliste juhtide ülesandeks on sulatada üheks kokkuhoidvaks kollektiiviks mitmekesised toetajate ringid, kes poliitilise parteiga liitu on astunud.

Nendes kahes Max Weberi töös, kui neid vaadelda koos, määratletakse tsiviliseeritud poliitiku ülesanne. Tsiviliseeritud, s.o liberaaldemokraatlikus ühiskonnas, on tsiviliseeritud poliitiku eesmärgiks rääkida terviku nimel. Ka määratletakse neis tsiviliseeritud kodaniku ülesanne. Kodaniku ülesandeks on kehtestada eesmärk, mis on laiem kui poliitilise erakonna liidri oma. See tähendab konsensuse otsimist eesmärgi suhtes, mis toob kasu tervele ühiskonnale ja mille poole hakkab püüdma kogu ühiskond. Muidugi on sõna *kogu* liialdatud; kogu ühiskonna toetus ei ole võimalik ega mitte ka va-

jalik. Tarvis on vaid piisavat konsensust, et võimaldada valitsusel tõhusalt üldise hüvangu suunas töötada. (Valitsuse tõhusus sõltub ka tema praktilistest oskustest ja võimest anda realistlikke hinnanguid, mitte ainult tema pooldajate ja kriitikute üksmeelest.)

Kodanikuühiskonna institutsioonidega ühiskond vajab üht olulist koostisosa reakodanike ja poliitikute näol, kes praktiseerivad tsiviliseerituse voorust. Kui arvukas peab see tsiviliseeritud kodanike osa olema? Kui palju vajab liberaaldemokraatlik ühiskond tsiviliseeritust, et olla kodanikuühiskond? Kus peaks tsiviliseeritus ühiskonnas paiknema?

Üheltki ühiskonnalt ei saa oodata, et kõik kodanikud oleksid äärmiselt tsiviliseeritud. Tsiviliseerituse võime — võime ette kujutada ja tunnetada kaaskodanike omadusi ning võime kanda endas inklusiivset kollektiivset eneseteadvust ja seda oma individuaalsest eneseteadvusest ettepoole asetada — on kõigis ühiskondades arvatavasti küllaltki ebaühtlaselt jagunenud. On inimesi, kelle puhul tsiviliseeritus on ülekaalus; on teisi, kellel see on harilikult madalseisus. Et kodanikuühiskond esimestest kasu saaks, on oluline, et paljud neist oleksid autoriteetsetel ametikohtadel. Ühiskonnas on teatud rolle, mille puhul tsiviliseeritus on selle ühiskonna jaoks erilise tähtsusega. Kõrgemal kohtunikkonnal, ülemaatel riigiametnikel, juhtivatel juristidel, kuulsatel õpetlastel, väljapaistvatel ärimeestel, mõjukatel ajakirjanikel ja teistel nendesarnastel peab nii üleriiklikult kui lokaalselt olema suhteliselt kõrge tsiviliseerituse aste. Vähemalt mõnel iga sellise eluala juhtival liikmel peaks see olemas olema, lisaks peaks nende tsiviliseeritus olema märgatav. Samuti peab läbi kogu ühiskonna olema hajutatud tagasihoidlikuma tsiviliseerituseastmega inimesi. Vähemalt kodanike enamikul peab olema väikegi kogus tsiviliseeritust. Peavad olema piirkonnad, kuhu tsiviliseeritus on koondatud, ja suuremad piirkonnad, kus ta on hajutatud.

Tsiviliseeritusel ei ole mitte ainult vahetu mõju selle valdajate tegevusele, tal on ka laienev või tugevdav toime. Need, kelle tsiviliseeritus on kõrgemal tasemel, ergutavad tsiviliseeritust teistes, kellel on seda vähem, ja nõnda tsiviliseerituse püramiidi jalami suunas, nende suunas, kes on kõige vähem tsiviliseeritud ja kõige tuimemad. Kübeke tsiviliseeritust eksisteerib iga inimese rinnas, isegi kui seda pole palju. Seda tugevdab kindlasti tsiviliseeritud inimeste jaotumine kõigis tänapäeva ühiskondades ja eriti tsiviliseeritud inimeste kohalviibimine ning märgatavus kodanikuühiskonna institutsioonides.

Peaksime lootma sellele, et neis institutsioonides osalejatel jätkub tsiviliseeritust, et säilitada neid efektiivselt tsiviilsete institutsioonidena ja mitte kompromissitute kildkondlike rühmituste ja paindumatult egoistlike üksikisikute lepitamatute huvide ja ideede vaheliste tugevate kokkupõrgete tallermaana. Tsiviliseeritus võib olla ainult kodanikuühiskonna koostisosa; see võib tasakaalustada lakkamatut suundumust üksikisiku eneseteadvuse ja kildkondliku kollektiivse eneseteadvuse poole.

Isegi äärmiselt tsiviliseeritud inimeste tsiviliseeritus ei avaldu kõigil juhtudel tõenäoliselt võrdse tugevusega. Enamikul inimolenditest on olemas mõningane kildkondlik seotus lähemate ning kaugemate sugulastega, kodukohaga, ühiskonnaklassiga, elukutsega, usuühendusega, põlvkonnaga, rahvusrühmaga jne. Sellised sidemed jagunevad nagu tsiviliseerituski üksikjuhtumite ja -isikute vahel ebavõrdselt. Neid ei saa täielikult kaotada ega alla suruda, ja see polekski soovitav. Isegi väga tsiviliseeritud inimestel on sidemeid oma kildkondlikumate, vähem inklusiiivsete kollektiividega. Tsiviliseeritus ei nõua täielikku lahtiütlemist nendest, kuid nõuab, et paljudel juhtudel antaks eelistus nende arvelt.

Kokkuvõtteks: ühiskonna keskus ja peamised allkeskused peavad olema tsiviliseeritumad kui perifeeria. Kuid perifeeriaski on mõningane tsiviliseeritus vajalik,

et korvata keskuse ja allkeskuste inimeste erakondlikkust.

Sageli pöörduakse üldise hüvangu idee ja selle teiste variantide poole, nagu näiteks võimalikult suure hulga inimeste õnn. Sageli pöörduakse nende poole kavatsusega petta. Kuid isegi seal, kus nende poole pöörduakse ausate kavatsustega, jäävad need ideed mitmeti mõistatavaks. Neid on väga raskelt täpselt määratleda. Sel ja tähtsamatelgi põhjustel on igas kodanikuühiskonnas paratamatud üldise hüvangu erinevad kontseptsioonid, mis on üksteisega erineval määral vastuolus. Ühe üldise hüvangu kontseptsiooni pooldajad võivad hukka mõista teise kontseptsiooni pooldajaid.

See aga ei tee üldise hüvangu kontseptsiooni kehtetuks. Ehkki ei tarvitseta olla ühel nõul, tunnetatakse samas, et on olemas erinevus kildkondlike huvide ja inklusiiivsemate kollektiivide huvide vahel. Ühel nõul ei olda erinevatele väärtustatud seisunditele omistatava tähtsuse osas, mida hinnatakse mõneti erinevalt. Arvamuste erinevusi süvendavad lahkarvamused faktide osas.

Seega on üldise hüvangu ideaal teostatav ideaal, ehk küll tõenäoliselt kogu aeg esineb lahkarvamusi selle ole-muse suhtes ja seda ideaali ei saa kunagi täielikult realiseerida.

Kirjandus

- Montesquieu, Charles de 1822. *De l'Esprit des lois (Oeuvres)*. Vol. II. Paris: Dalibon
- Mount, Ferdinand 1973. The Recovery of Civility. — *Encounter* XLI, 1 July
- Schumpeter, Joseph 1943. *Capitalism, Socialism and Democracy*. London: Allen & Unwin
- Weber, Max 1919. *Politik als Beruf*. München—Leipzig: Duncker & Humblot
- Weber, Max 1984. Zur Politik im Weltkrieg. — *Schriften und Reden 1914–1918*. Gesamtausgabe. Abt. I, Band 5. Tübingen: J. C. B. Mohr
- Weber, Max 1988. Zur Neuordnung Deutschlands. — *Schriften und Reden 1918–1920*. Gesamtausgabe. Abt. I, Band 16. Tübingen: J. C. B. Mohr

Albrecht Dürer. WILLIBALD PIRCKHEIMER
(1503)

MIKS KAPITALISM EI TEKKINUD HIINAS?

Katse seletada Weberit

Tapani Hietaniemi

Tõlkinud Katrin Raid

Ekskurss: Hiina õiguse probleem

Weber rõhutab pidevalt Hiina õiguse patrimoniaalsel struktuuri, kus bürokraatlik ratsionaliseerumine toimus vaid pieteedi põhimõtte kohaselt. Ta väidab, et see ei kujunenud kunagi formaalseks õiguseks, vaid seisnes üksnes materiaalses õiguspärasuses ning õigusemõistmine jäi ainult kaadi-õiguse tasemele (Weber 1988: 391–395, 436–437). Weber püüab seda arengut seletada võrdluse abil Läänega, kus formaalse õiguse tekkimist soodustasid ühelt poolt kapitalistide endi huvi prognoositava riigiaparaadi ja selle õiguse vastu ja teisalt kutseliste juristide eriline kiindumus süstematiseerimisse. Et Hiinas puudus iseseisev kapitalistide klass ja tõelist juristide eriseisust polnud mandariinide hulgast kunagi tekkinud, siis puudusid seal alati ka õiguse formaalse ratsionaliseerimise toetajad. Selline lähenemisviis seati hiljem siiski tugeva kahtluse alla.

Algus eelmises numbris.

Näiteks Wolfram Eberhardt tõlgendab Hiina õigust täiesti vastupidiselt (Eberhardt 1977). Tema arvates oli siin algusest peale tegemist "ratsionaalse ülemvõimu" süsteemiga, mis asetus tervest traditsionaalsest õigusest kõrgemale. Juba esimeste keisrite ajast alates rõhutas legistide valitsevaks saanud õpetus, et ei ole olemas mingit jumalikku ja muutumatut seadust, ning toetas seega õigupoolest õigusnormide esitamise "õiguspositivistlikku" põhimõtet. Bonni teadlane, Hiina õigusajaloo põline autoriteet Karl Büngeer arendab seda mõtet edasi (Büngeer 1983). Ehkki sõna *li*, mida seostatakse üldiselt seadusega, tähendaski kõigepealt keskseid normisüsteeme ehk riitusi, kujunes Hiinas siiski erakordselt vara välja oma autonoomseks normisüsteemiks peetav õigus (mis Euroopas muutus kindlaks õieti alles XVIII sajandil). Legalistide uus õiguse (*fa*) määramine vahetegemiseks rituaalse konventsionaalse õiguse (*li*) ja selle vanade normidega tähendas just "valitseja poolt kirjalikult esitatud määrusi". See mõtteviis jõudis Euroopasse esmakordselt XIII sajandi innovatsioonina siis, kui vürstid püüdsid legitimeerida oma positsiooni, esitades seda "õigusena". Hiina legaliste iseloomustas Büngeeri järgi täielik traditsioonivaenulikkus: seadusi peeti vaid valitsejate tahteaktiks. Hiina õiguspraktikas puudusid täiesti karismaatilised õigusilmutused, seadusi andvad heerosed ja õigusprohvetid. Kuna legalistidel ei olnud mingit ajaloolist eeskju, tuleb nende innovatsiooni pidada maailmaajalooliseks *novum*'iks, mis on kindlasti mõjutanud Hiina sotsiaalset korda.²⁷

Büngeer väidab, et "õiguse muutumisest konfutsiaanlikuks" võib rääkida alles Hani ajastul (u 200 eKr–200 pKr), mil vanad *li*-normid kaasati õiguspraktikasse (ja ka siis ainult selleks, et suunata ja parandada õiguspraktikat). (Büngeer 1983: 139.) Järelikult ei saa juttugi

²⁷Heaks sissejuhatuseks legalismi juurde on Schwarz 1985: 320–349.

olla "konfutsiaanlikust õigusest" ega "konfutsiaanlikust riigist", sest kõik esimese keisri rajatud, Qini dünastiale järgnenud riigid on toetunud Hiina legalistide programmele kui alusele (Bünger 1983: 166).

Weberist lähtudes tuleks niisiis täielikult muuta suhtumist Hiina õiguskorda. Ei saa aktsepteerida isegi käsitust Hiina bürokraatia patrimoniaalsusest. Bürokraatia muutus üsna varakult ebaisikuliseks ja hierarhiliseks organisatsiooniks. Ametnike kutseala valitsesid peale Weberi mainitud eksamite veel ka kompetentsimääruised, regulaarne tasustamine ja seaduspärane kontroll. Ametimehed seoti rangelt seadustega. Hiina keiserlikku bürokraatiat võib järelikult iseloomustada pigem ratsionaalse bürokraatiana. (Kohus ja haldus jäid küll lahutamata.) Weber ei võinud ka teada, et Hani ajastul võeti omaks eelarvemajandus, keisri õukond lahutati sel ajal süstemaatiliselt riigimajandusest, mille kalkuleeritavust sel moel ratsionaliseeriti (Eberhardt 1977: 72jj).

Õigusemõistmise ratsionaliseerimine puudutas ka kriminaalõigust. Karistust käsitati puhtalt hirmuvahendina ja mitte enam universumi harmoneerimise maagilise abinõuna. Kriminaalõigus süstematiseeriti süü liigi järgi ja kasutusele võeti põhimõte *nulla poena sine lege*.²⁸ Kohtuprotsess diferentseerus omaette protseduuriks ja sellest kõrvaldati kõik maagilised vahendid.

Fa-õigusnormid kuulusid siiski keisrile, olemata avalikud seadused (Breuer 1984: 86). Õiguse sätestamine oli niisiis "vahetult" keisri valduses. *Li*-reeglid seevastu reguleerisid üsna kitsapiirilisel vaid suguskonnasisest perekonnaõigust, kuhu keiserlik õigus eriti ei sekkunud (ehkki justifitseerimine ei läinud Hiinas nii kaugele nagu Roomas, kus majaperemehel oli oma maja piires absoluutne võim).

²⁸ Hiinas ei mõistetud ka kunagi kohut loomade üle nagu keskaegses Euroopas. (Bünger 1983: 169.)

Bünger järgi on olemas üks oluline erinevus Hiina ja Lääne õiguse arengu vahel: Hiinas näib puuduvat subjektiivse õiguse mõiste (Bünger 1983; 158jj). Subjektiivse õiguse mõistet peab Bünger XVI ja XVII sajandi Euroopa juristide poolt teostatud "õiguse individualiseerimise" väljenduseks. Selline areng on üsna lähedane absolutismile. Kui peremehe õigus on peremehe omand, kui *imperium* muutub *dominium*'iks, mille selja taga on jumalik õigus, tekib olukord, kus see õigus ähvardab kõik alla neelata. Sellise õiguse vastu aitab ainult teise õiguse — vabadusõiguse mõiste järjekindel rõhutamise. Bünger konstateerib: "Ma oletan, et Hiinas ei olnud subjektiivsel õigusel individuaalsetes suhetes mõtet, sest neil ei olnud neid konkreetseid ajaloolisi kogemusi, mis viisid Euroopa sellise õiguse ülemvõimu alla. Hiina keisri ülemvõim ei olnud piiramatult ja seda ei saanud kaubaks muuta ega jagada nagu omandit. Seda mõisteti kui kohustust, mitte kui õigust, mille vastu oleks pidanud seadma või võinud seada teisi õigusi." (Bünger 1983: 160.)

Hoolimata subjektiivse õiguse puudumisest kehtestas Hiina õigus lepingu- ja omandikaitse tagatised. Kaubandusõigust küll ei süstematiseeritud ega reguleeritud *fa*-reeglite abil. Seda piirasid siiski *li*-normid. Ometi on eriti tähelepanuväärne, et Hiina õigusele jäi võõraks selt-singu idee koos sellele iseloomuliku käsitusega piiratud vastutusest (mis võimaldab riski jaotamist ja väiksemate kapitalide kasutamist). Hiina jäi püsima sellele maailmaajaloos traditsioonilisele seisukohale, mille järgi põhimõtteliselt kõik võlad tuleb tasuda. See erinevus Lääne arengukäiguga võrreldes on üks võimalik modernse kapitalismi sünni takistanud tegureid (Bünger 1983: 168).

Järeldusi

Euroopaga võrreldes näib Hiina tsivilisatsioon kuni XIV sajandini olevat üks või kaks sammu "eespool", kui vaadelda seda kapitalismi tekkimiseks vajalike institutsionaalsete tegurite aspektist, ja kuni selle ajani näib Hiina olevat Euroopast parem kandidaat kapitalismi arengu eestvedajana. XVII ja XVIII sajandil Euroopa ja Hiina tasemed ühtlustusid ja alles Euroopa järsk tehnoloogiline areng aastatel 1830–1880 (mis oli seotud uute energiaallikate kasutuselevõtmisega) muutis olukorda radikaalselt. Weber — peamiselt omaaegse teaduse piiratud tõttu — ei tundnud Hiina teaduse arengut, Tangi dünastia kloostrikapitalismi ega mitte ka Songi dünastia ajale langenud kõrgkeskaegse kapitalismiga võrreldavat kaubanduskapitalismi õitsengut. Mahajaanabudismi ja selle kloostriinstitutsiooni analüüs omalt poolt oleks sundinud Weberit (sel määral kui ta oleks järjekindlalt järginud oma teaduslikke huvisid) vaatlema Hani ja Mingi dünastiate vahelist ajastut kui Euroopa keskajaga olemuslikult sarnast tsivilisatsiooni — sellal kui kõnelemine "europotsentrismist" üldse oleks olnud igas suhtes väga problemaatiline. Üldiselt viitabki Euroopa ja Hiina ajaloo ühisjoonte võrdlemine sellele, et tuleks pigem visandada "europotsentrism" ja selle piirid. Weberi üritus leida konfutsianismist Euroopa kultuurile *das ganz Andere* näib pöörduvat iseenese vastu.²⁹

Siiski on konfutsianismil Hiina ajaloo silme anti-kapitalistlik roll just seetõttu, et ta hävitas budistliku kloostrikapitalismi kui "mittehiinaliku eluvormi". "Usupuhanuse" tulemus Hiinas oli vaatamata kloostri-majanduse marginaliseerimisele vastupidine Euroopa omale! Weberi seletus, mis rõhutab konfutsiaanliku eetose, sugukondlikult piiratud majandussuhete ja prebendaalse feodalismi rolli, tundub olevat kõige veenvam,

²⁹ Sellesarnase tulemuseni jõuab ka Braudel (1986).

Miks kapitalism ei tekkinud Hiinas?

kui vaadelda Mandžu ajastut (Qing, alates XVII sajandist) ning selleaegset haldust, kaubandust ja tööstust. Mandžude valitsev kiht hiinastus ja hoidis oma legitimeedi tagamiseks konfutsianismist ja tema haldusmallet rangemini kinni kui hiinlased ise. Samas kammitset mandariinide valitsusaeg Hiina teaduse innovatiivsust. Weberi eeskujul võiks öelda, et tol ajal lähenes tegelikkus ideaalile. Hiina nüüd üle tuhande aasta kestnud traagiline kapitalistliku maailmasüsteemiga kohanemise problemaatika — seega küsimus kapitalismi eksogeensusest arengust — on omaette lugu, kuid seal oleks oma sõna öelda just Weberi Mandžu dünastia analüüsil. Ehkki "igavese Hiina" maski taga peidabki end Mandžu dünastia, ei peaks see meid siiski takistama nägemast Hiina varasemat vastuolulist ja dünaamilist arengut.

Skeem 1.

Lihtsustatud tabel Hiina tähtsamate dünastiate kohta.*

SHANG 1750–1100 eKr	
XHUO (Chou) 1100–250 eKr	feodalism, Kong Fuzi
QIN (Ch'in) 221–206 eKr	VI–V sajandi vahetusel
HAN 200 eKr–200 pKr	keisririik, Shi Huangdi
Segaduste aeg 200–600	konfutsianism
TANG (T'ang) 600–900	rüügikultusena, legalistid
SONG (Sung) 950–1250	budismi õitseage
YUAN (Yüan) 1250–1350	kloostrikapitalism, 845. a
MING 1350–1644	sekulariseerimine
QING (Ch'ing) 1644–1912	kaubanduskapitalism
	mongoli dünastia
	meresõidukeeld
	1371–1567
	Mandžu dünastia

*Ülevaatlikkuse mõttes ja kirjanduses antud aastaarvude vasturääkivuse tõttu on skeemis esitatud aastaarvud suurelt osalt ligikaudsed (mõne aastakümne täpsusega). Dünastiate nimed on kirjutatud pinyin-vormis (sulgudes Wade—Gilesi teistsugune transliteratsioon).

Skeem 2.

Hiina tehnika mõjudest
keskaegsele Euroopale.*

HIINA

EUROOPA

Viimaste ristsisõdade aeg

*Merendustehnika*Magnetkompass: säilinud 1090. a,
kahtlemata kasutatud juba X sajandil. u 1180

Ahtritäävitüür: enne 100. a u 1190

*Hobuse ratsionaalne
rakendamine*

Rinnarihmrakmed:

III-II sajandil eKr;
tõelised rangrakmed:
V-X sajandil. u 1200

Käsikäru 0-200 u 1250

Mongolite vallutuste aeg

*Relvad**Trébuchet*: V-IV saj. eKr XIV sajandil

Püssirohi: leiutatud

X-XI sajandil;

valem esimest korda

esitatud: 1044. a 1285

Segmentvõlusillad

hiljemalt 610. a 1340

*Paber, puugravüürid,
trükitehnika*

Paber: 0-200.

Esimene importpaber islami
maadest XII sajandil.Esimene Itaalias
valmistatud paber:
XII saj. lõpul.

Esimesed graveeritud

tekstid: VIII saj.

Esimesed liikuvad

tähetüübid: 1041-1048

u 1375 Reini orus.

Lahtisi tähti kasutav
trükitehnika 1430-1460.*Vesiväravad*

1000-1200

u 1375

* Gernet 1985: 378 järgi.

Miks kapitalism ei tekkinud Hiinas?

Valumalm, raua-
ja terasemetallurgia
Esmakordne valumalmi
mainimine: 513. a eKr;
arheoloogiliselt tõestatud:
IV saj. eKr
Metallurgiatehnika areng
(s.o hüdroenergia kasutamine,
sepaldötsad, terase valmistamine):
II saj. eKr-100.

u 1380 Reini orus

Kirjandus

- Blunden, Caroline, Mark Elvin 1983. *Cultural Atlas of China*. Oxford: Phaidon
- Braudel, Fernand 1986. *Marknadens spel: Civilisationer och kapitalism 1400-1800*. Band 2. Stockholm: Gidlund
- Breuer, Stefan 1984. Imperium und Rechtsordnung in China und Rom. — *Zur Rechtssoziologie Max Webers*. Hrsg. Stefan Breuer und Hubert Treiber. Opladen: Westdeutscher Verlag. S. 69-111
- Bünger, Karl 1983. Das chinesische Rechtssystem und das Prinzip der Rechtsstaatlichkeit. — *Max Webers Studie über Konfuzianismus und Taoismus: Interpretation und Kritik*. Hrsg. W. Schluchter. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, S. 134-173
- Collins, Randall 1980. Systematization. — *American Sociological Review*, 45
- Collins, Randall 1986. *Weberian Sociological Theory*. Cambridge University Press
- Deutsche Denker über China. 1985. Hrsg. Adrian Hsia. Baden-Baden: Insel
- Eberhardt, Wolfram 1977. *A History of China*. University of California Press
- Eberhardt, Wolfram 1983. Die institutionelle Analyse Des vormodernen China. Eine Einschätzung von Max Webers Ansatz. — *Max Webers Studie über Konfuzianismus und Taoismus: Interpretation und Kritik*. Hrsg. W. Schluchter. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, S. 55-90
- Elvin, Mark 1980. Skills and Resources in Late Traditional China. — *Economical Change in Traditional China*. Ed. Dwight Perkins. New York, pp. 85-113
- Elvin, Mark 1983. Warum hat das vormoderne China keinen industriellen Kapitalismus entwickelt? Eine Auseinandersetzung mit Max Webers Ansatz. — *Max Webers Studie über Konfuzianismus und Taoismus: Interpretation und Kritik*. Hrsg. W. Schluchter. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, S. 114-130
- Elvin, Mark 1984. Why China Failed to Create an Endogenous Industrial Capitalism? — *Theory and Society*, 13

- Elvin, Mark 1985. *Between the Earth and Heaven: Conceptions of the Self in China. — The Category of Person, Anthropology, Philosophy, History.* Ed. Michael Carrithers, Steven Collins and Steven Lukes. Cambridge University Press, pp. 156–189
- Gernet, Jacques 1985. *A History of Chinese Civilization.* Cambridge University Press
- Hennis, Wilhelm 1987. *Max Webers Fragestellung.* Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)
- Huotari, Tauno-Olavi 1986. Kiinan aatehistoriaa. Historian ja ajattelun vaiheita Kongfuzista Mao Zedongiin. Julkaisematon luentokäsikirjoitus
- Huotari, Tauno-Olavi 1988. *Kiinan nähtävyyksiä.* Suomi—Kiina-Seura
- Kalberg, Stephen 1985. The Role of Ideal Interest in Max Weber's Comparative Historical Sociology. — *A Weber—Marx-Dialogue.* Ed. Robert J. Antonio and Ronald M. Glassman. University Press of Kansas, pp. 46–67
- Küenzlen, Gottfried 1980. *Die Religionssoziologie Max Webers: eine Darstellung ihrer Entwicklung.* Berlin: Duncker & Humblot
- Metzger, Thomas 1983. Max Webers Analyse der konfuzianischen Tradition: Eine Kritik. — *Max Webers Studie über Konfuzianismus und Taoismus: Interpretation und Kritik.* Hrsg. W. Schluchter. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, S. 229–270
- Negt, Oskar 1988. *Modernisierung im Zeichen des Drachen: China und der europäische Mythos der Moderne.* Frankfurt a. M.: Fischer
- Nelson, Benjamin 1978. *Der Ursprung der Moderne: Vergleichende Studien zum Zivilisationsprozess.* Frankfurt a. M.: Suhrkamp
- Qian Wen-Yan 1985. *The Great Inertia: Scientific Stagnation in Traditional China.* Beckenham
- Schluchter, Wolfgang 1983. Einleitung. Max Webers Konfuzianismusstudie — Versuch einer Einordnung. — *Max Webers Studie über Konfuzianismus und Taoismus: Interpretation und Kritik.* Hrsg. W. Schluchter. Frankfurt a. M.: Suhrkamp
- Schmidt-Glitzner, Helwig 1983. Viele Pfade oder ein Weg?: Betrachtungen zur Durchsetzung der konfuzianischen Ortopraxie. — *Max Webers Studie über Konfuzianismus und Taoismus: Interpretation und Kritik.* Hrsg. W. Schluchter. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, S. 298–341
- Schwarz, Benjamin I. 1985. *The World of Thought in Ancient China.* Harvard University Press
- Sivin, Nathan 1983. Chinesische Wissenschaft: Ein Vergleich der Ansätze von Max Weber und Joseph Needham. — *Max Webers Studie über Konfuzianismus und Taoismus: Interpretation und Kritik.* Hrsg. W. Schluchter. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, S. 342–362
- Skinner, William G. 1977. Introduction: Urban Development in Imperial China. — *The City in Late Imperial China.* Ed. W. Skinner. Stanford University Press
- Spiegelberg, Frederic 1986. *Die lebenden Weltreligionen.* Frankfurt a. M.: Suhrkamp

Miks kapitalism ei tekkinud Hiinas?

- van der Sprenkel, Otto B. 1964. Max Weber on China. — *History and Theory*. Vol. III, pp. 348-370
- van der Sprenkel, Sybille 1983. Die politische Ordnung Chinas auf lokaler Ebene: Dörfer und Städte. — *Max Webers Studie über Konfuzianismus und Taoismus: Interpretation und Kritik*. Hrsg. W. Schluchter. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, S. 91-113
- Tu Wei-ming 1983. Die neokonfuzianistische Ontologie. — *Max Webers Studie über Konfuzianismus und Taoismus: Interpretation und Kritik*. Hrsg. W. Schluchter. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, S. 271-297
- Weber, Max 1958. *Wirtschaftsgeschichte: Abriß der universalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. Berlin: Duncker & Humblot
- Weber, Max 1964. *Wirtschaft und Gesellschaft*. I. Köln/Berlin: Kiepenheuer & Witsch
- Weber, Max 1973. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. 4. Auflage. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)
- Weber, Max 1988. *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. I. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)
- Weber, Max 1989. *Maailmanuskonnot ja moderni länsimainen rationaalisuus*. Tampere: Vastapaino
- Weber, Max 1990. *Gesamtausgabe*. Band 1/19. Konfuzianismus und Taoismus. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)
- Weber-Schäfer, Peter 1983. Die konfuzianistischen Literaten und die Grundwerte des Konfuzianismus. — *Max Webers Studie über Konfuzianismus und Taoismus: Interpretation und Kritik*. Hrsg. W. Schluchter. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, S. 202-228
- Zingerle, Arnold 1972. *Max Weber und China — Herrschaft- und Religionssoziologische Grundlagen zum Wandel der chinesischen Gesellschaft*. Darmstadt
- Zingerle, Arnold 1983. Analyse des chinesischen Präbendalismus. Zu einigen Problemen der Verständigung zwischen Soziologie und Sinologie. — *Max Webers Studie über Konfuzianismus und Taoismus: Interpretation und Kritik*. Hrsg. W. Schluchter. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, S. 174-201

ARVUSTUS

TUNNE ISEENNAST, AGA TUNNE KA NAABRIT!

Kati Laine-Sveiby. *Rahvuskultuur äristrateegiaks: Soome ja Rootsi — erinevusi ja ühisjooni.* Tõlkinud Silvi ja Peep Nemvalts. Stockholm—Tallinn: Mainor—Endo, 1991. 44 lk.

Kati Laine-Sveiby uurimust on kasulik lugeda ka inimestel, kes äri ei ajagi, kuid ometi naabermaades ringi rändavad. Kati Laine-Sveiby käsitleb küll põhiliselt ettevõtlussuhteid, ent teeb oma järeldused rahvuskultuurist lähtudes. Soomlaste ja rootslaste erinevaid käitumistavasid arvestav inimene ei satu kimbatusse, kui ülejäärmiseks päevaks õhtusöögile palutud Rootsi kolleeg viisakalt keeldub — Rootsi malli järgi on etteteatamisaeg liiga napp. Soomlasega jälle pole mõtet sissejuhatuseks ilmast rääkida, tema ootab, et kohe asja juurde asutaks.

Loomulikult ei ole Kati Laine-Sveiby raamat etiketiõpik, vaid kirjeldab kahe naaberrahva erinevat enesehinnangut, suhtumist omadesse ja võrastesse, konfliktihoiakuid ja emotsionaalsustki. 87% Soome rahvastikust näiteks leiab, et "on õnn ja eesõigus olla soomlane". Rootslased seevastu tahavad olla modernsed, pidades ennast samasuguseks "nagu kõik teised". Kui teise rahvuskultuuri põhijooni ei tunta, tekivad tihti peale asjatud konfliktid või ei saada üksteisest lihtsalt aru.

Raamatut ajendas kirjutama praktiline vajadus — järjest tihenevad ametialased kontaktid kahe naabermaa vahel. Kati Laine-Sveiby loodab eesti lugejale kirjutatud eessõnas, et see hõlbustab ka eestlaste kontakteerumist põhjamaiste naabritega, ja kindlasti on tal õigus.

Ent meil siin oleks hädasti vaja ka üht pisut teistsugust raamatut — kuidas kontakteeruda idanaabritega. Ma ei mõtle nende all sugugi ainult Venemaa ärimehi. Tarvis oleks era poole t t käsitlust eesti ja vene rahvuskultuurist, sest meeldigu see meile või mitte, aga naabrid on objektiivne reaalsus ja mõistlikum on, kui me teineteise konnasilmadel ei talla. Argiarusaamad ä la "venelane on laisk ja magab ahju peal, eestlane seevastu on usin ja teeb hommikust õhtuni tööd" kõlbavad küll okupatsioonivastases võitluses loosungina, ent neil pole tegelikkus-

sega kuigi palju ühist. Sest kui kõik eestlased hommikust õhtuni tööd teeksid, näeks Eesti Vabariik pisut teistsugune välja kui praegu.

Niisuguse raamatu kirjutaja võtaks muidugi kanda raske koorma. Kati Laine-Sveiby'l odi pisut lihtsam, sest Rootsi ja Soome riik on üpris kaua rahumeeli kõrvuti eksisteerinud, neil ei ole otsesid omavahelisi arveid (või tundub see ainult eestlasest lugejale nõnda?). Aga perspektiivis tuleks eeldada ka Eesti ja Venemaa rahulikku kõrvutaelamist: see variant pole ju sugugi võimatu, õigemini on see Eesti Vabariigi ainukene tulevikuvariant. Ja ei tohi unustada, et Eesti Vabariigi seeski on tegemist vähemalt kahe rahvuskultuuriga, sest osa siinseid venelasi on täieõiguslikud Eesti Vabariigi kodanikud. Objektiivne käsitlus aitaks meil neid ja neil meidki pisut paremini mõista. Selgub ju Kati Laine-Sveiby uurimusestki, et see, mida näiteks soomlane peab normaalseks tunneteväljenduseks, võib rootslase meelest olla hirmuäratav agressiivsus — kui rääkida ainuüksi emotsioonide tasandist.

Jah, hea on tuua näiteid soomlastest-rootslastest, ühtmoodi naljakad näited puha. Kui keegi eestlasi sel kombel analüüsiks, ajaks ehk koguni vihale. Sest meie oleme ju ikka need kõige paremad ja targemad ja tublimad. Olemegi, peamegi olema. Sest kes iseendast lugu ei pea, seda ei austa ka teised. Ent ei maksa unustada, et naabergi on vähemasti sama hea, tark ja tubli — enese meelest kohe kindlasti. Võib-olla oleks lihtsam, kui mõlemad osapooled teineteise tubliduses kokkuleppele jõuaksid?

Ühele asjale tahaksin tingimata veel tähelepanu juhtida. Peep Nemvalts, üks tõlkijaid, on lõppu lisanud "Keelelisi märkusi", kus ta jätkab oma võitlust komade liigpruukimise vastu eesti keeles, täheldades, et isegi paljud emakeeleõpetajad ei saa enam kirjajahemärkidega hakkama, sest vähemärgireeglistik on üle pingutatud. Oma reeglistiku, mida ka tõlkimisel kasutatud, esitab Peep Nemvalts lühidalt, ja peab tõesti ütleva — lugedes ei häirinud see sugugi. Nü et müts maha Peep Nemvaltsi kui revolutsionääri ees, kes julgelt ja üksinda (?) ründab eesti õigekirja tugisambaid. Või äkki on komade detailne normimine üks eesti rahvuskultuuri olemuslikke jooni ja selle vastu pole mõtet võidelda nagu soomlaste tundelisusegi vastu? Või moodustaks kähku komisjoni ja teeks reformi käratult ära? Kes paneks seda praegu tähele, kui poliitikalained üle pea kokku löövad? Üldrahalike keelediskussioonide aeg on igatahes möödunud ja vaevalt see niipea taas kätte jõuab.

Astrid Reinla

MÄRKMEID JA TÄIENDUSI

Karl Ristikivi: Personaalnimestik. Koostanud Anne Valmas ja Vallo Kelder. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, 1992. 138 lk.

Juba mitu aastat on Tallinnas Teaduste Akadeemia Raamatukogus tehtud tänuväärset tööd eesti pagulaskirjanduse ja -ajakirjanduse bibliograferimisel. Trükkis näeme selle töö tulemusi Kalju Lepiku, August Mälgu ja tänava lisandunud Karl Ristikivi personaalnimestiku kujul. Need on koostanud raamatukogu väliseesti kirjanduse osakonna juhataja Anne Valmas, viimati ilmunu on teoks saanud koostöös Vallo Kelderiga.

Ei kõrvalseisja ega isegi personaalnimestiku kasutaja pruugi endale teadvustada neid raskusi, mida selliste akadeemilisust taotlevate bibliograafiate koostamine kätkeb. Seda enam et veel nelja-viie aasta eest oli pagulasperioodika Eestis peaaegu kättesaamatu. Tänaसेк on olukord muidugi tunduvalt paranenud ja nüi mõnegi välismaal ilmunud eestikeelse jätkväljaande täiskomplekt süüsetes suuremates raamatukogudes olemas. Kui aga heita pilk Hugo Salasoo ja Vello Salo koostatud raamatusse *Välis-Eesti perioodika 1944–1975* (Rooma: Maarjamaa, 1976) ja püüda selles loetletud 400–500 nimetuse hulgast mõnda leida kodumaal, siis selgub, et täiusest on asi kaugel. Samuti tekib raskusi ühe või teise autori asukohamaa ajakirjanduses kohalikus keeles ilmunud tööde või tõlkeraamatute retseptiooni jälgimisel, eriti juhul, kui sedalaadi materjali ei ole autor ka oma tarbeks kogunud ja vähe-malt isiklikus arhiivis talletanud. Teataval määral on lüngad, “valged laigud” eesti pagulaskirjandust käsitlevates kodumaal koostatud kirjandusnimestikes seega paratamatud.

Kolmest siin mainitud personaalnimestikust kõige täiuslikum on kahtlemata Kalju Lepiku oma (1990), mis suuresti põhineb kirjaniku enese arhiivil. Mõneti sunnibki selle eeskujule end hindamisaluseks Karl Ristikivi personaalnimestiku lähemal vaatlusel. Kahjuks ei ole Ristikivist järele jäänud süsteemset ülevaadet oma kirjutiste ilmumisest ning teoste vastuvõtust kirjasõnas, mis mõistagi on suurendanud bibliograafide töö mahtu ning arvatavasti ka lünki kirjandusnimestikus. Üht-teist täiendavat pakub Stockholmis Balti Arhiivis säilitatav Karl Ristikivi arhiiv, milles leiduvad vastukajad romaanide *Rohtaed* ning *Õige mehe koda* soomendustele (*Yrttitarha* (1945) ja *Oikeamielisen miehen talo* (1953)) on küll bibliograafias märkimist leidnud. Tõlked avaldanud Soome kirjastusel WSOY oli nimelt kena komme saata autorile peale honorari ka ajalehelõigendeid või siis masinakirjas väljavõtteid artiklitest ja arvustustest ilmunud teose kohta. Kas ja kuivõrd teame täna seda, mida maailmas meist kirjutatakse, kui *Sirbistki* on kadunud “Estica” rubriik?

Ent alustagem algusest, Karl Ristikivi personaalnimestiku üldilmest. "Suveniirsuse" vastu, mille pärast August Mälgu personaalnimestik meie hulgast lahkunud Rein Kruusilt sarjata sai (vt *Keel ja Kirjandus*, nr 4, 1992, lk 244–248), pole mul midagi. Veidi kahju on, et mõtete hulgas Ristikivi loomingust puudub lõik A. H. Tammsaare kirjast "Tõe ja õiguse pärast", millega klassikaliseks saanud Ristikivi retseptioon ju algab (vahemärkusena: kirjes 932 on märkimata ka selle kolmas trükk *Kogutud teoste* 17. köites (Tallinn: Eesti Raamat, 1990), lk 446–449), või Ilse Lehiste esseest "Kolm eesti kirjanikku ja eksiili-elamus" (vt kirje 659), mida Ristikivi ise on pidanud kõige tabavamaks, tema ajaloolistesse romaanidesse võtme leidnud käsitluseks (Ristikivi kirjadedes Vello Sermatile Torontosse 28. VII 1975 ja 11. IV 1976; koopiad K. Ristikivi muuseumis). Ent muidugi ei saa koostajailt nõuda kõigi kirjanduslooliste finesside tundmist, liatigi kui see puudutab trükis ilmumata materjale. Teisalt mõistan ka umbusku, mida sellised nopmed kirjandusest võivad äratada: leidub küllaga näiteid, kus kontekstist eraldatud "tsitaadimosaiik" on juhatanud lihtsameelse lugeja ummikteele.

Küsitavusi tekitab ajakirjanduses ja kogumikes ilmunud Ristikivi kirjutiste lahterdamise printsüüp. Päriselt ei saa nõus olla ilukirjandusliku loominguga ja vestete eraldamisega, mille tagajärjel viimased on sattunud artiklitega ühte rubriiki. Veste on ju ikka ilukirjanduslik või vähemalt ilukirjandusele lähenev žanr — kellelgi ei tuleks pähe ajada segamini retsensiooni ja epigrammi. Mõnel juhul on tõepoolest tege- mist piiripealse nähtusega, nagu näiteks *Onu Piilu* nime all *Vabariiklases* ilmunud "Kumer-pegli" vested. Bibliograafias on neid nimetatud kord šarž-artikliteks (kirjed 227, 232, 234), kord lühiartikliteks (230), Ristikivi ise nimetab neid ümberjutustatud karikatuurideks (vt *Vabariiklane*, nr 3, 1946, lk 30). Selliseid piirnähtusi, mis ajavad segadusse asju täpselt nimetada ning klassifitseerida püüdvaid uurijaid, tuleb ikka ette. Kahetsusväärsem on aga, et eri rubriikidesse on sattunud ka Ristikivi reisikirjad: "Itaalia capriccio" (144) ilukirjandusliku loominguga ning "Akropolis ja Areopag" (263) ja "Märkmeid Egiptusest" (272) artiklite ja vestete hulka. Loogiliselt kuuluks esimesena nimetatute juurde. Sama lugu on publitseeritud epistolaarse pärandiga. Artiklite ja vestete juurde kuuluvad küll trükis ilmunud Ristikivi kirjad Hilja Vihalemale (314) ja Richard Keerile (315), esmalt *Tulimullas* ilmunud kirjavahetus Bernard Kangroga (159) on aga arvatud ilukirjandusliku loominguga hulka, kuigi see on selgelt kommenteeriva, sekundaarkirjandusliku iseloomuga.

Mõndagi on koostajail jäänud kahe silma vahele nii Karl Ristikivi enese loomingust kui ka selle retseptioonist. Järgnevad täiendusedki ei taotle ammendavust.

Ristikivi ilukirjanduslik looming:

102 a. Kauge külaline // Maa Hääl. – 1935. – 12. mai. – Lk. 6 // Esmaspäev. – 1935. – 12. mai. – Lk. 6. – Allk. Tõnis Tahur. (Vüde pärineb Tartu Ülikooli üliõpilase Urmas Tõnissoni personaalnimestikuga samaaegselt valminud seminaritööst "Karl

Ristikivi ajakirjanduses ilmunud ja käsikirjaline looming (aastani 1943)" (Tartu, 1992; käsikiri K. Ristikivi muuseumis.)

121 a. Jänes: [Lastejutt] // Emakeele lugemik I / Koost.: K. Ader. - Tln.: Pedagoogiline Kirjandus, 1940. - Lk. 108-110.

121 b. Orav: [Lastejutt] // Samas, lk. 110-111.

121 c. Mida saame linnast: [Lastejutt] // Samas, lk. 114-119.

121 d. Kärbes Summ: [Lastejutt] // Samas, lk. 191-193. Habemega sipelgas / Koost.: K. Ader. - Tln.: Ilukirjandus ja Kunst, 1945. - Lk. 85-88. - Autor märkimata.

134 a. Kuningapoeg: Kaks pilti // Kodukirik / Toim. J. Aunver. - Stockholm: EELK Komitee, 1948. Lk. 11-17.

140 a. Juulius Kilimit: [Katkend romaanist "Rohtaed"] // Eesti - mu kodumaa / Toim. S. Pruuden. - London: Eesti Kooli Fond Inghismaal, 1952. - Nr. 3. - Lk. 30-38.

Teadaolevalt on leedu keeles ilmunud Ristikivi novell "Klaassilma-dega Kristus" ajakirja *Metai* 1991. aasta 9. numbris, tõlkijaks Danute Sirijos Giraite (vt Mihkel Loodus, "Eesti kirjandusest Leedus". - *Looming*, nr 12, 1991, lk 1716). Vist ei ole oma värskuse tõttu tõlgete hulka jõudnud ka järgmine:

189 a. Land und Volk: (Luuletused) / Tlk.: Gisbert Jänicke // Das Leben ist noch neu: Zehn estnische Autoren - eine Anthologie / Karlsruhe: Edition Junge Poesie, 1992. - Lk. 9-16. - Tsükkel "Maa ja rahvas". Saksa k.

Karl Ristikivi trüakis ilmunud artiklite nimestikku üle vaadates puutume kokku probleemiga, mis kirjasõna abil paguluse uurijaid vahest kõige enam kimbatusse ajab, - mitmesugustes paljundustehnikates trükitud küllalt väikesetiraažiliste ja enamasti piiratud levikuga väljaannete kättesaadavus. Mõnda neist ei sisalda ka Hugo Salasoo ja Vello Salo eelmainitud nimestik. Süinkirjutaja võib lisada vaid ühe viite Ristikivilt:

265 a. Die Literatur in Sowjet-Estland // Nachrichten aus dem Baltikum. - 1962, september. - Nr. 17. - Lk. 25-27.

Täpsemate viidete puudumisel lisagem vaid, et ajavahemikul 1966-1970 on Stockholmis asuva Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi toimetiste seerias (toim. Henno Jänes) ilmunud kuus Ristikivi esseed: "Pagulaslühirika: Eesti luule vabas maailmas 1945-1950", "A. H. Tammsaare üliõpilasnoveellid", "A. H. Tammsaare", "Friedebert Tuglas", "Kirjandusliku kommunikatsiooni probleemidest paguluses" (kõne Ameerika-reisil; ilmunud ka *Tulumullas* - vt kirje 283) ja "Friedebert Tuglase viimastest novellidest". Samuti avaldas *Baltimore'i Eesti Organisatsioonide Bülletään* ajavahemikul 24. november 1968 - mai 1969 ülevaateid Ristikivi kõnedest ja pudemeid ilukirjanduslikust loomingust. Enamasti pole siin siiski tegemist uudse informatsiooniga.

Retsensioonide rubriiki oleks lisada kaks kirjutist, mis küll kesksetes Rootsi eesti pagulaslehtedes ilmununa on ometi välja jäänud juba *Kirjad romaanist* (Lund: EKK, 1985) sabas avaldatud bibliograafiast:

410 a. Teema variatsioonidega: (A. Mägi "Juubel" Pinna Studio

esituses) // Teataja. - 1976. - 17. aprill. - Lk. 7. - Allk.: K. Rx. 414 a. August Sanga kogutud laulud: (A. Sang. Laulud) // Eesti Päevaleht. - 1977. - 11. mai. - Lk. 4.

Kokku on personaalnimestikus Karl Ristikivi loomingut loetletud 447 kirjes, intervjuud kaasa arvatud. Tunduvalt mahukam on bibliograafia teine pool, "Kirjandus Karl Ristikivi elu ja loomingu kohta", hõlmates 819 kirjet. Kuid siingi saab teha mõne täienduse ja märkuse.

Lühibiograafiate rubriik Kalju Lepiku personaalnimestikus oli tunduvalt esinduslikum, sellega võrreldes puuduvad viited järgmistele Ristikivi elulugu esitanud allikatele:

448 a. Howard Harris, Ernest. Estonian Literature in Exile. - London: Boreas Publishing Co. Ltd., 1949. - Lk. 27-28.

449. Jänes, Henno. Ülevaade eesti kirjandusest. - Helsinki, 1950. - Lk. 244-246. (Sama kirje all on esitatud raamatu teine trükk.)

448 b. Ilves, K. Karl Ristikivi // Eesti - mu kodumaa. - London: Eesti Kooli Fond Inglismaal, 1952. - Nr. 3. - Lk. 16-18.

448 c. Ristikivi, Karl // The Pen in Exile: An Anthology / Toim.: Paul Tabori. - (London): The International P. E. N. Club Centre For Writers in Exile, 1954. - Lk. 225.

453 a. Jänes, Henno. Karl Ristikivi // Geschichte der Estnischen Literatur. - Stockholm; Uppsala, 1965. - Lk. 168-170.

456 a. Nirk, Endel. Karl Ristikivi // Nirk, Endel. Estonian Literature. - Tln.: Eesti Raamat, 1970. - Lk. 364-368, 396.

466 a. Nirk, Endel. Karl Ristikivi // Nirk, Endel. Viron kirjallisuus. - Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1986. - Lk. 227-230, 368-369.

469 a. Nirk, Endel. Karl Ristikivi // Nirk, Endel. Estonian Literature. - Tln.: Perioodika, 1987. - Lk. 222-225, 381-382.

470 a. Kalda, Maie, Sikk, Hoide. Karl Ristikivi // Eesti kirjandus XII klassile / Koost. H. Sikk. - Tln.: Valgus, 1989. - Lk. 86-96.

Kuut esimest Eesti Kirjanike Kooperatiivi lühimonograafiat arvustades on Arvo Mägi puudutanud ka oma ülevaadet Ristikivist:

480 a. Mägi, Arvo. "Autorid välja!" // Tulimuld. - 1964. - Nr. 4. - Lk. 283-284.

Endel Nirgi Ristikivi-biograafia käsitlusest on fikseerimata kaks:

486 a. Kolk, Raimond. Uudisraamatuid // Side. - 1991. - Nr. 4. - Lk. 4-5.

488 a. Udam, Haljand. Karl Ristikivi elu ja kogutud teosed Endel Nirgi ümberjutustuses. - Eesti Ekspress. - 1992. - 7. veebr. - Lk. 22.

Täiendusi artiklite osas:

655 a. Eesti Kirjanike Kooperatiivi 20. aastapäeva stipendiumid // Tulimuld. - 1971. - Nr. 2. - Lk. 102-103. (See lühiteade poleks vahest kuigi oluline, kuid korrigeerib ometi kirjesse 654 satunud viga: Karl Ristikivi stipendiumi suurus ei olnud 200, vaid 2000 Rootsi krooni.)

748 a. Mänd, Evald. Tühi koht vastu taevast // Vaba Eesti Sõna. - 1977. - Nr. 52. - 29. dets. - Lk. 4.

800 a. Moor, Arvi. Esinduse kultuuriauhind: Kultuurikroonika II. (K. Ristikivi Rootsiauhinna andmisest 1964) // Rahvuslik Kontakt. - 1987. - Nr. 3. - Lk. 38-42: foto. Samas ka refereering Ristikivi kõnest Bernard Kangrole 1967. aastal REE auhinna üleandmisel.

856 a. Kurs, Ott. Karl Ristikivi: geograafia ja reisirid // XXXII Kreutzwaldi päevade konverentsi ettekannete teesid. - Tartu, 1988. Lk. 29-31.

856 b. Issak, Friedrich. Nood rohtunud rajad. - Tallinn: Eesti Raamat, 1988. - K. Ristikivist lk. 152-153.

867 a. Kolk, Raimond, Mägi, Arvo. Kahe viimase aastakümne eesti pagulaskirjandus / Saksa keelest tõlkinud Mati Sirkel. - Tallinn: Eesti NSV Riiklik Kultuurikomitee, 1989. - K. Ristikivi loomingust lk 10, 11-13. (Viitamata on ka ülevaate saksakeelsele esmatrükile, *Ural-Altäische Jahrbücher*'i separaatväljaandele *Estnische Exilliteratur in den letzten zwei Jahrzehnten* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1987).)

Märkimist väärib, et kirjes 867 nimetatud Endel Nirgi poleemilise killu trükis ilmunud ajendiks on Ivar Grünthali ankeedivastuses ajakirjale *Keel ja Kirjandus* sisaldunud meenutused (*Keel ja Kirjandus*, nr 11, 1989, lk 672-676). Väärtuslikke mälestuskilde sisaldab ka 1991. aastal Helsingis ilmunud Pertti Virtaranta raamat *Keskusteluja Valev Uibopuun kanssa*.

887 a. Kaust, Loone. Müüdist Karl Ristikivi kahes ajaloolises triloogias // IX Kevadsessioon. Rahvaluule: Teesid. - Tartu: Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, 1991. - Lk. 16-20.

906 a. Ristikivi, Karl // Kindlers Neues Literatur Lexikon. - München, 1991. - Bd. 14. - S. 173-174. (Ülevaated romaanidest "Tuli ja raud" ning "Rohtaed".)

Kirjes 1046 märgitud M. Kivi arvustus *Hingede ööle* on üle elanud teisegi trüki üsna omapärasel lehekeses *Kodumaale Tagasipöördumise Eest* (aprill, 1958, lk 3-4). Retsensioonide hulgast puudub *Inimese teekonna* uustrükile keskenduv käsitlus:

1241 a. Veidemann, Rein. Kojul: Kirjanduskommentaari // Sirp. - 1991. - 24. dets. - Lk. 7.

Karl Ristikivi loomingu retseptiooni peegeldab ka hulk kirjandusnimestikukoha leidnud epigramme, pühendusluuletusi ja värsistatud nekrolooge (kirjed 516, 519, 547, 703, 704, 784, 785, 845). Omaette rubriiki, nagu seda on tehtud Kalju Lepiku personaalnimestik, neid koondatud pole. Julgelt võiks Ristikivi aineil loodud luuletuste hulka veel lisada kaks:

578 a. Mägi, Arvo. Kolm venda: [Luuletus] // Mägi, A. Regivärsid: Luuletusi. - Lund: EKK 1963. - Lk. 65.

648 a. Mägi, Arvo. Laul: [Luuletus] // Mägi, A. Vastuhelgid: Luuletusi 1964-69. - Lund: EKK 1969. - Lk. 27.

Kaheldavam on bibliograafiast samuti välja jäänud Helgi Õpiku dramaatilise poemi "Viimane päev" inspireeritus Karl Ristikivi loomingust, ehkki peategelase Konradin von Hohenstaufeniga teose ilmumine langeb vahetult Ristikivi surma järgsesse aega (vt *Tulimuld*, nr 4, 1977, lk 203–210).

Kas personaalnimestik peaks sisaldama ka andmeid kunsti- ja muusikateoste kohta? Teadaolevalt on Ristikivi portreeterinud vaid kaks kunstnikku — Ernst Jõesaar (1952, kips) ja Eduard Ole (1969, õli). Mõlemad teosed asuvad Tartus Karl Ristikivi muuseumis. Karl Ristikivi loomingu alusel sündinud heliteosed on jäänud käsikirja ning neist saame teavet vaid kaudsetele allikatele tuginedes (vt nt kirje 664 ja Harri Kiisk, "Paar täiendust". — *Teataja*, nr 13, 1992, lk 5). Kodumaal laulis Ristikivi luule tuntuks Tõnu Tepandi ja kolm laulu — "Sisaliku tee", "Arkaadia teel" ja "Restorani sildil" (luulekogus *Inimese teekond* vastavalt "Hårsfjärden" V ja VIII) — on tema esituses salvestatud ka heliplaadil "Tõnu Tepandi laulud" (C 60-16964).

Nimeloendis ja paaris kirjes on avamata jäänud pseudonüüm *Henno Merelaid* — see on Henno Jänes. Nimelühendite *-sk* (433), *E. R.* (716), *H. S.* (1002) ja *I. L.* (1029) taga peituvad vastavalt Harri Kiisk, Evald Rink, Hilda Saks ja Ilmar Laaban.

Eelnenud märkmed polnud mingil juhul kantud soovist kogu senine töö bibliograafiade koostamisel tühjaks vaevaks tunnistada. Ei suuda ju süüsedki täiendused teemat kõigekülgselt ammendada ja pigem osutavad vaid kirjandusnimestike koostamise raskustele. Karl Ristikivi personaalnimestik on kirjanduse uurijale suureks abiks ning sellest väljajäänud allikad ei sisalda kuigi olulist uut teavet. Lõpuks pole ka kõige paremini koostatud kirjandusnimestiku puhul tegemist täiusliku ja lõpetatud teosega, millesse aeg täiendust ei tooks.

Janika Kronberg

EDITORIAL NOTE

In the previous issue we began Ilmar Vene's essay on Father of the Church St. Jerome (ca 347-419/420). In this issue we find St. Jerome in Constantinople, where, after five years' life as a hermit, he started diligent work on his writings and translations. After that we learn about his three years in Rome where the influence of the Father of the Church grew constantly, but also contradictions emerged between the saint and the hypocrites, so that in a few years St. Jerome became the most hated man in Rome. Then he travelled to the Holy Land and settled in Bethlehem, staying there for 34 years until the end of his life. He shone with his erudition and with his translations of the Scriptures, particularly *Vulgata*, the translation of the Bible into Latin. As an example of St. Jerome's writings we publish in Ilmar Vene's translation the epistle to Paulinus (353-431), one of the greatest poets in Latin Christian literature, who about 409 became Bishop of Nola.

Mart Orav's study on Aleksander Aspel, a linguist who was born in Estonia in 1908 and died in the USA in 1975, began in the previous issue. In this issue the author of the article concentrates on the activities of the would-be professor of French language and literature of Iowa University at the students' society "Veljesto" in Tartu University. "Veljesto", which has given Estonian culture a number of well-known intellectuals, was in the late 1920s when Aleksander Aspel joined it at its nadir. The activities of the society livened up in the early 1930s and most probably Aleksander Aspel as one of the leaders of the society also had a share in overcoming the ebb. Several times he was selected Chairman and "Uncle" of the society, he participated in issuing its publications and his viewpoints contributed to the intellectualization of "Veljesto".

Albrecht Dürer's (1471-1528) special role in European art during the Renaissance is generally known, but only a few art lovers know Dürer as a theoretician. Therefore, we offer an excerpt from his book *Study of Proportions* (posthumously, 1528).

In 1974 Brandon Carter formulated the anthropic principle

"that what we can expect to observe must be restricted by the conditions necessary for our presence as observers". John Leslie presents in his article the conclusions derived from this principle. The most essential of them are the assertions that a number of universes with different qualities exist, and that the genesis of life with intellect is rare.

In the two previous issues Tarmo Kulmar, lecturer of the Faculty of Theology, Tartu University, dealt with phenomenology of soul in primitive Estonian religion. In the last part of the article the author, relying on Stone Age archaeological finds from Estonia, tries to find signs of different development phases of the soul and beliefs in the "living corpse".

Next we publish the short story "Carcassonne" by William Faulkner (1897-1962), the 1949 Nobel Prize winner. Lauri Pilter's commentary reveals the background of the story and takes a glance at the sources which have influenced the whole of Faulkner's creation.

Geographer Kaljo Laas, associate Professor of Tallinn Technical University, analyzes urbanization in Estonia. He finds that, in comparison with the 1920s-1930s, urban population has become dominant in the demographic development of Estonia.

The following article deals with resistance movement in Estonia in 1977-1984. This time has been called the period of dissident political opposition to Soviet Estonia. The author of the article Viktor Niitsoo, a former political prisoner and present Member of the Parliament, prefers to provisionally call it the open period in Estonian resistance. The main form of struggle was sending joint open letters to occupation authorities as well as international organizations and governments of democratic states. The most important open letters were written together with the representatives of Latvian and Lithuanian resistance. As a separate problem, the article discusses contacts and cooperation with the dissidents of Moscow and St. Petersburg. The author attempts to find why no closer cooperation with Russian dissidents was established.

Edward Shils takes up the theme of Montesquieu again. He studies the role of virtue or, as he puts it, civilization in liberal democracy. The author follows the rebirth of the notion of civil society from the 17th century onwards, presents the definitions of Adam Ferguson and Adam Smith, shows how the theories of Hegel and Marx contributed to the distortion of the idea of civil society. Edward Shils claims that in a civil society civilization is both an attitude and a model of behaviour. Interpreting this category, the author explains what civilization means as a manner of political activity and what a civilized politician is like.

In this issue we finish the article by the Finnish scholar Tapani Hietaniemi about Max Weber's theory which asserts that the sociocultural behaviour based on the Confucian ethos did not foster in its time the breakthrough of capitalism in China. In this issue the author presents the criticism befallen to Weber.

In the section of book reviews the writer and critic Astrid Reinla reflects on Kati Laine-Sveiby's book on Finnish—Swedish business relations, which emphasizes the cultural differences in the behaviour of the two peoples. Janika Kronberg, director of the Karl Ristikivi Museum in Tartu, analyzes the bibliography of Karl Ristikivi compiled by Anne Valmas and Vello Kelder.

The issue ends with the last part of Johan Huizinga's book *Homo ludens*.

On phenomenology of soul in ancient Estonian religion: III. Reflections of the notion of soul in Stone Age archaeological finds in Estonia

Tarmo Kulmar

On the basis of Stone Age archaeological finds in Estonia an attempt has been made to get evidence about the belief in the "living corpse" as well as about the allusions to different development phases of soul.

In Mesolithic material pendants made of animal teeth, obviously used as fetishes, pendant figures and a totemist figure of an adder found in Tõrvala, which could very well have been preanimistic, are noteworthy. A child's tomb was found in the Mesolithic layer of the settlement Narva I, the only Mesolithic burial found in Estonia so far. On top of the bones there was a few horizontal limestone slabs that covered the tomb. The late Mesolithic burial places in Zvejnieki, Latvia, where some skeletons were lying face downwards and at least five skeletons had been bound up before the burial, complement the picture. The abovementioned features in burial rites can serve as vivid proof of the fear of the "living corpse" and of the possible preanimism during the Mesolithic period.

The finds of the first half of the Neolithic period do not allude so clearly to the belief in the "living corpse". The burials allow us to claim more firmly the existence of various phases of animist beliefs. It

is possible that the comb pottery culture of that period was not so prone to fear the dead as the Protoeuropoids of the preceding Kunda culture.

During the late Neolithic period the culture of boatshaped axes, which is of Indoeuropean origin, reached the Baltics, bringing about new beliefs (cult of fertility, antropomorphic nature spirits). The burial rites change: the skeletons lie either on their sides with the knees bent (Ardu), in a sitting position (Sope, burials in the settlements in Lubāna Basin, East-Latvia) or in a squatting position (Lubāna, Zvejnieki). Two bound-up skeletons in a squatting position have been found in the Kvāpāni settlement of Lubāna Basin. It is highly probable that in the beliefs of the late Neolithic period the fear of the "living corpse" became dominant again. The spread of cremation in Estonia during the early Metal Age can also be connected with apotropaism against the dead.

Urbanization in Estonia

Kaljo Laas

The article treats urbanization as a spatial process, emphasizing its demographic aspects. A distinction is made between the active and passive aspects in the increase of the urban population. In the case of active urbanization people change their abode, passive urbanization means that they become town-dwellers because of changes in the status of the settlement or because of changes of its borders. Passive urbanization also occurs when

the natural increase of population is bigger in towns than in rural areas.

The first part of the article analyzes how new urban settlements have been founded since the formation of the Republic of Estonia till the present day. During that period a total of 69 settlements have possessed the rights of a self-dependent town or country town. Nowadays 58 of them exist as self-dependent towns or country towns.

The following section deals with the relationships between active and passive urbanization according to J. Webb's scheme. We can see that the role of natural increase in the numerical growth of urban population has cardinally changed. If in the 1920s and 1930s the natural increase in most towns was negative, then in a few

recent decades it has been vice versa. The causes of such a change are explained in the passages analyzing the structure of urban population and its demographic behaviour. It is shown that after World War II, due to active urbanization, the structure and, to a certain extent, also the demographic behaviour of townspeople have changed, particularly in comparison with the rural population.

The end of the article sums up the impact of urbanization on the demographic situation of Estonia. Due to the big share of urban population, its demographic behaviour also determines the present-day demographic situation in Estonia as a whole. It is also important to note that nearly half of the urban population are non-Estonians.

ОТ РЕДАКЦИИ

В предыдущем номере началось эссе Илмара Венэ о знаменитом церковном отце Иерониме (пр. 347–419/420). На первых страницах данного номера мы находим его в Константинополе после длившейся пять лет жизни эремитом, где он с усердием принялся за писательский и переводческий труд. Затем мы получим представление о трех годах в Риме, где влияние церковного отца все росло, но возникли и противоречия между святым мужем и лицедеями, так что за несколько лет Иероним становится самым ненавидимым человеком в Риме. Так он и предпринял путешествие к святым местам, остановившись окончательно в Вифлееме, где он провел 34 года до конца жизни, блистал переводами священных писаний, особенно *Юулгата*, Библии на латинский язык. В качестве примера из текстов мы публикуем обращение Иеронима к одному из величайших поэтов христианской латинской литературы Павлинию (353–431), ставшему с 409 епископом Нолы; в переводе Илмара Венэ.

Продолжается публикация исследования Марта Орава о родившемся в Эстонии (1908) и умершем в США (1975) лингвисте Александре Аспеле. В данном номере автор статьи сосредотачивает внимание на деятельности будущего профессора французского языка и литературы Айовского университета в студенческом обществе Тартуского Университета “*Veljesto*” (братство). “*Veljesto*”, давшее эстонской культуре множество преуспешных интеллигентов, находилось перед концом 1920-х годов, во время принятия Александра Аспеля в его члены, в упадке. Оживление произошло в начале 1930-х годов и, видимо, повлияла на преодоление спада также деятельность Александра Аспеля в активе общества. Он неоднократно избирался председателем и воспитателем молодых членов общества, участвовал в публикации изданий общества и своими мнениями повлиял на появление духа “*Veljesto*”.

Исключительно выдающаяся роль Альбрехта Дюрера (1471–1528) в изобразительном искусстве Европы эпохи ренессанса общеизвестна, но лишь немногие знатоки искусства знакомы с Дюрером как теоретиком. Далее предлагаем отрывок из его книги *Учение о пропорции* (посмертно, 1528).

В 1974-м году сформулировал Брэндон Картер принцип антропности — “то, на наблюдение чего мы можем надеяться, должно быть ограничено условиями, необходимыми для нашего сопособного на наблюдаема присутствия”. Джон Лесли в своей статье представляет исходящие из этого принципа антропные выводы, из которых наиболее существенны утверждения, что существует множество галактик с различными свойствами, и что возникновение обладающей интеллектом жизни исключительно редко.

В двух предыдущих номерах Тармо Кулмар рассматривал феноменологию духа эстонской древней веры. В последней части статьи автор опирается на материал археологических находок эстонского каменного века, пытаясь найти знаки представлений о фазах развития души и верований “живого трупа”.

Далее публикуется новелла лауреата Нобелевской премии (1949) Уильяма Фолкнера (1897–1962) “Carcassonne”. В комментарии раскрывает фон повествования и обзорекает повлиание на все творчество истоки Лаури Пилтер.

Кальё Лаас анализирует урбанизацию в Эстонии. Если сравнить 1920–1930-е годы и 1970–1980-е годы, то достойны внимания различия как в урбанизации так и в структуре городского населения. Они обусловлены в равном мере как существенными в демографическом поведении городских жителей, так и увеличением разрыва между демографическими структурами городского и сельского населения. В настоящее время в городах Эстонии живет свыше половины всех эстонцев и примерно три четверти всех жителей Эстонии. Городское население доминирует в демографическом развитии Эстонии.

В следующей статье рассматривается движение сопротивления в Эстонии в 1977–1984-х годах. Это время называли диссидентским периодом политической оппозиции Советской Эстонии. Автор статьи, бывший политзаключенный, ныне депутат Государственного собрания, Виктор Нийтсоо, считает целесообразным условно обозначить этот период в эстонском сопротивлении как открытый. Основной формой борьбы стало отправление коллективных открытых писем и обращений как оккупационным властям так и международным организациям и правительствам демократических стран. Наиболее важные публичные письма составлялись совместно с представителями сопротивления Латвии и Литвы. Отдельным вопросом рассмотрены связи и сотрудничество эстонского сопротивления с инакомыслящими Москвы и Петербурга. Предпринимается попыт-

ка найти ответ на вопрос, почему не возникло более тесное сотрудничество с имеющими особое мнение в России.

Профессор социальных наук Чикагского университета Эдвард Шилз вновь поднимает тему Монтескье. Он исследует место добродетели, или как он ее называет, цивилизованности в условиях либеральной демократии. Автор рассматривает возрождение общества гражданина как понятия начиная с 17-го века, представляет определения Адама Фергюсона и Адама Смита, показывает как теории Гегеля и Маркса способствовали извращению идеи общества гражданина. Эдвард Шилз утверждает, что в обществе гражданина цивилизованность являлась как отношением и моделью поведения. Осмысляя эту ценностную категорию автор поясняет, что означает цивилизованность как образ политической деятельности и каким является цивилизованный политик.

В данном номере печатается окончание статьи финского социолога Тапани Хиетаниеми о теории Макса Вебера, утверждающей следующее конфуционистскому "этосу" социокультурное поведение не способствовало прорыву капитализма в Китае. В этом номере автор знакомит читателя с выпавшей на долю Вебера критикой.

В разделе рецензий размышляет писательница и критик Астрид Рейнла о рассматривающей торговые отношения между Финляндией и Швецией книге Кади Лайне-Свейби, основной акцент которой расположен на различной культуре поведения двух народов. Составленный Анне Валмас и Велло Кельдером библиографию эстонского литературного классика Карла Ристикиви анализирует директор находящегося в Тарту квартиры-музея Карла Ристикиви Яника Кронберг.

В данном номере публикуется заключительная часть произведения Йохана Хейзинги *Homo Ludens*.

MÄNGIV INIMENE
Kultuuri mänguelemendi
mäaratlemise katse

Johan Huizinga

Tõlkinud Mati Sirkel

VII

Keskaja kultuuri mänguelement

Keskaja kultuuri mänguelemendist olen ma teisel rääkinud nii põhjalikult, ehkki mitte niisama spetsiaalselt,³ et tahaksin siin piirduda vaid mõne sõnaga. Keskaja elu on täis mängu — lustakat rahvamängu, tulvil paganlike elemente, mis on kaotanud oma sakraalse tähenduse ja muutunud puhtaks naljaks, pompoosset ja pidulikku rüütlimängu, rafineeritud õukondlikku armumängu ja veel muid vorme. Otsesest kultuuriloovalt funktsiooni aga mänguvormidel enamasti enam pole, sest oma suured kultuurivormid — kirjanduse ja riituse, tarkuse ja teaduse, poliitika ja sõja — oli ajastu saanud päranduseks antiiksest minevikult. Vormid olid kindlaks määratud. Keskaja kultuur polnud enam arhailine. Suures osas tuli tal töödelda päranduseks saadud kristliku või klassikalise sisuga ainek. Üksnes seal, kus ta polnud välja kasvanud antiiksest juurest, kus teda ei toitnud kiriklik või kreeka-rooma mõttemaailm, jäi veel ruumi mänguteguri loovale toimele. See tähendab: seal, kus keskaja kultuur jätkab ehitamist oma keltigermaani või veel vanemale kodumaisele minevikule. Sealt on pärit rüütliseisus ja paljud feodaalsed kultuurivormid. Rüütlikslõõmises, lääniamismises, turniiris, heraldikas, rüütliordudes ja tööstustes, kõigis neis asjus, mis on vahetus kokkupuutes arhailise kultuuriga, ehkki neis ilmevad ka antiigi mõjud, esineb mängutegur veel täies jõus ja loomisvõimelisena. Ka teistes valdkondades, näiteks õigusemõistmises ja jurisprudentsis, koos nende tähendusriikaste sümbolite ja kummaliste formaalsustega — näiteks loomade vastu peetud protsessidega —, tsunftiasjanduses, koolimaailmas, on mängumeeleolu mõju keskaja vaimule veel äärmiselt suur.

Renessansikultuuri mänguelemendid

Heidame nüüd veel pilgu renessansi- ja humanismiajastule. Kui mõni teadlik ja isennast isoleeriv eliit on üldse püüdnud võtta elu kunstliku täiuslikkuse mänguna, siis oli see renessansi ring. Peetagu ikka meeles, et mäng ei välista tõsidust. Renessansi vaim oli frivoolsusest kaugel. Ta järgis antiikaega püha tõsimeelsusega. Andumust plastilise loomingu ja intellektuaalse fantaasia ideaalile iseloomustas kordumatu tugevus, sügavus ja puhtus. Tõsisemaid kujusid kui Leonardo või Michelangelo annab vaevalt ette kujutada. Ja ometi on kogu renessansi vaimuhoiak mänguline. See ühtaegu peen ja siiski värske ning jõuline pürgimine õilsa ja kauni vormi poole on mängitud kultuur. Kogu renessansitore-

³ *Herfsttij der Middeleeuwen* [Keskaja sügis].

dus on lõbus ja pidulik maskeraad fantastilise ja ideaalse mineviku maskis. Mütoloogilised kujud, liiga otsitud ja astrooloogiliste ning ajalooliste teadmiste raske lastiga koormatud allegooriad ning embleemid on kõik justkui malenupud. Dekoratiivne fantaasia mängib ehituskunstis ja graafikas klassikaliste motiividega palju teadlikumalt, kui seda teeb keskaegne miniatuurikunstnik oma käsikirjades pentsikute päheturgatustega. Renessanss äratas uuele elule, s.t kirjanduslikule ja pidulikule elule, mõlemad ülimal määral mängulised elumetafoorid, pastoraalsuse ja rüütlikeisuse. Raske on nimetada kirjanikku, kes oleks kehastanud ehtsat mänguvaimu puhtamalt kui Ariosto. Ariosto on ühtlasi see, kes meie jaoks väljendab renessansi tooni ja põhiheli täiuslikumalt kui kes tahes teine. Kas on poeesia iganes liikunud nii sundimatult absoluutses mänguruumis kui Ariostol? Haaramatu hõljumisega pateetilis-heroilise ja koomilise vahel, peaaegu muusikalise harmoonia sfääris, täiesti ebamaine ja ometi täis kõige elavamaid kujusid, eelkõige aga oma kõlava keele väsimatu lõbususega on Ariosto n-õ mängu ja poeesia identsuse tõestus.

Humanismi nimega tavatseme siduda vähem värvikaid või kui soovite, siis tõsisemaid ideid kui renessansi nimega. Ometi kehtib lähemal vaatlusel paljugi renessansi mänguiseloomu kohta öeldut niisama hästi ka humanismi kohta. Humanism on suletud asjassepühendatute ja mõistjate ringi peaaegu veelgi rohkem kui renessanss. Humanistid kultiveerisid täpselt formuleeritud eluja kultuuriideali. Antiikpaganlike kujude ja klassikalise keelega oskasid nad väljendada koguni oma ristiisku, mis omandas seeläbi mingi kunstliku ja mitte-päris-tõsiselt-mõelduse. Humanistide keel ei tahtnud saada päris kristlikku kõla. Calvin ja Luther ei talunud seda tooni, millega humanist Erasmus kõneles pühadest asjadest. — Kuidas küll kiirgab kogu Erasmuse olemusest mängumeeleolu! Mitte ainult tema *Narruse kiitusest* ja *Colloquia*'st, vaid ka *Adagia*'st, tema kirjade mõnusalt mänglevast vaimust, vahel isegi tema puhtetoloogilistest teostest.

Kes laseb vaimusilma eest mööda renessansipoetide hulga, alates veel burgundi inspiratsiooniga *grand rhétoriqueur*'idest nagu Molinet ja Jean Lemaire de Belges, sellele torkab ikka ja jälle silma nende vaimu loomupärane mängulisus. Ükskõik kas see käib Rabelais' või uue pastoraali autorite Sannazaro ja Guarini kohta, Amadis de Gaula tsükli kohta, mis viis kangelasromantika äärmuseni, kus teda pidi tabama Cervantese pilge, või kummalise segu kohta frivoolsusest ja platonismist, mida leiame Marguerite de Navarre'i *Heptaméron*'ist, — alati on tajutav mänguelement, mis mõnikord paistab olevat lausa teose essentsiks. Isegi huma-

nistlike õigusteadlaste püüdlustes ülendada õigust stiili ja iluni on sedasama mänguvaimu.

Baroki mängusisu

Kui uurida ka 17. sajandi mängusisu, siis kõigepealt tuleb loomulikult uurida baroki mõistet ja nimelt selles laiendatud tähenduses, mille sõna "barokk" on vähehaaval vastupandamatult omandanud viimase sugupõlve ajal, s.t barokk kui üldine stiilikvaliteet, mis ei väljendu mitte ainult ehituskunstis ja skulptuuris, vaid on omane ka selle ajastu maalikunstile, kirjandusele, jah, isegi filosoofiale, poliitikale ja teoloogiale. On küll suur erinevus nende üldiste kujutluste vahel, mida äratav sõna "barokk", siis kui suunata pilk varase baroki kirevatele värvidele ja lopsakatele vormidele või siis hilisbaroki rangusele ja väärrikusele, kuid ühtekokku kuulub baroki mõiste juurde alati kujutlus millestki teadlikult ülepakutust, meelega imposantsest ja tunnustatult ebareaalsest. Baroki vormid on ja jäävad sõna otseses mõttes kunstivormideks. Ka seal, kus nad kujutavad püha aineist, tungib tahtlik esteetilisus nii tugevasti esile, et meil, tänapäeva inimestel, tuleb näha vaeva, et pidada antud teema käsitlemist religioosse tundmuse vahetuks transformatsiooniks.

Seda barokile omast liialdamiskalduvust on ilmselt võimalik mõista üksnes loomistungi mängusisu arendusena. Et südamest nautida ja imetleda Rubensit, Vondelit ja Berninit, tuleb kõigepealt loobuda nende väljendusvormi võtmast *cum crano salis*. Kui see peaks kehtima kogu kunsti ja kirjanduse kohta, siis tõestab see vaid seda paremini kultuuri mänguteguri tähtsust ja haakub kõige ülalöelduga. Kuid barokis kõneleb mänguelement siiski eriti selget keelt. Ärgu küsitagu, mil määral kunstnik ise oma teost tõsiselt võttis, sest esiteks ei saa midagi sellist kontrollida ja teiseks poleks tema subjektiivne tunne siin õige mõõdupuu. Võtkem üks näide. Hugo Grotius oli eriti tõsine mees, väikse humorimeele ja suure tõearmastusega. Ta pühendas oma meistriteose, oma vaimu ajatu monumendi, *De jure belli ac pacis*, Prantsuse kuningale Louis XIII-le. Pühendus on kõige kõrgelennulisema barokk-keele musternäide, teemaks kuninga kõikjal ülistatud õiglus, mis jätab varju kogu Rooma suuruse. Kas Grotius tõesti mõtles seda kõike tõsiselt? Või siis valetas? Ta mängis ainult kaasa ajastiili instrumendil.

Nagu paistab, võib vaevalt nimetada mõnd teist sajandit, mille palgele ajastiil oleks vajutanud nii tugeva pitseri, nagu 17. sajand. Kõige tüüpilisemalt avaldus elu, vaimu ja välise ilme üldine kujundamine baroki mustri järgi riietuses. Meeste esinduskostüü-

mi mood — ja siit tuleb otsida stiili — teeb kogu 17. sajandi vältel vägevaid hüppeid. 1665. aasta paiku jõuab kõrgpunkti võõrdumine lihtsast, loomulikust ja praktilises. Riietuse vorme liialdatakse äärmuseni: kuub ulatub parasjagu õlgadeni, särk puhvitab kolmveerandi ulatuses nähtavana kuue ja pükste vahelt välja, püksid on muutunud tavatult lühikeseks ja laiaks ning pole enam ära tuntavad nn *rhingrave*'is, mis pealt tundub seelikukesena. Koormatud külluslike kaunistustega: linnid, lehvid, pitsid kuni alla jalgadeni, nii et selle mängleva kostüümi elegantsi ja väarikuse päästavad ainuüksi mantel, kübar ja parukas.

Euroopa kultuuri hilisematel ajastutel võib vaevalt leida elementi, kus mänguline kultuuriimpulss nii selgesti ilmneks kui paruka puhul, nii nagu teda kanti 17. ja 18. sajandil. Puuduliku ajalootundmise tõttu on mõistet "parukaaeg" meie hollandi keelepruugis hakatud kasutama 18. sajandi kohta, ehkki õigupoolest on parukas hoopis iseloomulikum just 17. sajandile. Iga kultuuri periood on täis kontraste. Nii on paruka loonud just Descartes'i, Port Royali, Pascali ja Spinoza, Rembrandti ja Miltoni, julge meresõidu ja meretaguse koloniseerimise, vabra kauplemise, õitsele puhkeva loodusteaduse ja suurte moralistide sajand. Kahekümnendail aastail minnakse lühikeselt juustemoelt üle pikale, ja varsti pärast sajandi keskpaika ilmub parukas. Igaüks, kes tahab, et teda härraks peetaks — aadlimees, raehärra, sõdur, vaimulik või kaupmees — kannab sellest peale galakostüümi juurde parukat; isegi admiralid kannavad teda koos paraadturvisega. Juba kuuekümnendatel aastatel saavutab ta allonžparuka näol oma lopsakaimad vormid. Neid võib nimetada stiili- ja iluimpulsi ennenägematuks ja naeruväärseks ülepakkumiseks. Sellega aga pole veel kõik öeldud. Kultuurinähtusena väärib parukas suuremat tähelepanu. Kauakestnud parukamoe põhjuseks oli loomulikult see, et pikk juustemood nõudis looduselt peagi rohkem, kui enamik mehi suutis. Algselt tekkis parukas puuduvate lokkide aseainena, seega looduse jäljendusena. Aga niipea kui paruka kandmine on saanud üldiseks moeks, kaovad tal kähku kõik pretensioonid ehtsate juuste jäljendamisele ja ta saab stiililemendiks. Juba 17. sajandil on peaaegu algusest peale tegu stiliseeritud parukaga. Ta tähendab kõige otsesemas mõttes näo raamistust, nagu pilt raamis — ka maalide raamimise komme oma tüüpilisel kujul tekkis ju umbes samal ajal. Parukas ei aima midagi järele, vaid pigem eraldab, õilistab ja rõhutab. Nii on ta baroki barokseim osa. Allonžparuka mõtted muutuvad hüperboolseteks ja ometi säilitab tervik sundimatu graatsia, elegantsi ja majesteetlikkuse paiste, mis igati sobib noore Louis XIV stiiliga. Siin on tõepoolest — mööngem

seda kõige kunstiõpetuse kiuste — saavutatud tõelise ilu efekt: allonžparukas on tarbekunst. Muuseas ei tuleks unustada, et meile, ajalooliste portreede vaatlejaile, on illusioon tugevam, kui ta võis olla kaasaegsetele, kes nägid parukaid kandmas elavaid inimesi. Piltidel ja vaselõigetel mõjuvad nad väga ligitõmbavalt ja me unustame seejuures armetu pahupoole, selle aja üldise rāpasuse.

Peale selle, et kogu oma ebaloomulikkusest, tülikusest ja ebatervislikkusest hoolimata jääb parukas käibele pooleteiseks sajandiks ega ole seega vaid moekapriis, on veel tähelepanuväärne, et mida kauem parukamood kestab, seda rohkem eemaldub ta loomulikust juustemoest ja muutub üha stiliseeritumaks. See stiliseerimine sünnib kolme vahendiga: jäigad lokid, puuder ja juukselehv. 18. sajandi algusest kantakse parukat tavapāraselt vaid valgeks puuderdatuna. Kahtlemata mõjub seegi meile piltidel ülimalt kütkestavalt. Puuderdamiskombe kultuuripsühholoogiline põhjus pole selge. Pärast 18. sajandi keskpaika algab paruka kujundamine reeglipārasete jākade lokkidega kõrvade kohal, üleskammitud tupeeringu ja lehviga, mis seob juuksed tagant kokku. On loobunud igasugusest looduse jäljendamise näivusest, parukast on saanud kaunistus.

Puudutagem veel kahte punkti. Naised kannavad parukat ainult hädakorral, kuid üldjoontes järgib nende soeng meeste moodi, selle puuderdamist ja stiliseerimist, mis jõuab kõrgpunkti 18. sajandi lõpu paiku. Teiselt poolt polnud paruka valitsemine absoluutne. Samas kui teatris mängitakse isegi antiikaja traagilisi kangelasrolle päevamoe parukas, võib 18. sajandi algusest peale piltidel näha arvukalt inimesi, eeskätt noormehi — iseāranis Inglismaal — loomulike pikkade juustega. See tähendab pöördumist pingevaba ja hooga poole, sihiliku *nonchalance*'i, süütu loomulikkuse poole, mis vastukaaluks jäikusele ja peenutsemisele on olemas olnud kogu 18. sajandi jooksul, juba Watteau ajast peale. Oleks meeldiv ja tähtis ülesanne jälgida seda kalduvust ka teistes kultuurivaldkondades; seejuures tuleks esile nii mõndagi mängulist, siin aga viiks säärane uurimistöö liiga kaugele. Siin on tähtis see, et parukanāhtust kauakestnud moena ei saa ilmselt pidada millekski muuks kui kultuuri mānguteguri ilmselgeks avaldumiseks.⁴

Prantsuse revolutsioon kuulutas parukamoe lõppu, ehkki ta seda otsekohe esile ei kutsunud. Meenutatagu siinkohal lühidalt ka seda arengukāiku, milles kajastub tähtis tūkk kultuuriajalugu.

⁴ Parukast kui Inglise kohtuasjanduse sūmbolist vt *Akadeemia*, nr 5, 1992, lk 1142–1144.

Rokokoo mänguelemendid

Barokis tunnustatakse elavat mänguelementi, ent barokile järgnenud rokokooajastu kohta kehtib see *a fortiori*. Tolles stiilis lööb see ju nii lopsakalt õitsele, et vaevalt tuleb rokokoo definitsiooni toime ilma omadussõnata "mänguline". Mängulisust on juba ammusest ajast peetud üheks selle stiili oluliseks tunnuseks. Ent kas ei kätke teatava mänguelemendi tunnustamine juba stiili mõisteski? Kas stiili kui nähtuse sünnile pole omane vaimu mängimine või vormimisjõud? Stiil elab samadest asjadest mis mäng: rütmist, harmooniast, reeglipärasest vaheldumisest ja kordusest, refräänist ja kadentsist. Stiili ja moe mõisted on teineteisele lähemal, kui ortodoksne esteetika tavaliselt mõnda tahaks. Moes on elava ühiskonna ilutung segunenud kirgede ja tundmusega: meeldidatahtmisega, edevusega, uhkusega, stiilis on see ilutung kristalliseerunud kõige puhtamas vormis. Harva on stiil ja mood, nõnda ka mäng ja kunst, jõudnud teineteisele nii lähedale kui rokokoo, kõige rohkem ehk veel jaapani kultuuris. Mõeldagu Meissen'i portselanile või karjuseidüllile, mis omandab peenemad ja õrnemad vormid kui iial varem, sisekujundusele või Watteau ja Lancret maalidele, naiivsele eksotismile, mis mängib türklaste, indiaanlaste või hiinlaste tundlevate või sentimentaalsete piltidega — hetkekski ei kao mulje, et see kõik on läbinisti mänguline.

18. sajandi kultuuri mängukvaliteet ulatub aga veelgi sügavamale. Riigikunst — kabinetipoliitika ning poliitiline intriigide ja avantüüride mäng — pole iial olnud nii tõeline mäng. Kõikvõimsad ministrid või vürstid isiklikult, oma lühinägelikes tegudes õnneks veel piiratud võimuinstrumentide vähese liikuvuse ja vahendite kasina efekti poolt, panevad ilma erilise sotsiaalse ja majandusliku arvestusega ning tüütutest vahelerääkijatest segamata meeldiva naeratusega ja viisakais vormides oma maade jõu ja heaolu tapvale proovile, justnagu riskiksid oda või ratsuga malel laual. Isikliku upsakuse või dünastilise kuulsuseiha armetul ajendil, mis mõnikord kuldab end "kodumaa isa" illusiooni sugereerimisega, käivitavad nad oma veel suhteliselt suurt võimu kasutades osavaid mahhinatsioone.

18. sajandi kultuurielul igal leheküljel kohtame auahne võistlemise, klubide moodustamise ja salapäratsemise naiivset vaimu, mis ilmutab end kirjanduslikes seltsides ja joonistamisühingutes, haruldusi ja naturaale ihaldavas kogumiskires, kalduvuses salaliite luua, rõõmus huviringidest ja sektidest, mis ju kõik tugineb mänguhoiakule. See ei tähenda, et see vaim oluks väärtusetu, vastupidi: just mängu elaan ja kahtlusest varjutamata andumine tegid ta kultuuri jaoks äärmiselt viljakaks. Kirjandusliku ja

teadusliku vaidluse vaim, mis köidab ja lõbustab "kaasalöövad" rahvusvahelist eliiti, on loomult niisama mänguline. Armuline publik, kellele Fontenelle kirjutas oma *Entretiens sur la pluralité des mondes* [Vestlusi maailmade paljusest], jaguneb igas päevaküsimuses leerideks ja rühmitusteks. Kogu kirjandus koosneb puha mängufiguuridest: kahvatud allegoorilised abstraktsioonid, õõnsad eetilised fraasid. Mängleva poeetilise esprii meistriteos, Pope'i *Rape of the Lock* [Lokirööv], pidigi sündima sellel ajal.

Alles pikkamööda on meie aeg saanud taas teadlikuks 18. sajandi kunsti väärtusest. 19. sajand oli eelnevalt kaotanud tunde nende mängukvaliteetide tajumiseks ja polnud märganud seda tõsidust, mis peitus siiski nende all. Rokokoo-ornamendi elegantsetes loogetes ja lokkamises, mis muusikalise kadentsi kombel varjab sirgjoont, nägi ta üksnes loomuvastasust ja nõrkust. Ta ei mõistnud, et selles motiivide mängus otsis 18. sajandi vaim teadlikult tagasiteed looduse juurde, ehkki tegi seda stiliseeritud vormis. Ta ei pannud tähele, et arhitektuuri meistritöodes, mida seegi sajand sünnitas suurel arvul, ei puuduta ornament sugugi rangeid ehitusvorme endid, nii et ehitis säilitab kogu oma harmooniliste proportsioonide õilsa väärikuse. Vähesed kunstiepoohid on mõistnud hoida tõsist ja mängulist nii puhtas tasakaalus kui rokokoo. Vähestel perioodidel on ka plastiline ja muusaline väljendus omavahel sellises kooskõlas kui 18. sajandil.

Muusika loomupärast mängulisust ei pruugi siin veel kord tõestada. Muusika on inimese *facultas ludendi* puhtaim ja ülim avaldus. Küllap pole liialdus seletada 18. sajandi kordumatut tähtsust muusikaperioodina suurelt jaolt tollase muusika mängusisu ja puhtesteetilise sisu tasakaalu abil.

Muusikat kui puhtakustilist fenomeni rikastati, tugevdati ja täiustati tol ajal väga mitmel viisil: täiendades vanu muusikariistu ja leiutades uusi, andes esitamisel enam ruumi naishäälele jne. Sedamööda kuidas instrumentaalmuusika vokaalmuusika suhtes esiplaanile kerkis, muutus muusika seotus sõnaga lõdvemaks ja ühtlasi tugevnes tema positsioon iseseisva kunstina. Esteetilise tegurina kasvas tema tähtsus samuti rohkem kui ühel viisil. Koos ühiskonnaelu kasvava ilmlükustumisega kasvas muusika tähtsus kultuurielemendina. Musitseerimine tema enda pärast hakkas mängima üha suuremat osa. Jäägu lahtiseks küsimus, kas kaks erinevust tänapäevast on toiminud tema kasuks või kahjuks. Muusikateoste loomine oli veel enamjaolt piiratud kindlate juhtudega, liturgia või ilmaliku pidustusega. Mõeldagu Bach'i loomingu. Kunstmuusikal polnud veel kaugeltki seesugust üldtuntust, nagu hilisemad ajad talle on lisanud.

Kui nüüd vastandada muusika puhtesteetilisele sisule tema mängusisu, nagu äsja tehti, siis võiks seda erinevust vaadelda umbes nii. Muusikalised vormid ise on mänguvormid. Muusika tugineb vabatahtlikule allumisele konventsionaalsete reeglite süsteemile ja tema rangele rakendamisele, mis määrab kindlaks tooni, takti, meloodia ja harmoonia. (See kehtib ka seal, kus loobutakse kõigist senistest reeglitest.) Need muusikaliste väärtuste süsteemid funktsioneerivad teatavasti erinevalt, vastavalt ajale ja paigale. Pole ühtset akustilist sihiasetust või vormi, mis seoks idamaist muusikat lääne muusikaga või keskaja muusikat tänapäeva muusikaga. Igal kultuuril on oma muusikaline konventsioon ja enamasti talub kõrv ainult neid akustilisi vorme, millega ta on harjunud. Muusika paljulaadsus on jällegi tõendiks, et olemuselt on ta mäng, s.t kokkulepe järgida kindlalt piiritletud, kuid siis ka tingimata siduvaid reegleid, ilma kasuliku sihita, kuid mõnu, lõdvestuse, rõõmu ja ülevuse toimega. Range koolituse asendamatus, lubatud kaanoni täpne määratletus, igasuguse muusika taotlus olla ilunormiks — kõik need on muusika mängulise kvaliteedi tüüpilised jooned. Just selle kvaliteedi tõttu on ta oma ettekirjutustes palju rangem kui kujutav kunst. Mängureeglitest üleastumine rikub mängu.

Arhailistel ajastutel mõistis inimene muusikat kui püha jõudu, emotsionaalset erutust ja mängu. Alles palju hiljem tuleb esile teadliku väärtustamise neljas viis: kui mõttekas elutäidumus, kui elutunde väljendus, lühidalt: kunst tänapäevases tähenduses. Nähes, kui puuduliku sõnastuse annab sellele väärtustamisele veel 18. sajand, keda hoiab kütkes muusikalise emotsiooni tõlgendamise loodushäälte vahetu reproduktsioonina,⁵ siis saab ehk selgeks, mida ülalpool peeti silmas 18. sajandi muusika mängusisu ja esteetilise sisu tasakaaluga. Ei Bachi ega Mozarti muusikat ei peetud veel millekski rohkemaks kui kõige õilsamat sorti ajaviiteks — Aristotelese sõnaga *diagogé* — ja kõigist oskustest kunstiküllasemaks, ja see taevalik tahtmatus ülendas nende muusika võrratu täiuslikkuseni.

Romantismi mängukvaliteet

Hoolimata sellest, et esialgu võiks paista vastupidi, pole mingit põhjust eitada rokokoooperioodile nii meelsasti omistatavat mängulisust ka järgmise ajastu puhul. Esmapilgul ehk valitsevad uusklassitsismi ja tärkava romantismi ajal sünye tõsidus, kurva-meelsus ja pisarad sedavõrd, et vaevalt jääb ruumi märgata män-

⁵ Rousseau ja paljud teised teooriad.

gulementi. Lähemalt vaadates aga ilmneb, et asi on just vastupidi. Kui mõne aja stiil ja meeleolu üldse on sündinud mängus, siis on need Euroopa kultuuri stiil ja meeleolu pärast 18. sajandi keskpaika. See käib ühtviisi nii uusklassitsismi kui romantilise vaimumaailma inspiratsiooni kohta. Euroopa vaim on oma korduvatel tagasipöördumistel antiikaja poole klassikalises kultuuris alati otsinud ja leidnud just seda, mis sobis tema enda ajajärgu olemusega. Pompei ärkas ellu õigel ajal, et rikastada ja viljastada siledale jahedale graatsiale kalduvat aega uute sobivate antiigimotiividega. Inglise arhitektuuri ja sisekujunduse, Adamsi, Wedgwoodi ja Flaxmani klassitsism on sündinud 18. sajandi mängivast vaimust.

Romantikal on niisama palju nägusid, kui tal on olnud väljendusvorme. Vaadeldes teda tema tekkeajal, 18. sajandil, tuleb teda nähtavasti kirjeldada kui vajadust asetada esteetiline ja emotsionaalne elu mineviku ideaalsesse sfääri, kus kujudel pole selgeid kontuure, kus nad on laetud salapärase ja õudsega. Juba seesugune ideaalse ruumi paikapanek kõneleb mängumeelest. Võib aga veel kaugemale minna: kirjandusajaloolistest tõikadest enestest võib näha, kuidas romantika sünnib mängus ja mängust. Luges tähelepanelikult Horace Walpole'i kirju, kus see sünniprotsess toimub niioelda lugeja silma all, võib märgata, et oma arusaamades ja veendumustes on see mees tegelikult vägagi klassikaline. Romantika, mida tema kehastab varem ja rohkem kui keegi teine, on ta enda jaoks harrastus. Oma *Castle of Otranto*, keskaega käsitleva õudusromaaniga esimese abitu katse, kirjutab ta pooleldi kapriisist, pooleldi spliinist. "Gooti" muinsusesemete tühi-tähi, mida ta topib täis oma maja Strawberry Hillis, ei tähenda talle kunsti, ka mitte pühi reliikviaid, vaid kurioossust. Ta ise ei samastu sugugi oma nn gootikavaimustusega, selles on ikka mingit *trifling*'it [tähtsusetut] ja tühisust, mida ta teiste juures pilkab. Ta vaid mängib veidi meeleoludega.

Üheaegselt gootikavaimustusega võib endale koha sentimentalism. Umbes veerand sajandit või kauemgi kestnud sentimentalismi valitsemine maailmas, mille teod ja mõtted olid tegelikult teistele asjadele suunatud, on täiesti võrreldav õukondliku fiirdi ideaali valitsemisega 12. ja 13. sajandil. Kogu ülemkiht loob endale veidra kunstliku armu- ja eluideaali. Hilise 18. sajandi eliit on aga palju laiem kui feodaal-aadelliku maailma eliit Bertran de Bornist kuni Danteni. Temas on juba ülekaalus kodanlik element ning kodanlik elu- ja vaimuhoiak. Temas toimivad sotsiaalsed ja pedagoogilised ideed. Ometi sarnaneb kultuuriprotsess ise viis sajandit varasemaga. Kõik isikliku elu emotsioonid häl-

list hauani arendatakse kunstivormiks. Kõik keerleb armastuse ja abielu ümber, aga iseendast haaratakse kaasa kõik muud eluavalduused ja -suhted: kasvatus, vanemate ja laste vahekord, haiguse ja tervenemise meeolud, surm ja kadunute leinamine. Sentiment on kodus kirjanduses, aga tegelik elugi sobitab end teatava määranu uue elustiili nõuetega.

Kui üldse kusagil, siis siin kerkib jällegi küsimus: kui võrd on see tõsidus? Kes tunnistas oma aja stiili tõsisemalt, elas seda tõsisemalt läbi: humanistid ja barokkaja inimesed või 18. sajandi romantikud ja sentimentalistid? Kahtlemata olid esmanimetatud veendunud klassikalise ideaali vaieldamatus normatiivses kehtivuses kui hilisemad gootikahalejad oma ähmases visioonis unistatud mineviku eeskujulisusest ja siduvusest. "Surmatantsu" kirjutades polnud see Goethele kindlasti midagi rohkemat kui mäng. Kuid sentimentalismiga on veidi teised lood kui kirega keskaja vormide vastu. Kui mõni 17. sajandi hollandi võimumees laskis end portreerida antiikses riietuses, mis polnud tema omagi, või laskis ülistada end värsides rooma kodanikuvooruse versta postina, siis oli see maskeraad, ei midagi rohkemat. Drapeerimine antiikaja voldilanguga jäi mänguks. Antiikaja elu tõsisest jäljendamisest polnud seejuures juttugi. Seevastu *Julie* ja *Wertheri* lugejad tegid teatava määranu kahtlemata tõesti katset elada oma ideaali tundmuste ja mõtteviisi kohaselt. Teisisõnu: sentimentalism oli palju suuremal määral tõsine ja siiras *imitatio* kui humanismi ja baroki antiikne poos. Kui nii emantsipeerunud vaim nagu Diderot võis südamest naudelda Greuze'i *Isa needuse* vängete tundeekshitsioonide juures; kui Napoleon ihales Ossiani laule — siis paistab olevat tõestus antud.

Kuid meie vaatluses ei saa hetkekski maha salata selget mängutegurit 18. sajandi sentimentalismis. Kirg sentimentaalselt mõtelda ja elada ilmselt pole ulatunud väga sügavale. Mida lähemale me jõuame omaenda kultuuriperioodile, seda raskemaks muutub kultuuriimpulsside sisu eristamine. Meie kahtlus "on see tõsine asi või mäng?" sisaldab nüüd varasemast rohkem teeskluses ja peenutsemises kahtlustamist. Nüüd leiame kõikuvat tasakaalu tõsiduse ja ainult-mängu vahel ning teeskluse elemendi salgamatut olemasolu juba arhailiste kultuuride pühast mängust.⁶ Isegi pühaduse mõiste puhul tuli meil arvesse võtta mängutegurit. Seda enam tuleb eeldada mitmetähenduslikkust mittesakraalset laadi kultuurinähtuste puhul. Niisiis ei takista miski meid suurest tõsidusest kantud kultuurinähtust sellegipoolest mänguna tõlgenda-

⁶ Vt *Akadeemia*, nr 4, 1992, lk 864-865.

mast. Kui see kusagil kehtib, siis romantika puhul sõna kõige laiemas mõttes; ja sentimentalismi, selle tähelepanuväärse tundeekspansiooni puhul, mis romantikat ajuti saatis ja täitis.

19. sajandil domineerib tõsidus

19. sajand paistab jätvat vähe ruumi mängufunktsioonile kultuuriprotsessis. Järjest suuremat ülekaalu on võtmas tendentsid, mis paistavad seda funktsiooni välistavat. Juba 18. sajandil olid ühiskonna vaimu vallanud kaine proosaline kasulikkusemõiste — mis oli surmav baroki ideede — ja kodanlik heaoluideaal. Sajandi lõpupoole hakkas neid tendentse võimendama tööstuslik revolutsioon koos üha kasvava tehnilise efektiivsusega. Töö ja tootmine said ideaaliks ja peagi iidoliks. Euroopa tõmbab selga tööriided. Kultuuriprotsessi dominantideks said solidaarsus, haridusõhin ja teaduslik hindamisviis. Mida kaugemale edeneb vägev tööstuslik ja tehniline areng aurumasinast elektrini, seda enam tekitab ta illusiooni, nagu käiks sellega kaasas ka kultuuri progress. Selle tulemusena võib tekkida ja käibele minna häbistav eksiarvamus, nagu määraksid ja valitseksid maailma asjade käiku majanduslikud jõud ja majanduslik huvi. Mingis mõttes oli majandusteguri ülehindamine ühiskonnas ja inimvaimus ratsionalismi ja utilitarismi loomulik vili. Nad olid tapnud müsteeriumi ning vabastanud inimese süüst ja patust. Kuid ta unustati ühtaegu vabastada ka sõgedusest ja lühinägelikkusest ning ta paistis olevat määratud ja sobilik tegema maailma õndsaks omaenda banaalsuse malli järgi.

Nõnda paistab 19. sajand oma halvimal küljest. Tema suured mõttehoovused välistasid peaaegu kõik mänguteguri ühiskonnaelus. Ei liberalism ega sotsialism andnud talle toitu. Eksperimentaalne ja analüütiline teadus, filosoofia, poliitiline utilitarism ja reformism, manchesterlik mõtteviis — kõik need on surmtõsised tegevused. Ja kui kunstis ning kirjanduses on ammendunud romantiline vaimustus, siis paistavad ka seal koos realismi ja naturalismi, eeskätt aga impressionismiga hakkavat domineerima väljendusvormid, mis on mänguideele võõramad kui kõik see, mis iganes varem oli kultuuris õitsele puhkenud. Kui mõni sajand on ennast ja kogu olemasolu üldse tõsiselt võtnud, siis on see 19. sajand.

Vaevalt saab maha salata kultuuri üldist tõsinemist tüüpilise 19. sajandi nähtusena. Seda kultuuri "mängitakse" hoopis vähemal määral kui eelnenud perioodide kultuuri. Ühiskonna välised vormid ei "esita" enam kõrgema elu ideaali, nagu nad olid veel teinud puhvpükste, paruka ja rapiiri ajal. Vaevalt saab nimetada mängulisest loobumise silmatorkavamalt sümptomit kui fan-

taasiaelemendi kadumine meeste riietusest. Revolutsioon teostab siin sellise pöörde, mida kultuuriloos vaid harva võib täheldada. Pikkadest pükstest, mis enne seda olid paljudes maades kasutusel talupoegade, kalurite ja madruste ning seepärast ka *commedia dell'arte* kujude riietusena, saab järsku meestemood, üheaegselt revolutsioonipaatos väljendava sasiitud soenguga.⁷ Fantastiline mood viskleb äärmustes nagu "incroyable", möllab veel Napoleoni ajalgi sõjaväemundris (silmatorkav, romantiline, ebapraktiline) — ja mängitud suursugususe väliste avalduste aeg on läbi. Meesteriietus muutub üha enam värvituks ja vormituks ning üha vähem muutusaltiks. Kunagisest suursugusest isandast, kes nii selgelt demonstreeris oma mainet ja väärikut galakostüümis, on nüüd saanud tõsine mees. Oma riietuses ei mängi ta enam kangelast. Koos silindriga paneb ta pähe elutõsiduse sümboli ja krooni. Vaid väikestes variatsioonides ja liialdustes, nagu liibuvad püksid, kaelarätt, kõrge püstkrae, paneb mängutegur 19. sajandi esimese poole meesteriietuses end veel maksma. Seejärel kaovad dekoratiivsuse viimasedki elemendid, jättes endast nõrga jälje vaid galakostüümi. Kaovad heledad kirevad värvid, kalev loovutab koha karedaile šoti päritolu kangastele, kuub lõpetab oma sajanditepikkuse arengu frakina, gala- ja kelneririietusena ning annab koha pintsakule. Spordiriietus välja arvatud, toimub meestemoes ikka vähem muutusi. 1890. aasta ülikonnas oldaks tänapäeval naeruväärne kuju ainult treenitud silmale.

Seda meesteriietuse nivelleerumis- ja tardumisprotsessi ei tule kultuurinähtusena alahinnata. See väljendab kogu vaimset ja ühiskondlikku teisenemist Prantsuse revolutsiooni järel.

Tegelikult on endastmõistetav, et naisteriietus, õigemini öeldes daamirõivas — sest siin on tegu kultuuri "esindava" ülemkihiga — ei tee kaasa meestemoe kainenemist ja lamestumist. Ilutegur ja seksapiili funktsioon on naisteriietuse puhul midagi nii primaarset (loomade puhul on see teisiti), et selle areng on hoopis teine probleem. Seega pole imeksandav, et daamikostüüm käib 18. sajandi lõpust peale teist rada kui meestemood, kummaline on see, et hoolimata kõigist satiiridest ja pilgetest sõnas ning pildis on naisteriietus varasest keskajast peale palju vähem vorme vahetanud ja palju vähem kõrvalehüppeid läbi teinud kui meestemood. See tuleb selgelt ilmsiks, kui mõelda näiteks ajale 1500 kuni 1700: tormilised ja pidevad muutused meestekostüümis, samas küllaltki püsiv naisteriietus. Mingil määral on see loomu-

⁷ Isegi naistel tulid moodi sasiitud juuksed, vt näiteks Schadow' kujutist kuninganna Luisest.

lik, sest naisteriietuse peamised vormid — jalgadeni ulatuv seelik ja pihik — lubasid vastavalt sündsuse ja kommete tugevamatele piirangutele palju vähem variatsioone kui meesterõiva elemendid. Alles 18. sajandi lõpu poole "hakkab" naistekostüüm "mängima". Kui tornikõrgused soengud tärkavad veel rokokoo-inspiratsioonist, triumfeerib romantika kvaasi-negližees raugel pilgu, vallapäästetud juuste ja paljaste käsivartega (mis pääsesid mõjule alles palju hiljem kui juba keskaegne dekoltee). Alates direktooriumiaegsest "*merveilleuse*'ist" jätab daamikostüüm muudatuste ja äärmuste osas meesteriietuse kaugele maha. Sääraseid liialdusi nagu krinoliin 1860. ja turnüür 1880. aasta paiku olid eelnenud sajandid naisteriietuses vaevalt näinud. Alles sajandivahetuse paiku algab ülimalt tähtis moeliikumine, mis viib naisteriietuse tagasi suurema lihtsuse ja loomulikkuse juurde, kui ta oli tundnud pärast 1300. aastat.

Kokkuvõttes võib 19. sajandi kohta öelda, et peaaegu kõigis kultuuriavaldustes jääb mängutegur tagaplaanile. Selle teguri mõjulepääsu takistasid nii ühiskonna vaimne kui materiaalne korraldus. Ühiskond oli saanud liig teadlikuks oma huvidest ja püüdlustest. Ta arvas, et on lapsekingadest välja kasvanud. Ta töötas teadusliku plaani järgi omaenda maise heaolu hüvanguks. Töö, kasvatuse ja demokraatia ideaalid jätsid vaevalt ruumi igavesele mänguprintsiibile.

Nüüd läheneb siis nende vaatluste lõppküsimus. Mida tähendab mängutegur tänapäeva kultuurielus?

XII

MÄNGUELEMENT TÄNAPÄEVA KULTUURIS

Me ei taha raisata aega küsimusele, mida mõista "tänapäeva" all. On iseendast selge, et aeg, millest me räägime, on ikkagi juba ajalooline minevik, tagantpoolt murenev, mida kaugemale temast jõuda. Nooremate teadvuses juba "varasemasse aega" kuuluvad nähtused on vanemate jaoks veel "meie aeg", mitte seepärast, et neil on sellest veel isiklikke mälestusi, vaid et nende kultuur saab veel sellest osa. See ei sõltu aga mitte ainult põlvkonnast, kuhu keegi kuulub, vaid ka teadmistest, mis kellelgi on. Ajaloolise suundumusega vaimu kujutlusse mahub tavaliselt suurem tükk minevikust "tänapäevasena" kui sellel inimesel, kes elab silmapilgu lühinägelikkuses. Seetõttu kasutatakse siin "tänapäeva kultuuri" mõistet avaras mahus, mis ulatub tagasi kaugemale 19. sajandisse.

Küsimus kõlab nii: mil määral areneb kultuur, milles me elame, mängu vormides? Mil määral valdab mänguline vaim inimest, kes seda kultuuri läbi elab? Tõdesime, et eelmine sajand oli kaotanud palju neist mänguelementidest, mis olid iseloomustanud kõiki varasemaid aastasadu. Kas see kaotus on tasandunud või veelgi suuremaks läinud?

Sport

Esmapilgul paistab üks ülimalt tähtis kompensatsiooninähtus olevat rohkem kui korvanud mänguvormide kao ühiskonna elust: sport kui ühiskondlik funktsioon on aina rohkem laiendanud oma tähendust ühiskonnaelus ja võtnud enda alla aina suurema ala.

Võistlused osavuses, jõus ja visaduses on ammust ajast olnud tähtsal kohal igas kultuuris, kas kultusega seotult või üksnes poisikestemängu ja peolõbustusena. Keskaja feodaalühiskond tundis õeti huvi ainult turniiri vastu. Tugeva dramatiseeringu ja aristokraatse dekoori tõttu ei saa turniiri ilma pikemata spordiks nimetada. Ta täitis ka üht teatri funktsiooni. Temas osales aktiivselt üksnes kitsas ülemkiht. Üldiselt tõrjus kiriklik ideaal lugupidamist kehaliste harjutuste ja rõõmsa jõumängu vastu, kui need just ei teeninud aadellikku kasvatust, ehkki etnoloogia tõestab meile arvutute tõikade varal, kui palju ja kui meelsasti ka keskaja rahvas mängides jõudu katsus. Humanismi kasvatusideaalile, nagu ka reformatsiooni ja vastureformatsiooni rangelt moralistlikule ideaalile, ei olnud kuigi omane mängu ja kehaliste harjutuste tunnustamine kultuuriväärtustena. Kuni 18. sajandini ei ole märgata, et mäng oleks omandanud teistsuguse paiga elus.

Olemuseldasa on spordivõistluse peavormid püsivad ja igivanad. Mõnes neist on esiplaanil jõu- ja kiiruseproov kui selline. Siia kuuluvad võidujooks — ka uiskudel —, võidusõit kas vankriga või ratsa, raskuste tõstmine, märkilaskmine jne. Ehkki igal ajal on püütud kõige kiiremini joosta, sõuda või ujuda ja kõige kauem vee all püsida — seejuures üksteist vee all meelega kinni hoides nagu *Beowulf*'is —, võtavad need võistlusvormid organiseeritud mängu kuju vaid kasinal määral. Ometi ei kõhkle keegi neid harjutusi mänguks nimetamast nende agonaalse põhimõtte enda pärast. Kuid on ka vorme, mis iseendast arenevad organiseeritud, reeglite süsteemiga mänguks. See kehtib iseäranis palli- ja püüdmisemängude kohta.

Siin on tähtis vaid üleminek puhutiselt meelelahutuselt organiseeritud klubi- ja võistlusasjandusele. 17. sajandi hollandi piltidel on näha mehi õhinal golfi mängimas, aga vähe on kuulda — niipalju kui mina tean — mängu organiseeritusest klubides või spetsiaalselt väljakuulutatud võistluste abil. On selge, et seesugune kindel organiseeritus tekib kõige kergemini nende mängude puhul, kus rühm mängib rühma vastu. Seegi protsess on niisama vana kui maailm: üks küla katsub jõudu teise külaga, üks kool või üks linnaosa mängib teise vastu. Eeskätt suured pallimängud nõuavad püsivate meeskondade treenitud kokkumängu, ja sellesama tüüpi tugineb ka tänapäevane spordiasjandus. Miks need nähtused said alguse 19. sajandi Inglismaal, on teataval määral seletatav, olgugi et seejuures kahtlemata kaasa toiminud spetsiifilist inglise rahvusloomust on raske tabada ja põhjendada. Kindlasti on aga oma osa olnud Inglise ühiskonna eripäral. Kohalik omavalitsus tugevdas paikkondliku kokkukuuluvuse ja solidaarsuse vaimu. Üldise sõjaväekohustuse puudumine soodustas vabade kehaliste harjutuste võimalust ja vajadust. Samas suunas toimusid kooliasjanduse vormid ja lõpuks pidid olema suure kaaluga pinnaseisloom ja maastik, mis kogukonnanurmede, *commons*'i näol pakkus kõige kaunimaid mängupaiku.

Sport lahkub mängufäärist

19. sajandi viimasest veerandist alates kulgeb spordiasjanduse areng selles suunas, et mängu võetakse üha tõsisemalt. Reeglid töötatakse välja rangemini ja peenemalt. Saavutused krui-takse kõrgemale. Igamees tunneb gravüüre 19. sajandi esimesest poolest, kus kriketimängijad kannavad silinderkübaraid. See räägib iseenda eest.

Koos mängu aina kasvava süstematiseerimise ja distsiplineerimisega läheb ajapikku midagi puhtast mängulisusest kaotsi. See avaldub mängijate jagunemises elukutselisteks ja asjaarmastajateks. Mängurühm praagib välja need, kellele mäng pole enam mäng, ja ehkki nad võivad olla väga võimekad, jäävad nad tase- mellt ehtsaile mängijaile alla. Elukutselisel mängijal ei ole enam õiget mänguhoiakut, tal puudub spontaansus ja muretus. Aega- mööda kaugeneb sport tänapäeva ühiskonnas puhtast mängusfää- rist ja saab elemendiks *sui generis* — see pole enam mäng ja ometi mitte ka tõsine asi. Tänapäeva ühiskonnaelus paikneb sport tege-liku kultuuriprotsessi kõrval ja kultuuriprotsess toimub väljaspool sporti. Arhailistes kultuurides moodustasid võistlused osa püha-dest pidustustest. Pühade ja õnnistusrikaste talitustena olid nad asendamatud. Seos kultusega on tänapäeva spordis täiesti kaotsi läinud. Sport on muutunud täiesti ilmalikuks ja tal pole enam mingit orgaanilist sidet ühiskonna struktuuriga, isegi kui valitsus tema harrastamist ette kirjutab. Ta on pigem agonaalsete instink- tide iseseisev väljendus kui viljaka kollektiivsusmeele tegur. See täiuslikkus, milleni tänapäeva sotsiaaltehnika mõistab suurendada massiürituste välist efekti, ei muuda kuidagi asjaolu, et ei olüm- piamängud ega Ameerika ülikoolide spordiorganiseerimine ega kõ- vasti propageeritud maavõistlused suuda ülendada sporti kultuu- riloovalks tegevuseks. Nii tähtis kui ta võibki olla osavõtjaille ja pealtvaatajaile, jääb ta viljatuks tegevuseks, kus vana mängute- gur on suures osas hävinud.

See arusaam on otse vastandlik üldlevinud arvamusele, et sport on meie kultuurile ülimal määral loomuomane mänguele- ment. Tegelikult on sport kaotanud parima osa oma mängusisust. Mäng on muutunud liiga tõsiseks, mängumeeleolu on temast roh- kem või vähem kadunud. Väärib tähelepanu, et see nihe tõsiduse poole on tabanud ka mitteatleetlike mängu, eriti neid, kus on esmatähtis mõistuslik kalkulatsioon, nagu male ja kaardimäng.

Juba loodusrahvastele tähtsates lauamängudes on algusest peale olemas tõsiduse element, isegi õnnemängudes (näiteks ru- letimäng oma vormidega). Röömsal meeleolul on seal vaevalt kohta, eriti mitte seal, kus juhus ei mängi mingit rolli, nagu ka- be, male jne. Sellest hoolimata kuuluvad need mängud täielikult mängu mõistesfääri. Alles viimasel ajal on avalikkus tunnusta- tud tšempionaatidega, avalike võistlustega, rekordite registreeri- misega, omaette kirjanduslikus stiilis pressiteadetega ühendanud spordiga kõik need mõistusemängud, nii laua- kui kaardimängu.

Mitteatleetlikud mängud spordina

Kaardimäng erineb lauamängudest selle poolest, et kaartide puhul pole juhus kunagi täiesti välistatud. Kuivõrd ta on hasartmäng, kuulub kaardimäng häälestuselt ja vaimse tegevusena samale tasandile täringumänguga, mis pole eriti soodus klubide tekkeks ja avalikuks võistlemiseks. Küll aga lubab seda arengut mõistust nõudev kaardimäng. Siin on kasvav tõsinemine erakordselt kõnekas. *L'hombre*'ist ja kadrillist *whist*'i kaudu kuni bridžini teeb kaardimäng läbi peenenemisprotsessi, kuid alles bridži puhul valitseb mängu tänapäevane sotsiaaltehnika. Käsiraamatud ja süsteemid, suured meistrid ja elukutselised treenerid on teinud ta surmtõsiseks asjaks. Ühes hiljutises ajaleheartiklis on hinnatud abielupaar Culbertsoni aastasissetulekut enam kui 200 000 dollarile. Pikaagese üldise *craze*'ina [hullus, moenarrus] absorbeerib bridž iga päev suurel määral vaimset energiat ühiskonna kahjuks või ka hüvanguks. Õilsast *diagogé*'st Aristotelese mõttes saab siin vaevalt rääkida: see on täiesti viljatu oskus, mis lihvi vaimseid võimeid vaid ühekülgsest ega rikasta hinge, seob ja kulutab terve hulga intellekti ja vaimset pinget, mida oleks võinud paremini rakendada ... aga võib-olla oleks halvemini rakendatud. See koht, mis on bridžil tänapäeva elus, tähendab silmanähtavalt mänguelemendi enneolematut tugevnemist meie kultuuris. Tegelikult pole see nii. Et tõeliselt mängida, peab inimene mängu kestel taas laps olema. Kas seda võib väita andumise kohta nii erakordselt rafineeritud mõistusemängule? Kui see pole nii, siis puudub siin kõige loomupärasem mänguomadus.

Mänguelement tänapäeva ärielus

Katse uurida kaootilise tänapäeva mängusisu viib meid aina uuesti vasturääkivate järeldusteni. Spordi näol oli meil tegu tegevusega, mis on teadlikult ja tunnustatult mäng, ehkki ta on jõudnud nii kõrge tehnilise organisatsiooni, materiaalse varustuse ja teadusliku läbimõelduse astmeni, et tema kollektiivses avalikus harrastamises ähvardab kaotsi minna tegelik mängumeelolu. Mängu kalduvuse vastu üle kasvada tõsiduseks räägivad nähtused, mis paistavad tõestavat vastupidist. Tegevused, mis on ajendatud materiaalsest huvist, hädast või vajadusest ega viita seega algsele mänguvormile, ilmutavad sekundaarselt loomust, mida on raske nimetada millekski muuks kui mänguloomuseks. Tegevuse kehitus kitseneb endasse suletud sfäärile ja selles valitsevad reeglid kaotavad oma üldise sihipärasuse. Spordi puhul on seega tegemist

tõsiduseks tarduva mänguga, mida aga tajutakse veel mänguna; edaspidi saab tast tõsine tegevus, mis mandub mänguks, aga keh-
tib edasi tõsidusena. Neid kaht nähtust ühendab tugev agonaalne
meel, mis valitseb maailma teistsugustes vormides kui varem.

Agonaalse meele kasvu, mis maailma tõukab mängu suunas, on oluliselt soosinud väline, põhiliselt kultuuri vaimust sõltumatu tegur, nimelt tõsiasi, et igal alal ja kõigi vahenditega on inimestevaheline suhtlemine nii ebaharilikult palju kergemaks muutunud. Tehnika, *publicity* ja propaganda tekitavad kõikjal konkurentsi ja teevad võimalikuks selle impulsi rahuldamise. Ärikonkurentts ei kuulu algsete, igivanade ja pühade mängude hulka. Ta tekib alles siis, kui kaubandus hakkab looma tegevusvaldkondi, kus tuleb püüda kedagi ületada või üle kavaldada. Kitsendavad reeglid, s.t kauplemistavad, saavad selles vallas peagi möödapääsmatuks. Kuni suhteliselt hilise ajani jääb ärikonkurentts vormilt primitiivseks. Ta muutub intensiivseks alles tänu tänapäeva liikumisvõimlustele, äripropagandale ja statistikale. Paratamatult leidis spordis tekkinud rekordi mõiste endale koha ka majanduselusel. Algselt tähistas rekord tänapäevases tähenduses tähelepanuväärse saavutuse ülestähendust, mille esimesena kohalejõudnud uisutaja — et tuua hollandi näide — kirjutas võõrastemajas talalpalgile. Võrdlev kaubandus- ja tootmisstatistika viis iseenesest selleni, et too spordielement kaasati majandus- ja tehnikaellu. Kõikjal, kus tööstuslikul saavutusel on olemas sportlik külg, võidutseb rekordipüüdlus: ookeaniauriku suurim veeväljasurve, *blue ribbon* [sinine lint] kiireimale ookeaniületamisele. Puhtmänguline element on siin kasulikkuseaspekti täiesti tagaplaanile surunud; tõsidusest saab mäng. Toodangu suurendamiseks õhutab suur ettevõtte oma töötajates teadlikult mängutegurit toodangu suurendamiseks. Nii pöörduv protsess juba jälle ümber: mängust saab taas tõsidus. Oma autopromotsioonil Rotterdami kaubandusülikoolis ütles maailmakontserni juhataja dr A. F. Philips:

“Alates minu tulekust ettevõttesse muutus tehnilise ja turustusjuhatuse omavaheline konkureerimine võistluseks. Tehniline juhatas püüdis nii palju toota, et uskus: turustusjuhatas ei suuda seda maha müüa, ja samas püüdis turustusjuhatas nii palju turustada, et vabrik ei suudaks müügiga sammu pidada, ning see võistlus on jäänud püsima: kord on üks eespool, siis võidab teine; ei minu vend ega mina ole oma äri kunagi võtnud ülesandena, vaid ikka spordina, mida püüdsime õpetada oma kaastöötajatele ja noorematele.”

Mängi inimene

Selle konkurentsivaimu tõstmiseks moodustab siis suurettevõtte oma spordiseltse ja läheb isegi niikaugemale, et peab töölisi tööle võttes silmas jalgpallimeeskonna ühtteistkümmend liiget ja mitte ainult tööliste ametisobivust. Jällegi on protsess ümber pööratud.

Mängulisus tänapäeva kunstis

Keerulisemad lood kui agonaalse teguriga ärielus, on mänguelemendiga tänapäeva kunstis. Ülalpool väideti, et kunstilise loomingu ja kunstilise teostuse olemusele pole mänguelement sugugi võõras. See avaldus ebatavaliselt selgesti muusalistes kunstides, mille väga tugevat mängusisu võib nimetada lausa põhjapanevaks ja olemuslikuks. Plastilistes kunstides paistis mängumeel olevat omane kõigele ornamentlikule, s.t mängutegur toimib kunstilises vormimises eelkõige seal, kus vaim ja käsi võivad liikuda kõige vabamalt. Lisaks pani mängutegur end nii siin kui igal pool maksma selli- ja meistritöös, kunsttükis, võistlussaavutuses. Küsimus on nüüd selles, kas kunsti mänguelement on 18. sajandi lõpust peale tugevnenud või nõrgenenud.

Läbi sajandite kulgeb kultuuriprotsess, mis vähehaaval valandas kunsti tema põhialusest ühiskonnaelu vitaalse funktsioonina ning muutis ta ikka rohkem üksikisiku vabaks ja iseseisvaks tegevuseks. See, et raamitud pilt surus tagaplaanile seinamaalingu ja vaselõige tõrjus välja miniatuuri, oli selle protsessi üheks etapiks. Samasugune nihe sotsiaalselt individuaalse poole leidis aset, kui pärast renessansiaega asetati ümber arhitektuuri raskuspunkt. Temalt ei nõutud peaülesandena enam kirikuid ja paleesid, vaid elumaju, mitte enam paraadgaleriisid, vaid elutube. Kunst muutus intiimsemaks, ent ka isoleeritumaks, üksikisiku asjaks. Samamoodi hakkasid kammermuusika ja kunstlaul, isiklike esteetiliste vajaduste rahuldamiseks loodud teosed, tähtsuselt ja tihti ka väljenduse intensiivsusest ületama avalikumaid kunstivorme.

Samal ajal toimus kunsti funktsioonis veel üks muudatus. Teda tunnustati üha enam täiesti iseseisva ja erakordselt kõrge kultuuriväärtusena. Kuni 18. sajandini oli ta ju seisnud nende väärtuste skaalal tegelikult küllaltki madalal astmel. Kunst oli privileegeritute elu suursugune kaunistus. Esteetilist naudingut tunti niisamuti nagu nüüd, kuid teda interpreteeriti tavaliselt kas religioosse ülendusena või siis kõrgemat laadi kurioossusena, mille sihiks on lõbu ja meelelahutus. Kunstnikku, kes on ju ikka olnud käsitöölaine, peeti teenijaks, samas kui teaduslik tegevus oli jõukate privileeg.

Suure muutuse tõi vaimu uus esteetiline hingestamine romantilises ja klassikalises vormis, mis algas pärast 18. sajandi keskpaika. Peavool on romantiline, klassikaline kulgeb temas kaasa. Mõlemast koos tärkab esteetilise naudingu taevani ülistamine eluväärtuste skaalal, — taevani, sest tal tuleb edaspidi vägagi olulisel määral asuda nõrgenenud religioosse teadvuse asemele. Winkelmannist kulgeb areng kuni Ruskinini ja kaugemalegi. Alles 19. sajandi lõpu poole, mitte ilma fotograafilise reproduktsiooni-tehnika mõjuta, jõuab kunstimood kooliharidust saanud massideni. Kunstist saab avalik valdkond, kunstiarbastus saab heaks tooniks. Üldiselt lööb läbi kujutus kunstnikust kui kõrgemast olendist. Avalikkust haarab vägevasti snobismi vaim. Samal ajal saab kramplikust originaalsuseihast loomingu peaimpuls. Püsiv vajadus aina uue ja enneolematu järele viib kunsti impressionismi nõlvadelt 20. sajandi äärmustesse. Tänapäeva tootmisprotsessi kahjulikele tegureile on kunst ligipääsetavam kui teadus. Mehhaniseerimine, reklaam, efektitsemine võivad kunstile rohkem kahju teha, sest kunst töötab vahetumalt turu tarbeks ja tehniliste vahenditega.

Mängulisus on sellest kõigest kaugel. 18. sajandist peale, sestsaadik kui kunsti hakati teadvustama kultuuritegurina, paistab ta olevat mängukvaliteedilt pigem kaotanud kui võitnud. Kas see tähendab, et kunst jõudis kõrgemale? Võiks ju väita, et kunagi oli kunsti õnnistuseks, et enamasti polnud tal aimugi mõttest, mida ta endas kannab, ja ilust, mida ta loob. Enesekindlas teadmises omaenda kõrgeandelisusest läks kaotsi midagi tema igavesest lapselikkusest.

Teiselt poolt tohib vististi näha mänguelemendi teatavat tugevnenemist kunstielus järgmises näites. Kunstnikut peetakse oma kaasinimeste massist kõrgemaks, eriliseks olendiks ja teatavat austust tuleb tal võtta oma pärisosana. Et seda teadmist oma ainukordsuses läbi elada, vajab ta austajatest või vaimusugulastest koosnevat publikut, sest fraasides kingib mass seda austust talle kõige rohkem. Nagu vanimale luulekunstile, on ka tänapäeva kunstile ikka veel hädavajalik teatav esoteerilisus. Aga igasuguse esoteerilisuse aluseks on kokkulepe: meie, asjassepühendatud, leiame, et see on nii, mõistame ja imetleme seda nii. Ta nõuab mängukollektiivi, kes kaitseb oma müsteeriumi õigust. Kõikjal seal, kus kunstivoolu hoiab koos -ismiga lõppev märksõna, pakub end esimesena nimetus "mängukollektiiv". Tänapäeva *publicity*-aparaat koos kirjanduslikult ülespuhutud kunstikriitika, näituste

ja ettekannetega on sobilik tugevdama kunstiväljenduste mängu-
iseloomu.

Tänapäeva teaduse mängusisu

Hoopis teisiti kui katsega määratleda kunsti mängusisu on lood siis, kui kõnealune katse teha tänapäeva teadusega. Selle põhjuseks on, et teaduse puhul tuleb peaaegu vältimatult naasta põhiküsimuse juurde: "Mis on mäng?", samas kui me seni püüdsime ju ikka lähtuda mängukategooriast kui antud ja üldiselt tunnustatud suurusest. Mängu ühe olemusliku tingimuse ja tunnuse-na postuleerisime mänguruumi, spetsiaalselt piiritletud ringi, kus tegevus toimub ja kehtivad reeglid. Nüüd võiks tekkida kiusatus iga säärast suletud "aeda" juba ette mänguruumiks pidada. Pole midagi kergemat kui omistada igale teadusele mänguloomust, toetudes tema isoleeritusele meetodi ja mõiste piires. Kui me aga püsimise selge ja spontaanse mõtlemise jaoks kehtiva mängumõiste juures, siis on millegi mänguna tähistamiseks vaja rohkem pelgast mänguruumist. Mäng on ajaline, ta kulgeb ja tal ei ole sihti väljaspool teda ennast. Teda kannab teadmine, et ta on rõõmus puhkus väljaspool tavalise elu nõudmisi. See aga ei käi teaduse kohta. Teadus otsib ju igati kontakti üldise tegelikkusega ja kehtivust temas. Teaduse reeglid pole nagu mängul igavesti kõi-
gutamatud. Kogemus tabab teda aina valelt ja siis ta korrigeerib ennast. Mängureegleid ei saa valelt tabada. Mängu saab varieerida, aga mitte modifitseerida.

Seetõttu on igati põhjust liiga odava tarkusena esialgu kõrval lükata järeldus, et igasugune teadus on vaid mäng. Teine asi on küsimus, kas teadus ei või oma meetodist piiratud alal "mängida". Näiteks on igasuguse püsiva süstematiseerimise kalduvusega peaaegu lahutamatult seotud mängukihk. Vana teadus tavatses piisavalt kogemusele rajanemata lasta endale hea maitsta kõigi mõeldavate kvaliteetide ja mõistete lõputul süstematiseerimisel. Vaatlus ja arvestus toimivad selles suhtes pidurina, kuid mitte absoluutse garantiina. Kord välja töötatud spetsiaalmeetodi mõistetahistusi võib ikka veel kergesti käsitseda mängufiguuridena. Juristidele on seda juba ammust aega ette heidetud. Keeleteadus oli selle etteheite ära teeninud, niikaua kui ta tegi mõtlematult kaasa sõnaseletuste vanas mängus, mis oli moes Vanast Testamendist ja veedadest peale ning mida veel tänapäeval harrastab igaüks, kes ei tea keeleteadusest midagi. Kas on siis kindel, et uusimad, rangelt teaduslikud süntaktilised koolkonnad ei ole teel uue mängulisustumise poole? Kas ei muuda asjatundjad ja võhikud mänguks

rohkem kui ühe teaduse, rakendades liig valmilt ja kergemeelselt Freudi terminoloogiat?

Peale võimaluse, et teadusspetsialist või diletant oma eriala mõistetega "mängib", tõmbab konkurentsiiha mängu radadele ka teaduskorralduse. Teaduses on konkurentsil küll kaudsem majanduslik alus kui kunstis, kuid teiselt poolt on vaidlusloomus palju omasem teaduseks nimetatud loogilisele kultuurile kui esteetilisele kultuurile. Eespool käsitleti tarkuse ja teaduse teket arhailistel perioodidel: need jäid ikka agonaalsesse valda. Mitte põhjusega ei öelda, et teadus on poleemiline. Sellest hoolimata on ebasoodus märk, kui tugevasti tõuseb esiplaanile kirm ennetada üksteist mingi avastusega või ümber lükata mõne tõestuskäiguga. Õige teadmisjanu uurimise teel peab tühiseks triumfi vastase üle.

Kokkuvõttes kaldutakse küllap otsuse kasuks, et tänapäeva teadus, kuivõrd ta rangelt järgib täpsuse- ja tõearmastuse nõuet, ja teiselt poolt niikaua, kui meie kriteeriumiks jääb ilmselge mängumõiste, on suhteliselt vähe ligipääsetav mänguhoiakule ja ilmutab kindlasti vähem mängulisi jooni kui oma algaegadel või taaselumise perioodidel renessansist kuni 18. sajandini.

Kui nüüd lõpuks pöörduda mängusisu määramise poole tänapäeva ühiskonnaelus üldiselt, sealhulgas poliitilikas, siis tasub eristada eelkõige kahte võimalust. Üks on see, et võib leida rohkem või vähem teadlikult rakendatud mänguvorme mõne ühiskondliku või poliitilise kavatsuse varjamiseks. Sel juhul pole tegu kultuuri igavese mänguelemendiga, mida me oleme püüdnud neil lehekülgedel tutvustada, vaid valemänguga. Teine võimalus on see, et pörgates kokku nähtustega, kus pealiskaudselt vaadates võib paista midagi mängulist, satutakse valejälgedele. Tänapäeva ühiskonna igapäevast elu valitseb üha rohkem omadus, millel on mõned ühisjooned mängumeelega ja milles ehk arvatakse avastavat tänapäeva kultuuri erakordselt rikkalikult arenenud mänguelementi. Seda omadust võib kõige paremini kirjeldada puerilismina, niisiis sõnaga, mis on sobilik võtma ühes mõistes kokku lapsikuse ja poisikeselikkuse. Kuid lapsikus ja mäng pole üks ja seesama.

Puerilism

Kui ma mõne aasta eest uskusin, et puerilismi nime all võib kokku võtta teatava hulga mõtlemapanevaid nähtusi tänapäeva ühiskonnaelus,¹ pidasin silmas tervet rida tegevusi, milles täna-

¹ *In de Scaduwen van morgen*, lk 159–174.

päeva inimene, eeskätt ühe või teise organiseeritult esineva kollektiivi liikmena, paistab käituvat puberteedia või poisiaastate mõõdupuude järgi. Enamjaolt on need harjumused, mida kas põhjustab või soodustab tänapäeva vaimse suhtlemise tehnika. Nende hulka kuulub näiteks kergesti rahuldatav, kuid end mitte kunagi ammendav labase meelelahutuse vajadus, toore sensatsiooni iha, lõbu massietendustest. Veidi sügavamal tasandil liituvad sellega elav klubivaim oma nähtavate tunnusmärkide, formaalsete žestide, märksõnade ja paroolidega (hõiked, hüüatused, tervitusvormelid), marsisammul ja marsikorras esinemine jms. Omadused, mis juurduvad psühholoogiliselt veelgi sügavamal ja mida on samuti kõige sobivam käsitada puerilismina, on huumorimeele puudumine, vihastamine mõne sõna peale, kaugeleminev umbusk ja sallimatus nende suhtes, kes rühma ei kuulu, mõõdutu liialdamine kiituse ja laitusega ning vastuvõtlikkus igale illusioonile, mis meelitab enesearmastust või rühmateadvust. Paljusid neist pueriilsetest joontest esineb rikkalikul määral ka varasematel kultuuriperioodidel, aga ei iial nii massiivselt ja säärase brutaalsusega, nagu nad laiutavad tänapäeva avalikus elus.² Siin pole sobiv koht põhjalikult uurida selle kultuurinähtuse põhjusti ja kasvu. Tegurite hulka, millel on selles osa, kuuluvad igal juhul poolharitud masside astumine vaimsesse suhtlemisse, moraalsete väärtusmõõdupuude lõtvumine ja liiga suur juhtimisvõime, mille on ühiskonnale andnud tehnika ja organisatsioon. Teismelise vaimuhoiak, mida pole talitsenud kasvatus, head maneerid ega traditsioonid, püüab domineerida igas vallas ja see läheb tal liigagi hästi korda. Kasvavate poisikeste temperament ja poisteklubide tarkus valitsevad terveid valdkondi, mis kujundatavad avalikku arvamust. Olgu siin üks ametliku puerilismi näide paljude seast: 1935. aasta 9. jaanuari *Pravda* teatas, et mahajäämise pärast viljaloojutamises oli kohalik Nõukogude ametkond ümber ristinud kolm kolhoosi Kurski oblastis — “Budjonnoi”, “Krupskaja” ja “Punane Viljapõld” — “Laiskvorstiks”, “Sabotööriks” ja “Logardiks”. Asjassepuutuvalle ametkonnale tõi see “*trop de zèle*”-i [liiginukuse] tõend küll kaela partei keskkomitee noomituse ja see tühistati, kuid vaimuhoiak ei väljendu seepärast väiksema selgusega. Poliitilise eksaltatsiooni perioodidele on tüüpiline nimede parandamise eesmärgil halvemaks tegemine: see esineb nii Konvendi päevil³ kui ka tänapäeva

² Vrd näiteks minu *Keskaja sügist*, ptk XVII: “Mõtlemisvormid praktilises elus”.

Venemaal, mis ristib oma suuri vanu linnu ümber uute kalendripühakute nimedega. Lord Baden-Powellile kuulub au olla esimesena mõistnud organiseeritud poistevaimu sotsiaalset jõudu, mille ta muutis imetlusväärseks loominguks, skaudiliikumiseks. Siin ei tule rääkida puerilismist, sest siin on tegu teismeliste pedagoogilise mänguga, mis tähelepanuväärse andekusega on võtnud arvesse selle ea harjumusi ja kalduvusi ning mõistab neid pruukida kasulikuks otstarbeks. Skautide põhikiri ise nimetab seda liikumist mänguks. Mida? muud on see, kui needsamad harjumused tungivad tegevustesse, mis taotlevad ranget tõsidust ja mis on laetud sotsiaalse ja poliitilise võitluse kurjadest kirgedest. Siis kerkib antud seoses tähtis küsimus: kas tänapäeva ühiskonnas vohavat puerilismi tuleb nimetada mängufunktsiooniks või mitte?

Esimesel pilgul paistab, et vastus peab olema "jah", ja selles mõttes ma olen oma varasemates vaatlustes mängu ja kultuuri suhetest seda nähtust tõlgendanud.⁴ Nüüd aga arvan ma, et pean määratlema mängumõiste teravamalt ja sel põhjusel eitama puerilismi seda omadust. Mängiv laps ei ole lapsik. Lapsikuks saab ta alles siis, kui mäng on igav või kui ta ei tea, mida mängida. Kui tänapäeva üldine puerilism oleks ehtne mäng, siis võiks arvata, et ühiskond on tagasiteel arhailiste kultuurivormide juurde, kus mäng oli elav loov tegur. Vahest kalduvad paljud ühiskonna progresseeruvat "rekrutiseerimist" tõepoolest tervitama esimese etapina sel tagasiteel. Ekslikult, tundub meile. Oma täisealisusest valmilt loobuva vaimu kõigis nähtustes suudame näha ainult ähvardava dissolutsiooni märke. Selles puuduvad ehtsa mängu olemuslikud tunnused, ehkki väliselt omandab pueriilne käitumine tihti mängu vormi. Pühaduse, väärikuse ja stiili tagasisaamiseks peab kultuur minema teist teed.

Poliitika mängusisu

Ikka enam surub end peale järelsus, et alates 18. sajandist — mil ta veel täies õies oli, nagu me enda meelest suutsime tõestada, on kultuuri mänguelement tähenduse kaotanud peaaegu kõikjal,

³ Terrorimees Bernard de Saintes muutis oma eesnime Adrien Antoine'i Piocheferiks, kasutades pühakunimedede asemel kirka ja raua atribuute, mis vabariigi kalendris olid asendanud pühakud Adriani ja Antoniust.

⁴ *Over de grenzen van spel en ernst in de cultuur*, lk 25, ja *In de Schaduwen van morgen*, l.c.

kus ta kord kodus oli. Tänapäeva kultuuri vaevalt enam "mängitakse" ja seal, kus ta tundubki mängivat, on mäng võlts. Mida lähemale tulla oma ajale, seda raskemaks läheb mängu eristamine mittemängust kultuurinähtustes. Eriti raske on see siis, kui püüda endale seletada tänapäeva poliitika kui kultuurinähtuse sisu. Veel üsna hiljuti oli reeglipärane poliitiline elu oma parlamentaar-demokraatlikul kujul täis selgeid mänguelemente. Hiljuti selgitas üks minu õpilasi — seostades selle mõningate märkustega minu kõnes aastast 1933⁵ — uurimuses Prantsuse ja Inglise parlamendikõnest veenvalt, kuidas 18. sajandi lõpust peale on debatt alamkojas olnud märkimisväärses vastavuses mängu normidega.⁶ Ikka valitseb seda isikliku konkurentsi huvi. Käimas on pidev võitlus, kus teatavad matadoorid püüavad üksteisest jagu saada, kahjustamata maa huvisid, mida nad sellega täies tõsiduses teenivad. Parlamentaar-se elu meeoleolu ja tavad on alati olnud täiesti sportlikud. See kehtib ikka veel maades, mis on mingil määral Inglise mustrile truüks jäänud. Kamraadlikkusevaim lubab veel nüüdki vihasemal vastaseil vahetult pärast debatti omavahel sõbralikult nalja heita. Veel 1937. ja 1938. aastal teatas Lord Hugh Cecil humoristlikus stiilis, et piiskopid on ülemkojas soovimatud, ja jätkas seepeale täiesti muhedalt vestlust Canterbury peapiiskopiga. Parlamendi mängusfääri kuulub ka *gentlemen's agreement*, mida mõni džentelmen mõistab vahel valesti. Ei paista olevat ennekuulmatu näha selles mänguelemendis tänapäeval nii palju kirutud parlamentarismi üht tugevamat külge, vähemalt Inglismaal. See tagab paindlikkuse, mis lubab pingeid, mis mujal oleksid väljakannatamatud; on see, mis tapab, ju huumori väljasuremine. Vaevalt on tarvis öelda, et mängutegur ei väljendu Inglise parlamendielus mitte ainult diskussioonides ja traditsioonilistes koosoluvormides, vaid on seotud kogu valimisaparaadiga.

Selgem kui Briti parlamentarismis, on mänguelement Ameerika poliitilistes tavades. Juba ammu enne seda, kui kahepar-teisüsteem Ühendriikides omandas peaaegu et kahe mängumees-konna iseloomu, kelle poliitiline erinevus oli kõrvalseisjale vaevalt enam mõistetav, oli sealsel valimispropagandal täielikult suurte rahvuslike mängude vorm. 1840. aasta presidendivalimised löid seal kõigi hilisemate valimiste stiili. Tookord oli kandidaadiks

⁵ *Over de grenzen van spel en ernst in de cultuur.*

⁶ J. K. Oudendijk, *Een cultuurhistorische vergelijking tussen de Fransche en de Engelsche parlementaire redevoering* (Utrecht, 1937).

populaarne kindral Harrison. Programmi tema poolehoidjail polnud, aga juhused andis neile kätte sümboli, *log cabin*'i, toorest puust pioneerionni, ja selle märgi all nad võitsid. Kandidaadi nimetamise suurima hääleulatuse abil, s.t kõvima kisaga, inaugureerisid 1860. aasta valimised, mis pani kohale Lincolni. Ameerika poliitika emotsionaalsus lähtub juba tema rahva iseloomust, mis pärineb pioneerimaailma primitiivseist oludest ja mida pole kunagi salatud. Pime parteitruudus, salaseltsid, massientusiasm ühenduses lapseliku kirega väliste sümbolite vastu lisavad mänguelemendile Ameerika poliitikas midagi naiivset ja spontaanset, mis puudub uuematel massiliikumistel Vanas Maailmas.

Keerulisemana kui neil kahel maal, esineb mäng Prantsuse poliitikas. Kahtlemata tohib paigutada üldise mängumõiste alla arvukate riigiparteide tegevuse, kes esindavad suures osas isiku- ja huvirühmi ning tavatsevad igasuguse riigihuvi vastaselt anda maa oma ministritekukutamise jätkuvalt ohtlike poliitiliste kriiside kätte. Selle parteideasjanduse liiga silmatorkav, kollektiivselt ja individuaalselt omakasupüüdlik siht ei paista hästi kokku sobivat ehtsa mänguloomusega.

Mänguelement rahvusvahelises poliitikas

Tänapäeva riikide sisepoliitikas leidub küllaga mänguteguri jälgi, ent nende välispoliitika ei anna esimesel pilgul erilist põhjust mängusfäärile mõelda. Ometi pole tõsiasi iseenesest, et rahvuste poliitiline kooselu on langenud vägivalda ja ohu koletusesse äärmustesse, veel põhjuseks siin juba ette mängu mõistet välis-tada. Me nägime piisavate näidete varal, et mäng võib olla julm ja verine ning et sageli mängitakse ka valesti. Igal õiguskollektiivil või riikide ühendusel on loomu poolest terve hulk tunnuseid, mis ühendavad teda mängukollektiiviga. Rahvusvahelise õiguse süsteemi hoiab koos põhimõtete vastastikune tunnustamine, mis praktikas toimivad mängureglitena, ükskõik millised ka oleksid nende alused metafüüsilises sfääris. Printsibi *pacta sunt servanda* selgesõnalises konstateerimises on tõepoolest tunnustus, et süsteemi terviklus tugineb ainult kaasamängimise taatele. Niipea kui mõni asjaosaline ei allu süsteemi reeglitele, variseb kogu rahvusvahelise õiguse süsteem kas või mõneks ajaks kokku või tuleb üleastuja mängurikkujana kollektiivist välja arvata. Rahvusvahelisest õigusest kinnipidamine on igal ajal suurel määral sõltunud selliste mõistete kehtivusest nagu au, sündsus ja hea toon. Mitte asjata pole Euroopa sõjaõiguse arengus oluline osa rüütellikul aukodeksil. Rahvusvahelises õiguses kehtis vaikides omaksvõe-

tud eeldus, et võidetud riik peab käituma džentelmenina ja hea kaotajana, ehkki ta seda harva on teinud. Ametliku sõjakuulutamise kohustus, mida küll tihtipeale rikuti, kuulus sõdivate riikide heade maneeride juurde. Lühidalt, sõja vanad mänguelemendid, mida me kohtame kõikjal arhailistel perioodidel ja millel enamjaolt rajanes sõjareeglite absoluutne siduvus, polnud mitte kaua aega tagasi veel täiesti välja surnud ka tänapäeva Euroopa sõjas.

Võistlustegur tänapäeva sõjas

Populaarne saksa keelepruuk nimetab sõjaseisukorra saabumist *Ernstfall*'iks [tõsine juhtum]. Puhtsõjalises mõttes võib seda õigeks pidada. Manöövritesse ja sõjalisse dressuuri suhtub "ehtne" sõda küll kui tõsidus mängu. Asi on teisiti, kui mõistetakse "*Ernstfall*" käsitada poliitiliselt. Siis see ju tähendaks, et kuni sõjani poleks välispoliitika veel jõudnud täie tõsiduseni, oma tegeliku sihipärasuseni. Mõni seda arvabki.⁷ Neile on kogu riikidevaheline diplomaatiline läbikäimine, kuni see liigub läbirääkimiste või kokkulepete radadel, pelgalt sõjaseisukorra sissejuhatus või üleminek kahe sõja vahel. On loogiline, et selle teooria poolehoidjail, mis peab tõsiseks poliitikaks ainult sõda koos selleks valmistumisega, tuleb sõja osas ühtlasi eitada igasugust võistluste, seega mängu iseloomu. Varasematel aegadel, ütlevad nad, võis sõjas jõudsalt toimida agonaalne tegur, meie päevade sõja iseloom on kõrgemal igivanast võistlusest. Ta tugineb sõber-vaenlane-põhimõttele. See põhimõte valitseb nende meelest kõiki tegelikke poliitilisi suhteid rahvaste ja riikide vahel.⁸ Teine rühm on alati kas sõber või vaenlane. Vaenlane ei tähenda *inimicus*'t, *ehthros*'i, s.t isiklikult vihatut, hoopiski rääkimata näiteks kurjast, vaid pelgalt *hostis*'t, *polemios*'t, s.t võõrast, kes jääb või astub rühmale teele ette. Schmitt ei taha vaenlast näha isegi mitte rivaali või vastasmängijana. Ta on Schmitti meelest vaid sõna kõige otsesemas mõttes vastane, niisiis see, kes tuleb teelt kõrvaldada. Kui iganes ajaloos on midagi tõepoolest ligilähedaseltki vastanud sellele vaenluse mõiste forsseeritud võrdsustamisele peaaegu mehaanilise vahekorraga, siis oleks see just arhailine fraatriate, klannide või suguharude vastandus, kus mänguelemendil oli veel nii ülekaalukas tähtsus ja millest kultuuri kasv on meid ajapikku kõrgemale tõstnud. Kui Schmitti ebainimlikus luulus on kübeigi õigust, peaks

⁷ Vt minu *In de Scaduwen van morgen*, lk 104–113.

⁸ Carl Schmitt, *Der Begriff des Politischen* (Hamburg, 1927).

järeldus olema: "Ernstfall" pole mitte sõda, vaid rahu. Sest alles tolle armetu sõber-vaenlane-vahekorra ületamisega võib inimkond taotleda oma väärikuse täit tunnustamist. Sõda koos kõigegea, mis teda esile kutsub ja saadab, jääb alati mässituks mängu deemonlikesse nõiduskõidikuise.

Siin paljastub nüüd veel kord "mäng või tõsidus"-probleemi jahmatav lahendamatus. Me jõudsime aegamisi veendumusele, et kultuur rajaneb õilsal mängul ja et oma ülisma stiili- ja väärikuse kvaliteedi arendamiseks ei saa ta tulla toime ilma selle mängusuta. Kusagil mujal pole mängureeglitest kinnipidamine nii esmatahtis kui rahvaste ja riikide vahelises suhtlemises. Kui neid rikutakse, langeb ühiskond barbaarsusse ja kaosesse. Teiselt poolt tundub meile, et sõda tähendab tagasilangust agonaalsesse hoiakusse, mis on andnud vormi ja sisu primitiivsele mängule prestiiži pärast.

Ometi näib just tänapäeva sõda olevat kaotanud igasuguse kokkupuute mänguga. Kõrgeltkultiveeritud riigid tõmbuvad täiesti tagasi rahvasteõiguse ühendusest ja tunnistavad häbenemata: *pacta non sunt servanda*. Maailm, mis omaenda konfiguratsiooni tõttu on aina enam sunnitud jõudma vastastikusele mõistmisele poliitiliste vormide abil, rakendamata oma hukatuslike jõuvahendite ülimate määra, ei saa eksisteerida ilma õnnistusrikaste kitsendavate konventsioonideta, mis konflikti korral suunavad kõrvale ohu ja hoiavad elus koostöö võimalust. Oma vahendite täiuslikkuse tõttu on sõda muutunud *ultima ratio*'st *ultima rabies*'eks [ülimest mõistusest ülimateks sõgeduseks]. Meie päevade poliitikas, mis tugineb ülimalle sõjavalmidusele, on vaevalt enam õhkagi vana sõjamaingust. Tänapäevasesest sõjast on kadunud kõik, mis seob teda pidustuse ja kultusega, ja mängu võõrandamisega on ta kaotanud ka oma koha kultuurielemendina. Ja ometi jääb ta selleks, milleks teda nimetas Chamberlain 1939. aasta septembri algupäevil ühes raadiokõnes: täringumänguks, *a gamble*.

Sõjamõtet ei saa tekkida, kui asuda rünnatute seisukohale, nende seisukohale, kes võitlevad oma õiguse ja vabaduse eest. Miks ei? Miks on võitluse assotsiatsioon mänguga sel juhul välis- tatud? — Sest siin on võitlusel kõlbeline väärtus, ja et kõlbelises sisus on see punkt, kus mängukvaliteet kaotab tähenduse. Igavene kahtlus, kas mäng või tõsidus, otsustatakse igal erijuhul eetilise väärtuse kriteeriumi alusel. Kes ei tunne õiguse ja kõlblusnormide objektiivset väärtust, ei leia seda otsust kunagi. Poliitika jääb kõigi oma juurtega kindlalt võistluses mängitud kultuuri primitiiv-

sesse pinnasesse. Teda võib sellest vabastada ja ülendada ainult eetos, mis heidab kõrvale sõber-vaenlane-vahekorra kehtivuse ega pea omaenda rahva taotlusi ülimaliks normiks.

Me oleme juba aegamööda lähenenud järeltulele: tõeline kultuur ei saa eksisteerida ilma teatava mängusisuta, sest kultuur eeldab teatud enesepiiramist ja enesevalitsemist, teatavat võimet mitte näha omaenda taotlustes äärmist ja ülmat, vaid näha end piiratuna teatavaist vabatahtlikult tunnustatud piiridest. Vastastikusel kokkuleppel tuleb kultuuri teatavas mõttes ikka veel *mängida* määratud reeglite järgi. Tõeline kultuur nõuab alati ja igas mõttes *fair play*'d ja *fair play* pole midagi muud kui mängumõistetes väljendatud ekvivalent "heale usule". Mängurikkuja rikub kultuuri ennast. Et kultuuri mängusisu saaks kultuuri luua ja edendada, peab ta olema puhas. Ta ei tohi põhineda pimestatusel või normide vältimisel, mille kirjutavad ette mõistus, inimlikkus või religioon. Ta ei tohi olla vale näivus, mille maski taha peidab end kavatsus spetsiaalselt selleks otstarbeks aretatud mänguvormide abil teostada teatavaid kindlaid eesmärke. Ehtne mäng välistab igasuguse propaganda. Tema eesmärk on temas eneses. Tema vaimu ja meeoleolu iseloomustab rõõmus vaimustus, mitte hüsteeriline erutus. Tänapäeva propaganda, mis tahab allutada endale kõik eluvaldkonnad, toimib hüsteerilise massireaktsiooni vahenditega ja seepärast ei tule teda ka seal, kus ta omandab mänguvormid, pidada mänguvaimu tänapäevaseks väljenduseks, vaid selle võltsimiseks.

Mänguelemendi asendamatus

Oma teema käsitlemisel püüdsime niikaua kui võimalik püsida mängumõiste juures, mis lähtub ennekõike mängu positiivseist ja pikemata omaks võetud tunnustest. Teisisõnu: me võtsime mängu teema esmasest igapäevases tähenduses ja püüdsime võltida vaimset lühiühendust, mis kuulutab kõik mänguks. Viimaks aga ootab meid selle teema lõpuks ikkagi see arusaam ja sunnib meid seisukohta võtma.

"Lastemängudeks nimetas ta inimeste arvamusi," väitis hili-sem pärimus juba Herakleitose kohta.⁹ Nende vaatluste alguses¹⁰ tsiteerisime Platoni sõnu, mis on piisavalt kaalukad, et neid siinkohas veel kord ära tuua: "Inimasjad ei vääri küll suurt tõsidust, aga

⁹ Fragment 70.

¹⁰ Vt *Akadeemia*, nr 3, 1992, lk 667.

on juba kord vaja tõsine olla, ehkki see pole mingi õnn." Osutame siis seda tõsidust millelegi sobivale. "Tõsist tuleb tõsiselt võtta ja Jumal on see, kes on väärt kogu õndsat tõsidust, inimene aga on tehtud Jumala mängukanniks, ja see on tõesti parim tema juures. Seepärast peab iga mees ja naine seda tarkust järgima ning kauneimaid mängu mängides elu mööda saatma, just vastupidi, kui tal nüüd on kombeks." Kui siis mäng on kõige tõsisem, "tuleb elada, teatud mängu mängides, ohverdades, lauldes ja tantsides, et jumalaid armuliseks meelestada, vaenlasi eemale tõrjuda ja lahingus võitu saada." Nii "elavad nad looduse viisil, kuna nad on enamikes suhetes marionetid, aga neil on väike osa tõest."

"Sa teed meile inimsoo täiesti maha, võõras," kostab seepeale teine. Ja esimene vastab: "Andesta mulle. Ma rääkisin nõnda Jumalale vaadates ja temast haaratuna. Ärgu siis olgu, kui see sulle meeldib, meie sugu halb, vaid väärigu ta mõningast tõsidust."¹¹

Mängu nõiaringsust võib inimvaim vabaneda ainult siis, kui ta suunab pilgu ülimalle. Asjade loogilisest läbimõtlemisest ei piisa. Kui inimõtte vaatab kõiki vaimuvarasid ja kontrollib kõiki oma uhkeid suutmisi, leiab ta iga tõsise otsuse põhjast alati veel probleemide ülejäägi. Otsustava arvamuse iga väidet ei tunnetata oma teadvuse täiesti lõplikuna. Selles punktis, kus otsus hakkab vankuma, jääb absoluutse tõsiduse teadvus alla. Vana ütluse "kõik on tühi" asemele paistab siis vahest ilmutvat veidi positiivsema kõlaga "kõik on mäng". See näib olevat odav metafoor, pelgalt vaimu võimetus. Kuid see on tarkus, milleni jõudis Platon, kui ta nimetas inimest jumalate mängukanniks. Omapärasest kujundlikkuses pöördub see mõtte tagasi Õpetussõnade raamatus.¹² Seal ütleb Igavene Tarkus, õigluse ja võimu algupära, et ta oli enne kõike loomist olemas mängides Jumala palge ees temale rõõmuks ja mängides Jumala maailma maa peal ja tundes rõõmu inimlastest.

Kes tajub mängu-tõsiduse-mõiste igaveses pöörlemises, kuidas tema vaim haarab peapööritus, see leiab toetuspunkti, mille ta kaotas loogilises, taas eetilises vallas. Mäng iseenesest, nagu me alguses märkisime, jääb väljapoole kõlblusnormide sfääri. Ise-

¹¹ *Seadused*, VII, 803–804; vrd ka 685. — Platoni sõnad, mida teised on sageli taas üles võtnud, omandasid sünge kõla Lutheri ütluses: "*Alle Creaturen sind Gottes Larven und Mummereien.*" [Kõik kreatuurid on Jumala larvid ja maskikandjad.] (Erlanger Ausgabe, XI, lk 115.)

¹² 8, 30, 31.

Mängiv inimene

enesest pole ta ei halb ega hea. Kui aga inimene peab langetama otsuse, kas tegu, millele ta tahe teda ajab, on talle ette kirjutatud tõsidusena või lubatud mänguna, siis on ta kõlbeline südametunnistus talle proovikiviks. Niipea kui teo-otsuses räägivad kaasa tõe ja õigluse, halastuse ja andestuse tunne, pole küsimusel enam tähtsust. Piisakesest kaastundest on küllalt, et tõsta meie teod kõrgemale mõtleva vaimu vahetegemistest. Igas kõlbelises teadvuses, mis rajaneb õigluse ja halastuse tunnustamisel, vaikib alatiseks lõpuni lahendamata küsimus: kas see on mäng või tõsine asi.

(Lõpp)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

AKADEEMIA MÜÜVAD KA PAREMAD RAAMATUPOED.

Varasemaid ning 1992. aasta numbreid (1989 — 3, 7; 1990 — 10–12; 1991 — 2–12) saate osta Tartust *Ülikooli poest* Lossi tänav 24 ning raamatukauplustest "Kirjavara" ja "Teadus". Need on müügil ka *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida postiga, kui saadate Tartu Kommertspanka rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 1345043) iga numbriga eest 5 krooni ja märgite lõigendile soovitud numbrid.

Adress: *Akadeemia*, Küütri 1, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: 31373, 31117; fax 31373.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1993:

USD 22, DEM 34, FIM 92, CAD 27; FRF 114, B P 12, SEK 122.

Back issues for 1989 — 3, 7; 1990 — 10-12; 1991 — 2-12; 1992 and single issues for 1993:

USD 2, DEM 3, FIM 8, CAD 3, FRF 10, GBP 1, SEK 11.

Please transfer the proceeds to our account no 5201-8505696 (for SEK)/5553-8200434 (for USD) with Skandinaviska Enskilda Banken (S-10640 Stockholm) or 111 140 448 (for DEM)/000 001 113 (for USD) with Stadtparkasse München (Ungererstraße 75, München) bankcode 70150000 for crediting the account no 012301797 of *Ajakiri Akadeemia* in ERA-Bank, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my **AKADEEMIA** subscription for 1993

Single issues for 1993

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Back issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Back issues for 1991

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Back issues for 1989 and 1990:

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.
Tel.: 31373, 31117; fax 31373.

CONTENTS

St. Jerome: From a Ciceronian to a Christian. II	<i>Ilmar Vene</i>	1795
To Paulinus	<i>St. Jerome</i>	1806
Beginning: An introduction to Aleksander Aspel. I. II	<i>Mart Orav</i>	1822
On beauty	<i>Albrecht Dürer</i>	1857
Predictions and the anthropic principle	<i>John Leslie</i>	1861
On phenomenology of soul in ancient Estonian religion. III: Reflections of the notions of soul in Stone Age archeo- logical finds in Estonia	<i>Tarmo Kulmar</i>	1870
Carcassonne	<i>William Faulkner</i>	1888
Urbanization of Estonia	<i>Kaljo Laas</i>	1896
Open resistance movement in Estonia in 1977—1984. I	<i>Viktor Niiitsoo</i>	1917
The virtue of civil society	<i>Edward Shils</i>	1934
Why capitalism was not born in China: An attempt to explain Weber. II	<i>Tapani Hietaniemi</i>	1957
Review: Know yourself, know your neighbour! Kati Laine- Sveiby. <i>Rahvuskultuur äristrateegiaks: Soome ja Rootsi — erinevusi ja ühisjooni</i> . Tõlkinud Silvi ja Peep Nemvalts. Stockholm—Tallinn: Mainor—Endo, 1991.	<i>Astrid Reinla</i>	1967
Review: Notes and supplements. <i>Karl Ristikivi: Personaal- nimestik</i> . Koostanud Anne Valmas ja Vallo Kelder. Tal- linn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, 1992.	<i>Janika Kronberg</i>	1969
Editorial note. Summaries		1975
Homo ludens: An attempt to determine the element of play in culture. VII	<i>Johan Huizinga</i>	1983

СОДЕРЖАНИЕ

Иероним: От цicerонца к христианину. II	<i>Илмар Вене</i>	1795
Павлину	<i>Иероним</i>	1806
Начало: Введение к Александру Аспелю I. II	<i>Март Орав</i>	1822
О красоте	<i>Альбрехт Дюрер</i>	1857
Утверждения и принцип антропности	<i>Джон Лесли</i>	1861
О феноменологии духа верования древних эстонцев. III: Отображения представления о душе в археологических находках Эстонского Каменного века	<i>Тармо Кулмар</i>	1870
Carcassonne	<i>Уильям Фолкнер</i>	1888
Урбанизация Эстонии	<i>Кальё Лаас</i>	1896
Открытое движение сопротивления в Эстонии в годах 1977— 1984. I	<i>Виктор Нийтсоо</i>	1917
О добродетели гражданского общества	<i>Эдвард Шилз</i>	1934
Почему капитализм не возник в Китае?: Попытка объяснить Вебера. II	<i>Тапани Хьетаниemi</i>	1957
Рецензия: Познай самого себя, но узнай и соседа! Kati Laine-Sveiby. <i>Rahvuskultuur äristrateegiaks: Soome ja Rootsi — erinevusi ja ühisjooni</i> . Tõlkinud Silvi ja Peep Nemvalts. Stockholm—Tallinn: Mainor—Endo, 1991.	<i>Астрид Рейнла</i>	1967
Рецензия: Отметки и дополнения. <i>Karl Ristikivi: Personaalnimestik</i> . Koostanud Anne Valmas ja Vello Kelder. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, 1992.	<i>Яника Кронберг</i>	1969
От редакции		1980
Homo ludens: Попытка определения игровых элементов куль- туры. VII	<i>Йохан Хэйзинга</i>	1983

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 4 krooni